

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

**GERÇEK POTANSİYELLİK:
BİR WHITEHEAD İNCELEMESİ**

Egemen TABANLI

Doktora Tezi

Ankara, 2023

GERÇEK POTANSİYELLİK:
BİR WHITEHEAD İNCELEMESİ

Egemen TABANLI

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Egemen TABANLI tarafından hazırlanan "Gerçek Potansiyellik: Bir Whitehead İncelemesi" başlıklı bu çalışma, 20. 06. 2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Aziz Kurtuluş Dinçer (Başkan)

Prof. Dr. Cemal Güzel (Üye)

Prof. Dr. Ertuğrul R. Turan (Üye)

Prof. Dr. Halil Turan (Üye)

Doç Dr. Çetin Türkyılmaz (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Egemen TABANLI

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Aziz Kurtuluş DİNÇER** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Egemen TABANLI

TEŞEKKÜR

Beni tez öğrencisi olarak kabul ederek süreç boyunca bana yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Aziz Kurtuluş DİNÇER'e müteşekkirim. Yapmış olduğu çalışmalarına ulaşabilmemde gösterdiği yardımseverlikten ötürü Sayın Prof. Dr. Ertuğrul R. TURAN'a buradan bir kez daha teşekkür ediyorum. Tez komitemde yer alan Sayın Doç. Dr. Çetin TÜRKYILMAZ'a ve savunmamda jüri olarak bulunan Sayın Prof. Dr. Cemal GÜZEL'e teşekkür ederim. Onlarla bir arada olmak ayrıcalıktı. Çalışmalarını takip ettiğim Sayın Halil TURAN'ın jürimde olması heyecan vericiydi. Tez izleme komitemde yer almamasına rağmen sorularımı yanıtlama nezaketini gösteren Sayın Prof. Dr. Nazile KALAYCI'ya teşekkürlerimi sunarım. Gerçek manada tanışmamış olmamıza rağmen e-posta yoluyla sorularıma yanıt veren Sayın Sercan ÇALCI'ya teşekkür ederim. Tüm bu süreçte bana destek olan anneme, babama ve kardeşime ne kadar teşekkür etsem azdır. Onlar olmasaydı yapamazdım. Süreç boyunca kendilerinden destek aldığım arkadaşlarım Beyhan ŞAN, Yıldırım ORTAOĞLAN, Özgün BULUT ve Cansu GÜNER'e destekleri için teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

TABANLI, Egemen. *Gerçek Potansiyellik: Bir Whitehead İncelemesi*, Doktora, Ankara, 2023.

Bu çalışma, Alfred North Whitehead'in "gerçek potansiyellik" adını verdiği kavramı ele almaktadır. İlgili kavram, belirli bir töz öğretisi ve onun Newton fiziğindeki madde parçacıklarına aşladığı yalıtılmışlık ve durağanlık fikrinin karşısında konumlanmaktadır. Söz konusu madde parçacıkları, evrenin geri kalanından soyutlanmış ve kendi içinde tamlık barındıran tözsel varlık birimleri olarak görülür. Tözsel doğaları itibarıyla bu varlık birimleri, oluşum süreçlerinin yani potansiyellik sahasının dışına fırlatılmıştır. Hâkim töz düşüncesinin fiziğin maddesine aşladığı yalıtılmışlık düşüncesi, belirli bir kozmolojinin temelini teşkil etmiştir. Bu kozmolojide evrenin, tözsel madde parçacıklarının basit bir toplamından ibaret olduğu varsayılır. Potansiyellikten yoksun yalıtılmış varlık birimlerinin basit bir toplamı şekilde tanımlanan evren, yaratıcılığın ve yeniliğin zeminini teşkil edemez. On yedinci ve on sekizinci yüzyılların kozmolojisini özetleyen bu anlayış, evreni, sürekli olarak aynı rutini takip eden düzeneksel (mekanik) bir yapı olarak görme eğilimindedir.

Whitehead'in ortaya atmış olduğu metafizik dizgede varlığın temel birimi olan edimsel varlıkların (actual entities) karakteristiği yalıtılmışlık değil, ilişkisellik (relativity). Bu ilişkisellik kapsamında her edimsel varlık, diğeri için oluşturucu bir unsur yani potansiyeldir. Whitehead, edimsel varlıklar temelinde ortaya koyduğu bu potansiyellik türüne "gerçek potansiyellik" (real potentiality) adını vererek onu "genel potansiyellik"ten (general potentiality) ayırır. Genel potansiyellik mutlak ve Whitehead'in "ebedi nesnelere" (eternal objects) adını verdiği soyut varlıklar tarafından sağlanan sınırsız olasılıklar çokluğunu vurgular. Potansiyelliğin bu yönü, Ebedi Nesnelere adlı bölümde ortaya koyulmuştur. Gerçek potansiyellik ise edimsel dünyanın sağladığı veriler yoluyla sınırlandırılmış bir potansiyellik türüne işaret etmektedir. Dolayısıyla Whitehead, edimselliğin potansiyellikten ayrı düşürüldüğü modern düşüncenin aksine bu iki kavramı birbiriyle ilişkilendirmektedir. Bunun için Whitehead, edimsel varlıklara bir tür canlılık atfeder. Whitehead'e göre onlar, deneyimleyen varlık birimleridir. Dolayısıyla her edimsel varlık, kendi ötesiyle ilişki içerisindedir. Buradaki "ötesi" sözcüğü sadece mekânsal bir anlama sahip değildir. Edimsel varlıklar hem

mekânsal hem de zamansal olarak kendi ötesine uzanan deneyim parçacıklarıdır. Ortaya atmış olduğu ontolojik ilke gereğince her tekil olguyu edimsel varlıklar temelinde açıklamaya çalışan Whitehead, mekân ve zaman parçacıklarını da edimsel varlıklar gibi kendi ötesiyle ilişkili bir yapı içerisinde sergilemektedir. Bu minvalde mekân ve zamanın kendisi de potansiyellik faktörünü dışarıda bırakmayan ilişkisel bir kompleks olarak ortaya koyulmaktadır. Whitehead'in gerçek potansiyellik öğretisi Edimsel Varlıklar ve Gerçek Potansiyellik adlı bölümde ortaya koyulmuştur.

Bu çalışma, Whitehead'in temel maksadının, evrendeki oluş sürecini doğrudan edimsel varlıklar temelinde izah etmek olduğunu hesaba katarak gerçek potansiyellik söyleminin bu düşüncenin bir sonucu olduğunu öne sürmektedir.

Anahtar Sözcükler

Gerçek Potansiyellik, Edimsel Varlık, Deneyim, Töz, Madde, Whitehead.

ABSTRACT

TABANLI, Egemen. *The Real Potentiality: An Analysing of Whitehead*. Ph.D. Ankara, 2023.

This research deals with Alfred North Whitehead's concept of what he called "real potentiality". This concept is positioned in opposition to a particular doctrine of substance and the idea of isolation and inertia that it instills in the particles of matter in Newtonian physics. The particles of matter in question are seen as substantial units of being, abstracted from the rest of the universe and complete in themselves. By virtue of their substantial nature, these units of being are thrown out of the field of potentiality, that is, out of the processes of genesis. The idea of isolation that the dominant idea of substance instilled in the matter of physics formed the basis of a certain cosmology. In this cosmology, the universe is assumed to be a simple collection of particles of substantial matter. The universe, defined as a simple sum of isolated units of being devoid of potentiality, cannot constitute the ground for creativity and innovation. This understanding, which summarizes the cosmology of the seventeenth and eighteenth centuries, tends to see the universe as a mechanistic structure that constantly follows the same routine.

In Whitehead's metaphysical system, the characteristic of actual entities, which are the basic unit of existence, is not isolation but relativity. Within the scope of this relativity, each actual entity is a constitutive element, that is, a potentiality, for the other. Whitehead differentiates this type of potentiality, which he puts forward on the basis of actual entities, from "general potentiality" by calling it "real potentiality". General potentiality is absolute and emphasizes the unlimited multiplicity of possibilities provided by abstract entities that Whitehead calls "eternal objects". This aspect of potentiality is set out in the chapter on *Eternal Objects*. Real potentiality, on the other hand, refers to a type of potentiality that is limited by the data provided by the actual world. Thus, contrary to modern thought, in which actuality is separated from potentiality, Whitehead connects these two concepts. For this, Whitehead attributes a kind of vitality to actual entities. According to Whitehead, they are experiencing units of being. Therefore, every actual entity is in relation with its beyond. The word "beyond" here does not only have a spatial meaning. Actual entities are particles of experience

that extend beyond themselves both spatially and temporally. Whitehead, who tries to explain each singular phenomenon on the basis of actual entities in accordance with the ontological principle he has put forward, exhibits the particles of space and time in a structure related to beyond itself like actual entities. In this respect, space and time themselves are presented as a relational complex that does not exclude the factor of potentiality. Whitehead's doctrine of real potentiality is laid out in the chapter entitled *Actual Entities and Real Potentiality*.

This study takes into account that Whitehead's main intention was to explain the process of becoming in the universe on the basis of actual entities directly and argues that the discourse of real potentiality is a consequence of this idea.

Keywords

Real Potentiality, Actual Entity, Experience, Substance, Matter, Whitehead.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: WHITEHEAD’İ ANLAMAK.....	6
1. 1. SPEKÜLATİF FELSEFE.....	9
1. 2. PRATİK AKIL VE SPEKÜLATİF AKIL.....	13
1. 3. SPEKÜLASYON VE TEDİRGİNLİK.....	16
2. BÖLÜM: TANIMLAR.....	20

2. 1. İLİŞKİSELLİK İLKESİ	20
2. 2. EBEDİ NESNELER.....	20
2. 3. EDİMSEL VARLIKLAR.....	21
2. 4. KAVRAYIŞ.....	23
2. 5. ONTOLOJİK İLKE.....	24
2. 6. SÜREÇ İLKESİ.....	26
2. 7. SOMUTLAŞMA.....	29
2. 8. NESNELEŞME.....	30
3. BÖLÜM: MODERN DÜŞÜNCENİN ELEŞTİRİSİ.....	32
3. 1. MEKÂN VE ZAMANIN MUTLAKLIĞI.....	32
3. 2. İSABETSİZ SOMUTLUK YANILGISI.....	36
3. 3. DOĞANIN ÇATALLANMASI.....	38
3. 4. BASİT KONUM YANILGISI.....	41
3. 5. ÖZNELCİLİK.....	46
4. BÖLÜM: EBEDİ NESNELER.....	50

4. 1. OLAYLAR VE NESNELER.....	50
4. 2. BİR OLAY NEDİR?.....	54
4. 3. GEÇİCİLİK VE KALICILIK.....	61
4. 3. 1. Geçicilik.....	62
4. 3. 2. Kalıcılık.....	65
4. 4. EDİMSELLİK VE POTANSİYELLİK.....	68
4. 5. EBEDİ NESNELER.....	71
4. 5. 1. Kavrayış.....	76
4. 5. 2. Belirlilik ve Belirsizlik.....	84
4. 5. 3. Ebedi Nesnelere Çift Yönlü Doğası.....	87
4. 6. YARATICILIK.....	92
4. 7. TANRI'NIN KADİM DOĞASI.....	95
5. BÖLÜM: EDİMSSEL VARLIKLAR VE GERÇEK POTANSİYELLİK.....	98
5. 1. OLAY KAVRAMINDAN EDİMSSEL VARLIK KAVRAMINA GEÇİŞ.....	98
5. 2. SUPER-JECT.....	104
5. 3. YAYILIMSAL SÜREKLİLİK.....	105

5. 4. GERÇEK POTANSİYELLİK.....	109
SONUÇ.....	117
KAYNAKÇA.....	120
EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU	127
EK 2. ETİK KOMİSYON MUAFİYET FORMU.....	128

GİRİŞ

Aristoteles, potansiyellik ve edimselliği karşı karşıya getirmiş ve bu karşıtlığı Batı felsefesi ve bilimine miras bırakmıştır (Agamben, 1999: 177). Bu mirasın takipçileri, potansiyel olanın, henüz edimselleşmemiş olan bir gizilgüce veya imkâna işaret etmesi noktasında hemfikirdir. Grek mirasından kalma bu düşünce, gerek günlük konuşma dilimize gerekse de bilimsel-felsefi gramere olduğu gibi geçmiştir. Bu düşünce çizgisi içerisinde potansiyellik, edimsel olmayan fakat edimselleşmesi *muhtemel* olana işaret eden bir imkâna veya yeteneğe (faculty) gönderme yapmaktadır. Örneğin Aristoteles'e göre bir tahtanın içinde Hermes için potansiyel halde deriz¹ veya temaşa etmeyen bir filozofun, temaşa etme potansiyelliğine sahip olduğunu söyleriz (Aristoteles, 2021: 281). Dolayısıyla Aristoteles'e göre potansiyel olmak, edimsel olmamakla eşdeğerdir (Aristoteles, 2019: 25; Aristoteles, 2020: 223; Aristoteles, 2021: 281). O halde edimselleşmiş olmak da potansiyel olmaktan çıkmak demektir. Çünkü Aristoteles'e göre edimsel olmak, potansiyellik halinde olanın bir forma girerek belirlilik kazanması ve mutlak anlamda gerçekleşmesi anlamına gelmektedir (Aristoteles, 2021: 107).

Aristoteles'in çalışmalarında potansiyellik ve edimsellik arasındaki en genel ayrım, madde ve form üzerinden açıklanır. Aristoteles maddeyi (hylê) bir

¹ Aristoteles, *Fizik* adlı eserinde bronz-heykel, gümüş-kadeh gibi benzeri örnekleri verir. Bu örneklerde *potansiyellik* (dynamis) ve *neden* (aitia) kavramları birbirine yakınsamaktadır. Zira Aristoteles, orada nedeni (aitia) şöyle tanımlar: "Bir nesnenin onda içkin olup da ondan oluştuğu şey" (Aristoteles, 2020: 61). Bu düşünce çizgisi içerisinde Aristoteles'e göre bronz, bronzdan yapılmış heykelin; gümüş ise gümüşten yapılmış kadehin nedenidir. Aynı eserin başka bir bölümünde bronz, potansiyel haldeki bir heykel olarak ele alır (Whitehead, 2020: 97). Bu örneklerde Aristoteles'in de uyardığı bir nokta gözden kaçmamalıdır. Bronz, kendi özünde bir neden veya potansiyel değildir. Bronzun gerçekliği, bronz olmaktır. Dolayısıyla Aristoteles, bir var olanın iki boyutu olabileceğini öne sürmektedir. Birincisi o varlığın *edimselliğidir* (entelekheia). Buna, bronzun bronz olmak bakımından gerçekliği diyebiliriz. Bu gerçeklik, kendi içinde bir potansiyellik barındırmaz. Yani bronz olmak bakımından bronz, ille de heykel olmak gibi bir amacı kendi içinde taşıyor değildir. İkincisi ise o varlığın potansiyel halinde bulunmasıdır. Aristoteles burada potansiyel halde bulunmayı devinebilir olmakla açıklamaktadır. Fakat Aristoteles'in devinebilir ve devinemeyen bronz gibi iki tür bronzdan bahsettiğini söylemek hata olur. Aristoteles'in potansiyel yani devinebilir bronzdan bahsederken bizzat işe koşulmuş yani heykel olma sürecine girmiş olan bronzdan bahsettiğini öne sürmek daha doğru olur. Sonuç olarak Aristoteles'in öne sürdüğü potansiyellik ve edimsellik arasındaki ayrım, bir şeyin ne ise o olması ile bir şeyin başka bir şey olma yolunda devinebilir olması arasındaki farka dayanmaktadır.

potansiyellik olarak ortaya koyarken biçimi (eidos) ise edimsellik olarak öne sürer (Aristoteles, 2021: 87). Madde, belirsiz bir potansiyelliğe işaret ederken biçim, belirlenmiş olan edimselliğe işaret etmektedir. Aristoteles'in geliştirdiği bu ayrım, aynı zamanda var olana ilişkin genel bir ayrım olarak karşımıza çıkar. Aristoteles'e göre var olan belirlenmemiş madde ve belirlenmiş biçim olmak üzere iki türdür. Bu ikisinin kaynaşmasından ise birleşik varlık² ortaya çıkar (Aristoteles, 2021: 99).

Aristoteles'in potansiyelliğe ilişkin tanımı şu şekildedir: "...devinimin ya da değişimin bir başkasındaki yahut bir başkası olmak bakımından aynı var olandaki ilkesi" (Aristoteles, 2021: 165). Bu tanım ilk olarak bize Aristoteles'in düşüncesindeki potansiyelliğin bir *ilke* (arkhe) olduğunu bildirmektedir. Aristoteles'e göre ilke olmak, devinimin dışında kalmak anlamına gelir. Evrende devinim içerisinde olan her tekil unsur devinebilmek için devinimden yoksun bir dayanağa yani ilkeye yaslanmak zorundadır. Bir bütün olarak evrenin kendi devinimi de böyle bir devinimsiz ilkeyi şart koşar (Aristoteles, 2018: 30-31; Aristoteles, 2020: 363). Bu yüzden Aristoteles, doğanın potansiyellikle aynı türe ait olduğunu öne sürer (Aristoteles, 2021: 285) Zira doğa, bir bütün olarak devinim ve değişim ilkesidir (Aristoteles, 2021: 285; Aristoteles, 2020: 93).

Tanımın bize bildirdiği ikinci şey, potansiyelliğin (devinim ve değişim ilkesinin) en temelde iki şekilde var olduğudur. Birincisi, potansiyelliğin doğrudan bir varlığın bünyesinde var olmasıdır. İkincisi ise bir varlığın başka bir varlık tarafından etkilenebilmesi anlamındadır. Örneğin ateşin yukarı yönlü hareketi, onun kendindeki yani aynı var olandaki potansiyelliğidir. Öte yandan bronzdan heykelin tecessüm etmesi, bronzun kendi kendisinde bulunmayan bir potansiyelliktir. Son olarak Aristoteles'in metafiziğinde edimsellik, potansiyellikten önce gelir. Hem ifade bakımından hem de varlık bakımından. İfade bakımından örneğin bina yapabilme potansiyelliğinden bahsedilebilmesi için öncelikle bina yapabilen birisinin varlığı (edimsellik) gereklidir. Görebilme potansiyelliğinden bahsedilebilmesi için de öncelikle görme yetisine sahip bir

² Aristoteles, birleşik varlığı temsil etmek için ruha sahip beden örneğini verir.

varlığın olması gerekir. Varlık bakımından örneğin, yetişkin biri çocuktan önce gelir, insan da spermden (Aristoteles, 2021: 287). Aristoteles bu basit örnekleri verse de edimsellik ve potansiyellik arasındaki bu ilişkiler, var olmak bakımından varlığın açıklanması için elzemdir.³

Whitehead de iki tür potansiyellikten bahseder. Bunlardan biri *genel potansiyelliktir* (general potentiality). Genel potansiyellik düşüncesinin temel karakteristiği, onun edimsel dünyaya bağlı olmayışıdır. Genel potansiyellik, Whitehead'in *ebedi nesnelere* (eternal objects) adını verdiği ve zaman zaman Platon'un idealarıyla özdeşleştirilen soyut varlıkların sağladığı *olanaklılıklar* (possibilities) çokluğu olarak ortaya koyulur. Whitehead, ebedi nesnelere için şu iki tanımı kullanır: *Olgunun spesifik belirlenimi için saf potansiyeller ya da kesinliğin formları*. Yani ebedi nesnelere, herhangi bir edimsel varlığın kesin karakterini belirleyen biçimlerdir. Bu düşünce çizgisi içerisinde ebedi nesnelere, mekân ve zaman dünyasında kesin bir *bu* ya da *şu* olabilen herhangi bir şeyin var olmasını *mümkün* kılan varlıklardır (Hooper, 1942: 47). Belirliliğin kazanılması, gelip geçici olmalarıyla karakterize edilen edimsel varlıklar ile kalıcı olmakla karakterize edilen ideal formlar (ebedi nesnelere) arasındaki bir iş birliğini gerektirmektedir. Yani gelip geçici olan edimsel varlıkların kesin bir şekilde ortaya çıkması, onların ebedi varlıklara iştirakiyle mümkündür. Bu iki varlık kümesi, zamansal olanın edimselliğini potansiyel olanın zamansızlığıyla birleştiren bir varlık tarafından birbirine eklemlenir. Bu nihai varlık, soyut potansiyellerin edimsel dünya ile temasını sağlayan *ilahi* unsurdur (Whitehead, 1978: 40). Whitehead'in ilahi unsur veya *ilk edimsel varlık* olarak adlandırdığı şey Tanrı'dır.⁴ Whitehead'e göre Tanrı da bir edimsel varlıktır fakat onun kadim doğası diğer edimsel varlıklardan farklı olarak mekân-zaman sınırları içerisinde değildir. Zamansız olan ebedi nesnelere yerleşkesi de Tanrı'nın zamansız olan

³ Aristoteles'in edimsellik ve potansiyellik öğretisi hakkındaki kısa tanıtımımızın amacı, ilgili kavramların köken aldığı yerin Aristoteles'in felsefesi olması ve günümüze kadar çok fazla değişikliğe uğramadan gelmiş olmasından başka bir şey değildir. Bunun dışında Aristoteles'in potansiyellik öğretisiyle ilgili bir tartışmaya tezimizde girilmeyecektir.

⁴ Tanrı her bir zamansal edimsel varlığın yaratıcısı olarak adlandırılabilir. Ancak bu ifade, evrenin nihai yaratıcılığının Tanrı'nın iradesine atfedilmesi gerektiği imasıyla yanıltıcı olabilir. Gerçek metafizik konum, Tanrı'nın bu yaratıcılığın ilk örneği olduğu ve dolayısıyla yaratıcılık eylemini niteleyen ilk koşul olduğudur. İlk olarak bakıldığında o, potansiyelliğin⁴ mutlak zenginliğinin sınırsız kavramsal gerçekleşmesidir (Sherburne, 1981: 31).

kadim doğasıdır. Dolayısıyla hem zaman üstü hem de zamana bağlı bir doğası olan Tanrı'nın Whitehead'in metafiziği içerisindeki temel rolü, zamansız (kalıcı) olan ebedi nesnelere, zamana bağlı (gelip geçici) edimsel varlıklarla olan irtibatını sağlamaktır. Bir ebedi nesne ile bir edimsel varlık arasındaki doğrudan temas ise Whitehead'in *önerme* (proposition) adını verdiği iletişim ağları yoluyla sağlanmaktadır. Önergeler, genel sistematik metafizik bir karakter sergileyen bir evrene gönderme yapar. Her tekil varlık, bu sistematik arka planın dışında müstakil bir varlığa sahip değildir. Her belirli varlık, gerekli statüsünü sağlamak için sistematik bir evrene ihtiyaç duyar. Dolayısıyla Whitehead'in metafiziğinde hiçlik içinde yüzen, kendi kendini idame ettiren hiçbir olgu yoktur (Whitehead, 1978: 11). Sonuç olarak Whitehead'in öne sürmüştüğü genel potansiyellik üç kurucu unsuru vardır. Bunlar zamansal sınırlılığa bağlı geçici edimsel varlıklar; zamansallığın dışında konumlanan kalıcı ebedi nesnelere ve hem zamansal hem de zaman üstü bir doğaya sahip olan Tanrı'dır.

Whitehead'in ortaya attığı diğer potansiyellik türü, gerçek potansiyelliktir (real potentiality). *Gerçek potansiyellik*, doğrudan edimsel dünya tarafından sağlanan veriler yoluyla koşullandırılır (Whitehead, 1978: 65). Dolayısıyla Whitehead'in bu konu bağlamındaki *gerçeklik* (reality) söylemi, büyük olasılıkla *edimsellik* (actuality) kavramı üzerinden geliştirilmektedir. Gerçek potansiyellik düşüncesi, oluş sürecinin, dünyayı meydana getiren edimsel varlıklarda ve bu varlıklar aracılığıyla saptanabileceğine dair Whitehead'in ısrarını ifade etmektedir. Dahası, edimsel dünyanın ve içindeki varlıkların madde ya da pasif nesnelere olmadığını ve olmayacağını gösterir (Halewood, 2013: 8). Whitehead'e göre bütün evren, var olmalarının temelinde devinimin bulunduğu devinen örüntülerden oluşmaktadır (Collingwood, 2020: 185). Whitehead'in edimsel varlıkları, kendi özleri itibarıyla devinime sahip canlı⁵ organizmalardır. O halde edimsellik mutlaklık veya ebediyet üzerinden değil, devinim ve sonluluk üzerinden tanımlanmaktadır. Gerçek potansiyellik, edimselliğin bu yönünü ön plana çıkarmaktadır.

⁵ Buradaki canlılık ifadesi dirimli anlamıyla kullanılmamıştır. Daha ziyade çevresine tepki vermesi bakımından bir edimsel varlığın canlılığından bahsedilmektedir.

Dolayısıyla Whitehead'in, doğanın asli unsurları olarak öne sürdüğü edimsel varlıklar, mekanik materyalizmin öne sürdüğü eylemsiz madde kavramıyla karşıtlık içerisinde. Newton, Galileo'dan aldığı (Collingwood, 2020: 122) *eylemsizlik* prensibiyle, bir cismin ister hareketsiz ister hareket halinde olsun, nerede olursa olsun kendini evinde hissettiğini savunmuştur. Bu cismin gidecek bir yeri yoktur ve deyim yerindeyse tembeldir. O, saf eylemsizliktir veya sadece düz bir çizgiyi takip etmektedir. Bu mekanik bakış açısı, fiziksel doğanın devinimsiz olduğu veya olduğu gibi kalma eğiliminde olduğu söylenerek özetlenebilir (Miller, 1946: 146). Whitehead'e göre bu eski yanılığa hala insanların gündelik hayatında en yüksek rütbede hüküm sürmektedir (Whitehead, 2018a: 13-14). Bu yüzden Whitehead, kendi metafizik dizgesini ortaya atmadan önce töz düşüncesi ve bu düşünceye bağlı madde eleştirisini sunmaktadır. Biz de tez çalışmamızın bir bölümünü bu eleştiriye ayırdık. Bu eleştiri anlamak, Whitehead'in gerçek potansiyellik öğretisini anlamak için bir basamak olarak görülmelidir.

Bu çalışma genel itibarıyla Whitehead'in ileri sürdüğü potansiyellik öğretisini konu edinmiştir. Whitehead'in eserleri, ele aldığı konuları doğrusal olmayan bir biçimde işlemediği için oldukça belirsizdir. Bu belirsizlik, potansiyellik bahsinde de en üst düzeydedir. Bu çalışmanın amacı, Whitehead'in potansiyellik ile ilgili düşüncelerini, söz konusu belirsizlikten kurtararak bütünlüklü olarak ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu tez çalışmasının odak noktası ise Whitehead'in "gerçek potansiyellik" adını verdiği potansiyellik türünü tahlil ve tetkik etmektir.

1. BÖLÜM

WHITEHEAD'İ ANLAMAK

St. Denis Üniversitesi'nde verdiği bir derste⁶ Deleuze, ses kayıt cihazlarının kapatılmasını ister. Fakat nedendir bilinmez, ses kayıt cihazları onun konuşmalarını kaydetmeye devam etmektedir.⁷ Günümüze ulaşan bu ses kaydında Deleuze, Alfred North Whitehead'in, İngilizlerin analitik felsefesi tarafından bir *suikasta* kurban gittiğini ileri sürmekte ve ağır ifadelerde bulunmaktadır. Deleuze, Whitehead'in düşünce mirasının, yarım asırdan uzun bir süre boyunca sessizliğe gömülmesini, sözünü ettiği bu suikastla ilişkilendirir (Williams, 2012: 342). *Kıvrım* adlı eserinde Deleuze, bu *suikast* girişiminin faileri olarak doğrudan doğruya Wittgenstein'in öğrencilerini işaret eder. Onların sebep olduğu sis bulutlarından, kendini beğenmişliklerinden, terörlerinden bahseder (Deleuze, 2016: 115). Ancak Deleuze, eserindeki bu saldırgan tavrını daha ileri götürmez. Belki de ses kayıt cihazının kapatılmasını istediği an, bu andır. Çünkü *Kıvrım*'daki bu yüksek perdeli cümleler, başladığı hızla sona erer ve ana konuya⁸ odaklanır. Deleuze'ün bugün hayatta olan öğrencisi Isabelle Stengers, Deleuze'ün iddiasını doğrular gibidir. Stengers'a göre Whitehead'in Amerika'daki etkisi, 1947'deki ölümünü takip eden yıllarda yükselen analitik düşünce dalgası tarafından yok edilmiştir. Stengers, aynı yıllarda Whitehead'in anavatanı İngiltere'de, *Süreç ve Gerçeklik*⁹ adlı başyapıtının baskılarına son verildiğini ifade eder (Stengers, 2011: 5).

Felsefenin tarihinde Wittgensteinci bir hegemonyanın ortaya çıkmadığı ileri sürülebilir. Yine, eğer böyle bir hegemonya varsa, bu hegemonyanın, düşüncede stratejik önem taşıyan bir ismin hatırasını silmeyi ya da onu lanetlemeyi kendine bir görev edindiği şüpheyle karşılanabilir. Burada belki de kuşku götürmeyen tek şey vardır. O da Alfred North Whitehead'in

⁶ 10 Mart 1987.

⁷ Bu kayda <http://www.webdeleuze.com/php/texte/php?cle=140&groupe=Leibniz&language=1> adresinden erişim sağlanabilir (Alıntıladığım eser bu kayda 27 Ağustos 2007 tarihinde erişim sağladığımı bildirmektedir).

⁸ Deleuze'ün sözü geçen *Kıvrım* adlı eserinin 6. bölümünden bahsediyoruz: "*Bir Olay Nedir*".

⁹ *Process and Reality*.

düşüncelerinin uyandırdığı yankının, ölümünü takip eden yıllar boyunca sessizliğe gömülmesidir. Bunun nedeni Deleuze'ün tabiriyle *düşünsel bir suikast* de olabilir. Sebebi ne olursa olsun, bu, düşünce dünyasında ilk defa ortaya çıkan bir durum değildir. Whitehead'in dediği gibi: "*Düşünce çağlar boyunca uykuda bekler*" (Whitehead, 2018b: 12). Gündeme gelmek için yıllarca süren bekleyişler, felsefe dünyasında ekseriyetle tanık olunan hadiselerdir. Çünkü felsefe, çoğunlukla *kendi zamanına aykırı* bir konumdadır ve içinde doğduğu mekân-zamanın düşünce şablonları, onun değeri için bir kıstas değildir. Dolayısıyla bir felsefe, uzun bir zaman örtük kalabilir. Nietzsche'nin *Ecce Homo*'da dediği üzere: "*Kimileri öldükten sonra doğar*" (Nietzsche, 2009: 41). Whitehead, yeninden doğmak için bir süre ölü kalmak zorunda kalmıştır. Ya da kendi felsefesinin terminolojisiyle ifade etmek gerekirse nesnel bir ölümsüzlüğe (objective immortality) ulaşmak için, önce yok olmak (perishing) zorunda kalmıştır.

Peki, nasıl olur da Amerika, daha doğrusu Harvard Felsefe Bölümü, yirminci yüzyılın en önemli filozofuna barınak sağlamış ve sonra onu tamamen unutmuş olabilir? Bruno Latour'un, Isabelle Stengers'in eserine yazdığı önsözünde bu unutuluşun sebebine ilişkin bir cevap verir: "*Muhtemelen, hayvanat bahçelerinde parmaklıklar ardında sunulan, her zaman denetlenecek ve sonsuza dek izlenecek olağan evcilleştirilmiş felsefi hayvanların kolay kavranmasını sağlamadığı için*" (Stengers, 2011: XIV). Latour'un mecazi öğeler taşıyan yanıtını izah etmeye çalışalım. Whitehead, özellikle 1920 yılında yayımlanan *Doğa Kavramı* adlı eserinden itibaren kendi düşüncesinin hareketini durduran tüm dogmatik felsefi tavırlara savaş açar. Savaşını, hâkim olan eski düşüncedeki yanılığara karşı bir eleştiri boyutuyla sınırlı tutmaz, yeni bir dil ve yeni bir düşünce biçimi üreterek bir adım öteye geçer. Kimsenin kullanmadığı terimlerle yazarak analitik geleneğin açık ve sarıh dilini çarpıtır. İçerisinden geldiği geleneğin kodlarını sökercesine her terime yeni anlamlar ve eşsiz roller verir (Çalıcı, 2020: 13-14). Çünkü geleneksel, atıl felsefi söz dağarcığının yol açtığı idrak zayıflığı ve dilin eksiklikleri amansız bir şekilde önündedir. Bu yüzden Whitehead, kavram ve ifadeleri, sıradan kullanımlarına yabancı bir

genelliğe doğru esnetmek zorunda kalmıştır (Whitehead, 1978: 4). Bu amaçla imgesel bir genelleme yöntemi çerçevesince metaforik ve bilim, din ve edebiyat ile zenginleştirilmiş bir dil kullanmayı seçmiştir (Turan, 2003: 67). Artık hiçbir *kusursuz sözlük*¹⁰, Whitehead'in düşüncesine ilişkin bir kavrayış geliştirmek için yeterli değildir. Whitehead'i anlamada, lügatler aciz kalır.

Latour'un, *parmaklıklar ardında sunulan her zaman denetlenecek ve sonsuzca izlenecek evcilleştirilmiş felsefi hayvanlar* ifadesi bize ne anlatmak ister? Whitehead, *Düşünme Biçimleri* adlı eserinde, "Evren, cam vitrinlerde örneklerin sergilendiği bir müze değildir" (Whitehead, 1968: 90) diye yazar. Whitehead bu cümlesinde bize şunu söylemek istemektedir: Hiçbir şey ne ise o değildir. Whitehead'in felsefesi, töz kategorisinde ve *basit konum, yanlış yerleştirilmiş somutluk, boş çatallanma* gibi türev safsatalarda yatan tüm varsayımlarına saldırır. Whitehead'e göre nihai edimsellikler yalıtılmış tözler değil, karşılıklı olarak birbirleriyle ilişkili deneyim birimleridir. Bu birimlerden her biri diğerinin gerçek içsel yapısının bir parçasıdır. Bunlardan hiçbiri salt zihinsel ya da salt fiziksel değildir. Edimselliklerin temel karakteri, kendi kendilerine özdeşlik değil, akışkanlık ve ilişkisellik (Morgan, 1937: 308). Her şey, evrenin geri kalanıyla irtibatlı ve ilişkilidir. Bu ilişkinin boyutları sadece insanlarla veya hayvanlarla sınırlı değildir. İlişkisellik, organik ve inorganik, yaratılmış ve yaratılmamış, cisimsel ve zihinsel bütün varlıkları kuşatır. Bütün dünyalar birbirine referans verirler. Bu yüzden hiçbir şey olduğu gibi değildir. Her zaman bir *ötesi* vardır. "Hareketsiz duran ve seyredilen bir doğa olamaz" (Whitehead, 2017: 24). Whitehead'in felsefesi de tıpkı ortaya attığı olaylar gibi akışkandır. Onun kavramları, parmaklıklar arasına hapsetmek suretiyle gözlemlenemeyecek denli hareketlidir. Her hapsetme girişimi, kavramın firarıyla sonuçlanmaktadır. Çünkü

¹⁰ Whitehead buna *kusursuz sözlük yanılgısı* (*fallacy of perfect dictionary*) adını verir (Whitehead, 1968: 173). *Kusursuz sözlük yanılgısı*, günümüz eleştirmenlerinin "temelcilik" dediği şeyle yakından ilişkilidir. Bir sistem inşa etmek için güvenilir bir zemin, temel terimlerin açık veya sabit olmasını gerektirir. Felsefesi gündelik dilden ibaret olanlar, bu bağlamda anlam kesinliğine ulaşmanın mümkün olduğunu düşünme eğilimindedirler. Whitehead ise bunun mümkün olmadığını düşünür (Cobb Jr., 2008: 15). Ayrıca Whitehead'e göre sözlükle geçmişteki yanılgıları da korumaya hizmet etmektedir. Açık bir şekilde gözden düşen ve değerini yitirerek çoktan bir kenara atılan düşünceler ve kavramlar, sözlükler yoluyla hükmünü sürdürmeye devam eder. Bu yüzden sözlükler, Bu nedenle sözlükler, ihtiyaç olmalarına rağmen kamu tehlikesidirler (Whitehead, 1948b: 67).

onun kavramları doğadaki akışkanlığı, kategorileri ise doğadaki çeşitliliğe ayak uydurmaya çalışmaktadır. Dilin temsili ve sınırlayıcı yapılarından kaçması; anadilinde dahi olmayan birtakım kavramlar türetmesi (Çalıcı, 2021: 54) bu yüzdendir.

Bir filozof hakkında çalışma yapmak, onun hatalarını görmezden gelmek ya da onun düşüncelerini takdis etme gerekliliğini beraberinde getirmez. Hatta beklenen tutum bunun tam tersidir. Whitehead'ın matematikte kat ettiği mesafe ve başta fizik olmak üzere doğa bilimlerine olan ilgi ve bilgisi hayranlık uyandırıcıdır. Felsefesine geldiğimizde ise çok ağır bir atmosferle karşılaşırız. Deleuze'ün ifadesiyle “o, sıfat-atfetme şemasının radikal eleştirisini, ilkelerin büyük oyununu, kategorilerin çoğaltılmasını, evrenselle tekil durumun uzlaştırılmasını, kavramın özneye dönüştürülmesini yeniden başlatır: Tam bir ölçsüzlük” (Deleuze, 2006: 113). Deleuze bu ifadeleri Whitehead'i tenkit etmek için seçmez.¹¹ Zaten bir filozoftan beklenen onun ılımlı olması veya seleflerinin gittiği patikayı izlemesi değildir. Fakat mesele Whitehead'in ölçsüzlüğü değil, muğlâklığı. Aslında Whitehead'in kendisi muğlâklığı en yüksek perdeden eleştirir ve şöyle yazar: “Bir matematik ya da felsefe yazarı puslu bir genişlikle yazdığında, onun saçmaladığını söylemek doğru bir yaklaşım olur” (Whitehead, 2017a: 93). Eğer Whitehead'in bu sözünü temel olarak alırsak, Whitehead'in bütün felsefi eserlerine saçma demek zorunda kalırız. Çünkü Whitehead'in eserlerinde puslu hava bir an olsun dağılmaz.

1. 1. SPEKÜLATİF FELSEFE

Spekülasyon (Lt. *speculatio / speculatione*) sözcüğü, Latince *gözlemlemek, irdelemek* anlamlarına gelen *specto*'dan gelir (Charlton T. Lewis & Short, 1879: 1718). Sözcük, ilkin Boethius (ölm. İ.S. 524) tarafından Grekçe *theoria*'yı (temaşa) Latinceye tercüme etmek için¹² *contemplatio*¹³ manasına yakın bir

¹¹ Hatta Deleuze'e göre son büyük Anglosakson Amerikan felsefe Whitehead'in felsefesidir. Deleuze'ün düşüncelerinde Whitehead'in etkilerini görmek mümkündür.

¹² *Felsefenin Tesellisi*, 4,1: “Ey gerçek ışığa götüren kılavuzumuz, bağımsız değerlendirildiğinde şimdiki kadar yaptığın konuşmanın tanrısal olduğu çok açık ve senin çıkarımlarınla kanıtlandığı için de çok

anlamda kullanılmıştır¹⁴. Gregorius Magnus (ölm. İ.S. 604), *Moralia in Iob* adlı eserinde sözcüğü *gözetleme*¹⁵ anlamıyla kullanmıştır (Magnus, ?, 31, 85).¹⁶ Yine Roma dönemi şairlerinden Decimus Magnus Ausonius, *speculatio* sözcüğünü, bir ırmağı ve onda yapılan uzun bir yolculuğu konu alan *Mosella* adlı şiirinde, *keşif* anlamına gelecek şekilde kullanmıştır (Ausonius, 1991: 125). Ammianus Marcellinus'un *Roma Tarihi* adlı eserinin günümüze ulaşan sayfalarında ise aynı sözcük, *gözlemlemek* (Marcellinus, 1986: 8) ve *öğrenmek* manalarıyla kullanmıştır (Marcellinus, 1986: 641).

Bütünüyle olumlu anlamlarla kuşanmış ve kullanılmış olan *spekülasyon* sözcüğü, genel olarak Hıristiyan teolojisi, özel olarak da sözcüğü Latince *speculum*'dan (ayna) türeten ve onu Pavlus'un, *Korintliler Birinci Mektup* 13:12'deki sözleriyle ilişkilendiren Thomas Aquinas tarafından unutulmuş ya da göz ardı edilmiştir¹⁷. *Korintliler*'de, Tanrı kastedilerek, bizim onu, şimdilik *belli belirsiz* bir biçimde, *hayal meyal*, adeta metal bir *aynanın (speculum)* aldatıcı ve yanıltıcı vasıtasıyla görmekte olduğumuz öne sürülür. Tanrı'ya doğrudan tanıklık, yani araya ayna gibi bozucu birtakım dolaylılıklar girmeksizin ancak ölümden sonra mümkün olacaktır. Bu ele alınışıyla, *speculatio*, tıpkı ilk zamanların metal aynalarından yansıyan *dolaylı* ve net olmayan görüntüler gibi eksik ve ayırt edilemez bilgiyi karşılayan bir sözcük olarak (Dastur, 2005: 77) kullanılmaya başlanmıştır.

Günümüz dillerinde *spekülasyon*, kötü bir üne sahiptir ve pek çok bağlamda, *yeterli gerekçeler olmaksızın fikirlerin öne sürülmesi* anlamına gelmekte (Cobb Jr., 2008: 13); güvenilir olmayan, dayanaksız bilgiler anlamında kullanılmaktadır. Hıristiyan teolojisi ve özellikle de Thomas Aquinas'ın bozucu

sağlam"; 5,2: "Ama insanların zihinleri ancak tanrısal *seyre daldığında* özgür olur..." (Boethius, M. N. Felsefenin Tesellisi, çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayıncılık, 2014, İstanbul.

¹³ Lt. *Contemplatio*: Dikkatli düşünme, keşfetme, inceleme, etüt etme, tefekkür etme (CHARLTON T. LEWIS & SHORT, 1879: 446).

¹⁴ *Felsefenin Tesellisi* adlı eserinin İngilizcedeki tercümelerinin hemen hemen hepsinde Latince *speculatione* sözcüğü, İngilizce *contemplation* sözcüğüyle karşılanmaktadır.

¹⁵ Lt. *Turris speculationibus*. İng. *Watch-tower*. Tr. *Gözetleme Kulesi*.

¹⁶ "Ancak yaklaşan düşmanın uzaktan görülebilmesi için yüksek bir **gözetleme** kulesi yerleştirilmiştir". (Gregory Magnus, *The Books of the Morals*, 31, 85).

¹⁷ İncil'in ilgili yerindeki ifade şu şekildedir: Şimdilik bir ayna vasıtasıyla, belli belirsizce görüyoruz; ama daha sonra bu yüz yüze olacak.

etkisiyle birlikte spekülasyon, *doğrudan*, yani aracısız ve kesin bilginin zıttı olarak, belirli bir *dolaylılığı*¹⁸ içeren ve bu dolaylılıktan ötürü de *tekin olmayan* bilgiye gönderme yapan bir anlama bürünmüştür.¹⁹ Peki, spekülasyonun bütün bu güncel olumsuz çağrışımlarına rağmen Whitehead, neden kendi felsefesini *spekülatif felsefe* olarak adlandırmıştır? Baş yapıtı olarak tanımlanan *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinin daha ilk bölümünü neden spekülatif felsefeye ayırmıştır? Başyapıt olarak değerlendirilen eserine bir yazar, neden önyargılarla kuşatılmış bir sözcüğü bu eserin ilk başlığında kullansın? Stengers'ın sorduğu şekilde sorarsak: "...spekülatif felsefeye adanmış bir bölümle başlayan *Süreç ve Gerçeklik* gibi bir kitabı nasıl ciddiye alabiliriz?" (Stengers, 2011: 8)

Şüphesiz Whitehead'in kendisi de spekülatif sözcüğünün pejoratif anlamlarla kuşatılmış olduğunun ve buna paralel olarak da spekülatif düşünceye yönelik geniş çaplı bir güvensizliğin hâkim olduğunun bilincindedir. Ayrıca Whitehead, spekülatif düşünce ve bilimin birbirlerine düşman olarak görüldüğünü de bilmektedir (Whitehead, 1978: XIII). Fakat Whitehead'in eserlerine baktığımızda, spekülasyon sözcüğünün, henüz bozulmamış ilk haliyle karşılaşırız. Yani *gözlemlenmek*, *derin derin düşünmek*, *usavurmak* anlamlarıyla. Öyle ki Whitehead'in eserlerinde spekülasyon çoğunlukla, *bilim*²⁰, *felsefe*²¹, *derin bilgi*²², *edebiyat*²³, *metodoloji*²⁴, *kozmojji*²⁵ gibi sözcüklerle yan yana ve bir arada kullanılmaktadır. Anıt eseri, *Süreç ve Gerçeklik*'te kendi felsefesini, *spekülatif felsefe* olarak adlandırdıktan sonra, bu felsefeyi *tutarlı*,²⁶ *mantıksal*²⁷

¹⁸ İkinci dereceden bir bilgiden bahsediliyor. Aynadan yansıyan, doğrudan olmayan, vasıtalı bir görünüş gibi.

¹⁹ Spekülasyona ilişkin Orta Çağ merkezli şüpheli ve suçlayıcı tutum on altıncı yüzyılda Bacon'da ifadesini bulur. Ona göre felsefi spekülasyon yararsızdır. Bu yüzden doğrudan olguların yorumlanmasına gidilmelidir (Whitehead, 1978: 14).

²⁰ *The Adventures of Ideas*, s. 22.

²¹ *The Adventures of Ideas*, s. 27.

²² *The Adventures of Ideas*, s. 131.

²³ *The Adventures of Ideas*, s. 67.

²⁴ *The Adventures of Ideas*, s. 139.

²⁵ *The Adventures of Ideas*, s. 194.

²⁶ Burada kullanıldığı şekliyle *tutarlılık*, düşünce şemasının geliştirildiği temel fikirlerin birbirlerini önceden varsaydıkları ve böylece tek başlarına anlamsız oldukları anlamına gelir (Whitehead, 1978: 3). Stengers Whitehead'in bu tutarlılık anlayışını William James'ten aldığı bir çember oluşturan dansçılar örneğine benzetir. Dansçıların dönüşü ancak her biri kendi bedeninin dengesinin bozulduğunu kabul ettiği anda diğerlerine "önsel olarak" güvendiği için mümkündür: Hepsi artık kendilerini kendi araçlarıyla değil, diğerlerini varsayarak tanımlamayı kabul eder.

ve *zorunlu*²⁸ bir genel fikirler sistemini çerçeveleme girişimi olarak tanımlamıştır.²⁹ Hemen ardından spekülâtif şemanın, rasyonel ve empirik olmak üzere iki yanı olduğunu; rasyonel tarafını *tutarlı* ve *mantıksal* terimleriyle, empirik tarafını ise *uygulanabilir* ve *yeterli* terimleriyle ifade etmektedir (Whitehead, 1978: 3-4).

Whitehead, felsefenin amacının *salt açıklama* (sheer disclosure) olduğunu öne sürer (Whitehead, 1968: 49). Ayrıca, spekülâtif felsefe, var olanın makul bir açıklamasını yapmak değil, her topluma neye muktedir olabileceği sorusuyla yaklaşımdır (Stengers, 2011: 509). Bu bağlamda, deneyimlerimizin her bir unsurunun yorumlanabilmesi için mümkün olan en genel düşünce şemasını ortaya koymak ve bunu *spekülâtif bir düşünsel şema* başlığı altında gerçekleştirmek ister. Böyle bir şema, Whitehead'e göre, insan deneyimini meydana getiren her bir bileşeni yorumlayabilecek bir genelliğe sahip olmalıdır. Örneğin zevk alma, algılama, irade etme ya da düşünme gibi bilincinde olduğumuz *her deneyim*, bu genel şemanın hususi bir örneğinin özelliğine sahip olmalıdır (Whitehead, 1978: 3). Öte yandan spekülâtif şema bir otorite değil, bir araya getirilecek genel fikirlere ilişkin bir gereksinimdir. Bu şema, ulaşılmış olduğu genellik sayesinde seçmemeyi, yani yargılamamayı, bir norma göre ölçmemeyi ya da nesnelere meşru veya hayali olan deneyimler arasında ayırım yapmamayı başarmak zorundadır (Stengers, 2011: 234). Spekülâtif etkinliğin özgünlüğü, "doğru" bir düşüncenin ne olacağını belirleyen herhangi bir norm önermemesidir (Stengers, 2011: 510).

Tam da bu anlamda diğerleri tek başlarına ele alındıklarında kendilerinden isteneni vermekten aciz kalacaklardır. Hiçbiri bir sütun gibi garantör değildir. Her biri diğerlerini varsayar. Aynı şekilde, spekülâtif kavramlar ya da "temel fikirler", herhangi bir ayrıcalıklı deneyime dayanamadıkları için, birbirleriyle çember oluşturmalarıdır (Stengers, 2011: 239).

²⁷ Whitehead, şemayı mantıksal bir doğruya nasıl dönüştüreceğimizi henüz bilmediğimizi ancak onun, belirli koşullara uygulanabilir doğru önermelerin türetilebileceği bir matris olduğunu dile getirir. Whitehead'e göre şimdilik, şemanın geçerli olduğu koşulların ayırt edilmesi konusunda yalnızca eğitimli içgüdülerimize güvenebiliriz (Whitehead, 1978: 8).

²⁸ Felsefi şema, kendimizi dolaysız olgularla iletişim kuran şeylerle sınırlandırmamız koşuluyla, bir deneyim boyunca evrenselliğin kendi garantisini kendi içinde taşıması anlamında zorunlu olmalıdır (Whitehead, 1978: 4).

²⁹ Krş. Whitehead, A. N. *The Adventures of Ideas*, The Macmillan Company, 1969: 285.

Özetle Whitehead'in spekülâtif felsefe söylemi, yüksek soyutlamalardan oluşan düşünce şemasına karşı olgular dünyasının önemine vurgu yapmaktadır. Gerçeklik, edimsel dünyadadır ve bu yüzden edimsel dünya, spekülasyonun Latince kökenindeki anlamıyla devreye sokulmalı ve her türden soyutlama spekülasyonun eleğinden geçirilmelidir. Bu bakış açısı olgulara saplanmak anlamına gelmemektedir. Olgulardan, düşünceye ve sonra tekrar olguya doğru süren bir işleyişten bahsedilmektedir. Whitehead bunun ne kadar tekrarlanacağına ilişkin belirli bir sınır çizmez. Zaten spekülâtif felsefenin bir metot ortaya attığını söylemek yanlış olur. Çünkü evren sınırsız bir şekilde yeniyeye kodlanmakta, alternatifleri denemektedir. Böyle bir evrende statik bir metot önerilemez. Whitehead'in ortaya atmış olduğu kategorilerin sürekli olarak çeşitlenmesi evrendeki bu bitimsiz oluş sürecidir. Oluş devam ettikçe kategorik şemaya yenileri eklenmektedir. Dolayısıyla spekülâtif felsefenin yerleşik bir formül ortaya attığını öne sürmek yanlış olur.

1. 2. PRATİK AKIL VE SPEKÜLATİF AKIL

Whitehead, aklın³⁰ işlevinin iki yönünü birbirinden ayırır. Bir yönüyle aklın işlevi pratiktir. Örneğin yöntembilimin aşama aşama keşfi ve açıklığa kavuşturulması aklın pratik işlevinin faaliyet alanına girer (Whitehead, 2020: 29). Burada aklın temel ereği, *yaşamak*, *iyi yaşamak* ve *daha iyi yaşamaktır*. Bu üçleme, yaşama sanatının temel ilkeleri olarak ilkin *hayatta olmak*, ikinci olarak, *tatmin edici bir şekilde hayatta olmak*, üçüncü olarak da *tatmini arttırmak* şeklinde ifade edilebilir. Yaşama sanatının bu üç ilkesini etkinleştirmek için organizma³¹, kendi çevresini etkin olarak değiştirir. Pratik aklın işlevi, bu değiştirme³² faaliyetini yönlendirmektir. Dolayısıyla pratik akıl, imgelemde gerçekleştirilen bir ereğe erişme itkisini yönlendirmekle görevlidir (Whitehead, 2020: 10). Amacını gerçekleştirdiğinde, kendi işlevini de gerçekleştirmiş olur ve tatmin duygusuyla

³⁰ Özelde insan aklından bahsediyoruz.

³¹ İnsan veya herhangi başka bir hayvan gibi yüksek yaşam formlarından bahsediliyor. Fakat daha genel olarak, Whitehead'in organizma kavramı, yalnızca canlı şeyleri belirtmek için kullanılmaz. Whitehead'e göre "dünya, bir organizmalar topluluğudur" (Whitehead, 2019a: 85).

³² Whitehead, çevreye yönelik bu değiştirme faaliyetini, çevreye yönelik bir saldırı olarak da ifade ediyor.

dinlenmeye çekilir (Whitehead, 2020: 29). Bu tatmin duygusu, mevcut pratiği düzenleyen bir yöntemin açıklığa kavuşturulmasıyla elde edilir. Yöntem işler ve akıl tatmin olur. Pratik akıl, yöntemin kapsamının ötesiyle ilgilenmez. İlgisini ve merakını, yöntemin kapsamıyla sınırlı tutan etkin bir çıkarı vardır. Bu çıkarın (tatmin) bir şekilde yolundan alıkoyulması tedirginlik yaratır (Whitehead, 2020: 16).

Aklın işlevinin diğer yönü ise, Whitehead'e göre, Platon'un yaşamı boyunca uğraştığı şeyle ilgilidir. Bu işleviyle akıl, pratik işlerin üzerinde tutularak taçlandırılır. İnsanı hayatta tutmak gibi bir derdi yoktur. Çıkarısız bir merakla dünyayı anlamının peşindedir. Olan biten hiçbir şeyi yok saymaz. Her tikel olgunun hem kendi doğasının hem diğer tikel olgular arasındaki statüsünün genel ilkelerinin örneği olarak anlaşılabilirliğine dair temel bir inançla hareket eder. İdrak ettiğinde ise işlevini yerine getirmiş olur. Burada da bir tatmin duygusundan söz edilebilir fakat buradaki tatmin, aklın kendi dışındaki bir çıkara ulaşmasının tatmini değildir. Akıl bu işleviyle yalnızca kendisine hizmet eder. Başat çıkarı kendisidir ve başka çıkarılara bağlı sebeplerle yolundan sapmaz. Bu, spekülatif akıldır (Whitehead, 2020: 30). Spekülatif aklın sadece kendi kendisine hizmet etmesi ve yerleşik metotları reddetmesini doğru anlamak gerekir. Çünkü burada söz konusu olan sadece eski binaların yıkımı değildir. Whitehead, tıpkı, Descartes'in *Metod Üzerine Konuşma*'sında giriştiği bir işe girişmektedir: *Temelleri pek sağlam olmadığı için yıkılmaya yüz tuttuğu zaman yeniden bina etmek için eskileri yıkmak.*

Whitehead'in spekülatif aklının temel motivasyonu, dolaysız deneyimle temas edilebilecek bir düşünce şemasının tesis edilmesidir. Bu şema doğrudan gözlemlerin *ötesine* doğru geçen bir imgelem gerektirir (Whitehead, 2020: 50). Gözlemi, sanrısız eksiksizliğinin sınırlarının *ötesine* teşvik etmek ve bilim doktrinlerini sanrısız kesinlik havasının ötesine teşvik etmek spekülasyonun, spekülatif aklın görevidir (Whitehead, 1969: 199). Ancak buradaki "ötesine doğru" ifadesi daima "kozmosa doğru" olarak anlaşılmalıdır. Çünkü Whitehead'de kozmostan başka bir öte yoktur (Çalıcı, 2021: 144).

Whitehead'in, spekülâtif yöntemine ilişkin fikir vermesi bakımından *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserindeki şu ifadeler önemlidir: Doğru keşif yöntemi, bir uçağın uçuşu gibidir. Yöntem, belirli bir gözlemin temelinden hareketle başlar; imgesel genelleştirmenin izinde (thin air) uçuş yapar ve rasyonel yorumla keskin hale getirilen yenilenmiş gözlem için tekrar alana iner (Whitehead, 1978: 5).

Whitehead, zaman zaman deneyimin açıklanması için imgesel bir sıçrayışın gerekliliğinden bahseder. İmgesel sıçrayış yukarıdaki mecazda uçağın uçuşuyla karşılanmıştır.³³ Fakat bu sıçrayışın kalkış noktasının da yer yani olgu bağlamı olduğu da unutulmamalıdır. Zira her düşünce, olgulara başvurmak zorundadır. Hiçbir felsefe ekolü, bu kuralı kendisine uygulama-ma iddiasında bulunamaz (Whitehead, 1978: 39). Bununla birlikte olguların doğrudan deneyimi, bir takım tamamlayıcı unsurlara ihtiyaç duymaktadır. Tamamlayıcı unsurların gerekliliğini, Whitehead, fark odaklı gözlem alışkanlığımızın yanlışlığına dayandırır: “Bazen bir fil görürüz, bazen görmeyiz” der; “Sonuç şudur: ‘Bir fil mevcut olduğu zaman fark edilir’” (Whitehead, 1978: 4). Bu yanlışlık, olgu bağlamında çakılı kalan gözlem etkinliğinin bir sonucudur. Uçağın yükselişi, olgu bağlamından yükselen spekülâtif aklın imgelemi devreye sokmasını sembolize eder. Bu yükseliş esnasında bir taraftan temel gözlem verileri korunurken, diğer taraftan korunan gözlem verilerinin eksiklikleri, irtifain sağladığı yeni kavrayışlar yoluyla giderilmeye çalışılır. Uçağın tekrar yerle temas kurması, uçuş öncesi sınırlı gözlem verilerinin genişletilmesi amacını taşır. Bu minvalde uçağın indiği yer artık yeni bir coğrafyadır. Dolayısıyla ikinci inişle birlikte gözlem alanı daha geniş bir alana yayılmıştır. Bu genişleme makul bir bağıntısallığın soluk idraklerine refakat eder (Whitehead, 1978: 4-5). Uçuş seyrinin nihai amacı, en genel düşünce şemasına ulaşmaktır.

³³ Burada spekülasyon sözcüğünün anlamlarından birisinin de *gözetleme* olduğunu hatırlatırız. Whitehead'e göre spekülasyonun görevlerinden biri de gözlemi, sanrısız eksiksizliğinin sınırlarının ötesine ve bilim doktrinlerini sanrısız kesinlik havasının ötesine teşvik etmektir (Whitehead, 1969: 199).

Dikkat edilmesi gereken husus, Whitehead'in, spekülasyonu kendi başına bir araştırma ve soruşturma metodu olarak deklare etmediğidir. Çünkü kendi başına spekülasyon kısırır (Whitehead, 1969: 136). Whitehead'in öne sürdüğü şey, spekülasyonla başlayan ve yine spekülasyonla biten bir etkinlik değildir. Whitehead bir şeye dikkat çekmek ister O da belli bir aşırılığın, bütün büyük işlerin temelindeki gerekli bir unsur olduğudur. Spekülasyon, yeni düşünce eğilimlerine kapı aralayan kışkırtıcı sezgi patlamalarıdır.³⁴ Fakat bu kışkırtıcı patlamaların, ilerici bir öğrenime dönüşebilmesi için genel mantık ilkelerinin kurallarına dayanan disiplin anlayışıyla belirli bir denge içerisinde çalışılmalıdır (Whitehead, 1969 138). Hayal gücü ile sağduyu birleştirilmelidir (Whitehead, 1978: 17). Dolayısıyla spekülasyon, bir tür ilkesizlik veya yasadızlıktan beslenmemelidir. Yasalılık fikri, yani bir tür düzenlilik, spekülasyona imkân tanıyan itici gücün gerekli bir unsurudur. Bu yasanın yokluğu, ayrıntılar yığılından oluşan bir keşmekeşi tetikler (Whitehead, 1969: 139).

1. 3. SPEKÜLASYON VE TEDİRGİNLİK

Her dönem, homojen olmasa da belirli bir değişmez düşünce şemasına³⁵ sahiptir. Bu düşünce şemaları, her dönemin bilinçdışı olarak varsayıdığı birtakım temel varsayımlardır ve bu tür varsayımlar, o dönemlerin düşünürleri için öylesine apaçık görünür ki bu insanlar neyi kabul ettiklerini bilmezler; çünkü şeyleri düzenlemenin bir başka yolunu tahayyül dahi edemezler (Whitehead, 1948: 50). Whitehead, bu bilinçdışı varsayımlara içgüdüsel kanaatler³⁶ adını verir. Şüphesiz Whitehead burada içgüdü sözcüğünü, insanın doğuştan getirdiği ve sonradan öğrenilmeyen kalıtsal davranış eğilimleri anlamına gelecek şekilde kullanmaz. Tersine bu içgüdüsel kanaatler, tıpkı Francis Bacon'ın *Novum Organum*'da insan aklını kuşatan ve orada derinlemesine kök salmış olan yanlış fikirlerden biri olan *tiyatros idollerinde* olduğu gibi insanın içinde doğduğu mekân

³⁴ Bir önceki cümlede yer alan aşırılık sözcüğünden kasıt, bu sezgi patlamalarıdır.

³⁵ Bunu zihniyet olarak da adlandırabiliriz. Örneğin, Orta Çağ düşüncesinde hâkim olan yer merkezli kozmoloji ve buna bağlı akıl yürütmeler dönemin evren ve onun içindeki konumuyla insan hakkındaki akıl yürütmelerinin temelini teşkil etmektedir. Aynı şekilde Aristotelesçi mantık nosyonu da o dönemin felsefi düşünce şemasının hâkim rengidir.

³⁶ *Instinctive conviction*.

zamansal momentte kökleşmiş olan gelenek ve otoritelere güvenin doğurduğu (Bacon, 1999: 17) sonradan kazanılmış ölü bilgilerdir. Whitehead'e göre bu ölü bilgilerden, yani fikirlerden kurtulmamız gerekir (Whitehead, 1967: 5).

Whitehead, *ıçgüdü* sözcüğünü seçmiştir çünkü bir *ıçgüdü*, belirli bir organizmanın mutlak surette peşinden gittiği ve ondan alıkoyulduğunda ise büyük bir stres yaşadığı, tedirgin olduğu eğilimlerdir. Whitehead, *ıçgüdü* ve dönemsel düşünce şemaları arasında bir analogi geliştirir. Her ne kadar doğuştan getirilmemiş olsa da düşünce şemaları bir şekilde insan zihnini belirli bir mutlaklığa rapteder. Mutlak ile arasına giren her spekülâtif düşünce, onu tedirgin eder ve onu tedirgin eden spekülasyondan bir şekilde kurtulmak ister. Kendisine öğretilen düşünceler sarsıldığında ise büyük bir boşluk ve yoksunluk içine düşer. Bununla birlikte Whitehead *ıçgüdü* sözcüğünü seçerken, onun akıl ve irade dışı yönünü de hesaba katmış olmalıdır. *ıçgüdü*, en ilkelerine dek bütün hayvanlarda görülen ve herhangi bir yüksek akıl yürütme faaliyetini şart koşmayan eğilimlerdir. Bir deniz kaplumbağasının denize doğru yönelmesi ya da bir primatin memeye doğru hamle yapmasında aklın etkin bir rolünün olmaması gibi. Bununla birlikte Whitehead, canlı olmayan maddenin çevresine verdiği her türlü fiziksel karşılığın da *ıçgüdü* terimiyle ifade edilebileceğini öne sürmüştür (Whitehead, 2019: 85).

Düşünce şeması, *mutlak iktidarın* yönelimleri tarafından belirlenir. Bu düşünce şeması, nihai bilginin şaşmaz ve vazgeçilmez yöntemi olarak öne sürülür. Bu minvalde *mutlak* iktidar, sadece politik düzlemle sınırlı bir *kadir-i mutlak*³⁷ buyurucu değil, aynı zamanda nasıl düşünülmesi gerektiğini de buyuran, onun yöntemini ve lügatini de veren *kadir-i mutlak* bir otoritedir. Bu düşünce çizgisi içerisinde, *mutlak* olarak kabul gören düşüncelere yönelik *spekülasyon*, çoğunlukla, mutlak iktidara yönelmiş bir isyan ve sapkınlıkla özdeş olarak yorumlanır. İsyân ve sapkınlık patentli spekülâtif akıl yürütme, tarihsel planda her zaman korkutmayla, kovuşturmayla veya kanla bastırılmıştır. Spekülâtif

³⁷ Bu ifadeyi (*omnipotenz*), Carl Schmitt'in, *Siyasi İlahiyat* adlı eserinden ödünç alıyorum. Siyasi İlahiyat, Dost Kitabevi, 2014: 43.

görüşlerinin, toplumsal yaşam için *alt üst edici* olduğu gerekçesiyle zehirlenen Sokrates, siyasi otoritenin, spekülasyona yönelik duyduğu tedirginliğin (Whitehead, 1969: 69) ilk ve en çarpıcı örneği olarak önümüzde durmaktadır. Nitekim Sokrates'in spekülatif düşünceleri, Grek düşüncesinde geri dönüşü olmayan bir kırılma meydana getirmiştir. Dolayısıyla spekülatif düşüncenin, yerleşik kanaatler açısından yarattığı tedirginlik (Whitehead, 1969: 137) aynı zamanda değişimin de işaretlerinden biridir (Whitehead, 1969: 66).³⁸ Örneğin bu tedirginlik, Batı Hıristiyanlığının parçalanışına ve modern bilimin doğuşuna tanıklık eden Avrupa'nın on altıncı yüzyılının hemen hemen tamamına hâkim olmuştur. Bu yüzyıl, yeni fikirlerin, yeni dünyaların gündeme geldiği tam bir huzursuzluk yüzyılıdır. Bu yüzyıl içerisinde Kopernik, Vesalius, Bruno gibi figürler, spekülasyona verilen önemin tipik örnekleri arasındadır (Whitehead, 1948: 1). Bu figürlerden biri olan Giordano Bruno'ya çektirilen ıstırap ve kahr,³⁹ döneme hakim olan mutlak engizisyon zihniyeti ve sisteminin spekülatif düşünce karşısında duyduğu tedirginliğin en açık seçik örneğini gözler önüne sermektedir. Gerçekten de tüm koşullar bir arada düşünüldüğünde, hiçbir infaz şekli, Giordano Bruno'nunki kadar korkunç değildir. Detayları kan donduran infaz sahnesi, aslında düşünsel planda kendi sonunu getiren bir zihniyetin de infaz sahnesidir. Bruno'nun canlı canlı yanan bedenini Romanın dört bir yanından keyifle seyretmeye gelen coşkulu ve mutlu kalabalık, farkında olmaksızın Roma İmparatorluğu'nun cenaze törenini seyretmektedir (Mcintyre, 1903: 100).

³⁸ Sokrates'in düşünceleri, ölümünün ardından serpilmiş, tüm Grek düşüncesine nüfuz ederek, insanı ve eylemlerini merkeze alan bir düşünce etkinliğinin katalizörü olmuştur. Sokrates'in bedenlen ortadan kaldırılması, onun Grek düşüncesinde yol açtığı kırılmaya engel olamamış, tersine bu kırılmayı hızlandırmıştır.

³⁹ "1548'de doğan ve genç yaşta bir Dominiken rahibi olan Bruno 30'undan önce din sapkınlığı suçlamasıyla İtalya'dan ayrılmaya zorlanmış, art arda Cenevre'de, Toulouse'da, Paris'te, Londra'da, Wittemberg'de ve başka yerlerde yaşamıştı; Duka Giovanni Mocenigo'nun koruması altında Venedik'teki evine dönmüş, orada Engizisyonca tutuklanıp yedi yıl boyunca (1593-1600) Roma'da yargılanmış, sonunda da kazığa bağlanıp yakılmıştı" (Collingwood, 2020: 113).

Bruno'nun kahrında, onun *artık* tanık olamayacağı bir lütuf saklıdır. Bruno'nun cesur spekülatif düşünme biçimi, daha sonraları Aristotelesçi dizgeyle sınırlı kozmoloji ve mantığın yavaş yavaş sorgulanabilir olduğuna yönelik kanaatleri yüzeye çıkarmıştır. Bu minvalde, Giordano Bruno'nun 1600 yılındaki ölümü, kelimenin tam manasıyla modern bilimin de ilk yüzyılını başlatmıştır.⁴⁰ Bruno'nun ölümünden sonra gelen yıllarda, bir düşünce insanının başına gelen en korkunç şey, kendi yatağında huzur içinde ölmeden önce onurlu bir tutuklama ve ılımlı bir azarlamayla karşılaşan Galileo'nun çektiklerinden ibarettir.⁴¹ Önceden istisnai olan düşünce biçimleri, Bruno'nun katlinden sonra eğitilmiş dünyaya geniş ölçüde yayılmıştır. Eski dünyanın zihinlerdeki metafiziksel ön kabulleri ve imgesel içeriği değişmiştir (Whitehead, 1948: 2).

⁴⁰ Bruno'nun on altıncı yüzyıldaki spekülatif düşünce çabası hemen verimli olmaz, çünkü kabul edilebilir bir klasik matematiğin gelişimi on yedinci ve on sekizinci yüzyıl bilimini karakterize etmeye başlar ve klasik zamanlarda olduğu gibi o zamanlar da birçok kişi tarafından çok tehlikeli ve çok cüretkâr olarak görülür (Gatti, 2010: 94).

⁴¹ Galileo Galilei, Kopernik'in görüşlerinin hakikati barındırdığını fark eden ilk düşünür olarak kabul görür. Fakat Bruno'nun hala taze sayılabilecek idamı, onu daha temkinli ve tedbirli olmaya zorlar. İki defa mahkemeye çıkarılır ve öne sürdüğü düşüncelerden tövbe eder. 31 Ekim 1992'de Papa 2. Jean Paul, engizisyonun Galileo'yu ikinci yargılamasından 359 yıl sonra Galileo'yu suçsuz bulmuştur.

2. BÖLÜM

TANIMLAR

2. 1. İLİŞKİSELLİK İLKESİ

Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinin ikinci bölümünde yirmi yedi maddede topladığı bir *açıklama kategorisi* taslağı oluşturur. Bu yirmi yedi kategori, evrendeki sürecin işleyişiyle ilgili temel açıklamaları barındırır. Tabiri caizse bu kategoriler tablosu, “nasıl oluşa geliyor?”, sorusuna ilişkin olası yanıtları barındıran ama aynı zamanda oluş süreciyle birlikte sayıları artarak çeşitlenebilecek maddelerden oluşur. İlişkisel ilkesi bu maddelerden dördüncüsüdür ve Whitehead’in metafiziğinin en genel ilkesidir. Bu metafizik ilke, Whitehead’in potansiyellik öğretisinin de temelini oluşturur. İlişkisel ilkesi, kozmik plandaki bir birliktelikte olma yazgısı ve yasasıdır (Turan, 2003: 66). Whitehead’e göre birçok varlığın tek bir edimselliğe dönüştüğü gerçek bir somutlaşmada⁴² bir unsur olma potansiyeli, edimsel olan ve olmayan tüm varlıklara atfedilen tek genel metafizik karakterdir ve evrenindeki her öge her somutlaşmaya dâhil olur. Başka bir deyişle, her oluş için bir potansiyel olması bir varlığın doğasına aittir. Bu ilişkisel ilkesidir (Whitehead, 1978: 22).

2. 2. EBEDİ NESNELER

Whitehead, kendi nesnel kuramını, *ebedilik* (eternality) kavramı üzerinden tanımlar. Ebedi teriminin seçimi talihsiz olmuş olabilir. Pek çok insan için dini ya da en azından ulvi bir çağrışıma vardır. Platon'un etkisi altında uzun süre ebedi olan şeylerin bir şekilde geçici olan şeylerden üstün olduğu düşünülmüştür.

⁴² Whitehead, bir edimsel varlığın oluşum sürecini ifade etmek için “concrecence” sözcüğünü kullanır. Bu sözcük dilimizde “birlikte büyüme” ve “somutlaşma” olarak karşılık bulmuştur. Öte yandan konudan bağımsız olarak “concrecence” sözcüğünün Türk tıp ve diş hekimliğinde doğrudan konkresans olarak kullanıldığını öğrendik. Biz bu çalışmamızda sözcüğün latince kökenini hesaba katarak somutlaşma ifadesini kullanmayı tercih ettik. Diğer tercüme de Whitehead’in ifade etmek istediğini anlamak için uygundur.

Ancak Whitehead'e göre tüm değer edimsellikte bulunur ve tüm edimsellik zamansaldır⁴³ ya da Tanrı'nın örneğindeki gibi zamansal olandan türemiştir. Öte yandan Whitehead için *ebedi* (eternal), *zaman dışı* (intemporal) olmaktan başka bir anlama gelmez. Bu, ebedi nesnelere kendi içlerinde hiçbir gerçekliğe sahip olmadıklarını söylemenin başka bir yoludur (Cobb, 2008: 26). Öyle ki Whitehead'e göre nesnelere, edimsel varlıklarla ilişkisi bakımından sadece türevsel olarak mekân-zamandadır (Whitehead, 1919: 63).

Whitehead, ebedi nesnelere, mekân-zamansal olmadıkları için *geçip gitmeyen* öğeler olarak değerlendirir (Whitehead, 2017: 160). Öte yandan edimselliğin temel karakteri, onun geçici veya ölümlü oluşuyla tanımlanır. Edimsel varlıklar olur ve yok olur. Oysa ebedi nesnelere, hep aynı kalırlar. Örneğin, “bir renk ebedidir”, der Whitehead. “Bir ruh gibi zamana musallat olur. Gelir ve gider. Ancak ne zaman gelse o yine aynı renktir. Ne bakidir ne de yaşamdadır. Ne zaman istenirse belirir” (Whitehead, 2018a: 120).

2. 3. EDİMSSEL VARLIKLAR

Whitehead'e göre *edimsel varlıklar* (actual entities), edimsel dünyayı oluşturan nihai gerçek şeylerdir.⁴⁴ Edimsel varlıkların ötesinde bulunabilecek daha gerçek hiçbir şey yoktur (Whitehead, 1978: 18). Whitehead, Latince *actus* kelimesinden gelen *edimsel* (actual) terimini, kendi metafizik öğretisinin temel kavramı olarak görevlendirirken bu terimin etimolojik kökenine harfiyen sadık kalmıştır. Latince *actus*, bir cismin devinmesi veya yönlenmesi anlamına gelir. Whitehead'in edimsel varlıkları da eyleyen varlıklardır; diğer bir deyişle tam manasıyla varlığı inşa eden eylemliliktir (Leclerc, 1958: 70). Hem kendi varlığını hem de kendi ötesindeki varlıkları inşa eden bir eden bir eylemliliktir.

⁴³ Zamansallık, Whitehead tarafından önerildiği gibi dinamik bir doğa teorisinin ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Bu görüşe göre zamansallık, *gerçekten gerçek* olanın, yani edimsel hallerin bir özelliğidir (Rughen, 1985: 1).

⁴⁴ Whitehead'e göre edimsel varlıklar, evrenin yegâne gerçekliğini oluşturan ferdi varlıklardır. Whitehead bu ferdi varlıkları aynı zamanda deneyim halleri veya deneyim damlaları olarak adlandırır (Whitehead, 1969: 228).

Whitehead edimsel varlıklardaki eylemliliğin kaynağını, harici bir devindiricide aramaz. Edimsel varlığın eylemi, bizzat kendi kendisindedir. Edimsel varlıklar, kendi kendisini düzenleyen şeylerdir (Collingwood, 2020: 186). Bu, edimsel bir varlığın kendine göre işlev görerek öz kimliğini kaybetmeden kendini oluşturmada çeşitli rollere sahip olması anlamına gelir. Yani bir edimsel varlık, kendi kendini yaratan bir şeydir. Kendi kendini yaratma işleyişi, edimsel bir varlığın gerçek içyapısını oluşturur. Bu, Whitehead'e göre edimsel varlığın *dolaysızlığı* (immediacy) anlamına gelir. Bu minvalde edimsel bir varlık kendi dolaysızlığının öznesi olarak adlandırılır (Whitehead, 1978: 25). Fakat edimsel varlığın dolaysızlığını oluşturan gerçek içyapı, onu, evrenin geri kalanından ayırarak kendi kendisine hapsetmez. Edimsel bir varlık, diğer varlıklardan bağımsız değildir. Bağımsızlık, geleneksel töz doktrininde yer alan bir husustur ve Whitehead bunu kategorik olarak reddeder (Christian, 1949: 45). Evet, ortada bir ferdilik vardır fakat bu ferdilik, bir "şey"e değil bir sürece atfedilir. Çünkü edimsellikler, deneyim süreçleridir ve her süreç ferdi bir olgudur (Whitehead, 1969: 254). Ferdilik (individuality), her bir edimsel varlığın, zamansal olarak kendisinden önceki edimsel varlıkları nasıl sentezlediği ve ebedi nesnelere nasıl seçtiğine göre belirlenir (Lowe, 2019: 225). Dolayısıyla Whitehead'in edimsellik söylemi, süreçten kopuşa ve Newton'ın maddesi gibi yalnızlık çeken bir var olana işaret etmez. Edimsel olmak, bir arada olmaktır. "Evrenin bir aradalığından kaçış yoktur..." (Whitehead, 1948a: 62).

Whitehead, edimsel varlıkların birbirlerinin oluşumlarına etki eden varlıklar olduğunu anlatmak amacıyla, Tanrı dışındaki bütün edimsel varlıkların *edimsel haller* (actual occasions)⁴⁵ olarak adlandırılabileceğini öne sürer (Lowe, 2019: 226). Bu noktada Whitehead, fizik biliminde bir yerden başka bir yere aktarım veya gönderim anlamlarına gelen *vektörler* (vectors) ile edimsel varlıklar arasında bir analogi kurar (Whitehead, 1978: 116). Edimsel bir varlık, diğer edimsel varlıkları, taşıdığı veriler yoluyla somutlaştırır. Fakat bir edimsel varlığın, başka bir edimsel varlığı etkileyebilmesi için bütünüyle somutlaşarak öznelliğini yitirmesi gerekir. Whitehead'e göre edimsel bir varlık

⁴⁵ Burada dikkat edilmesi gereken, *occasion* ile *cause* arasındaki etimolojik bağdır.

somutlaştığında, bir özne olmaktan çıkar ve bu anlamda yok olur (perishes). Böylece yaratıcılığın bir üst-öznesi (super-ject) olarak, gelecekteki tüm öznelere için bir nesne haline gelir (Lowe, 2019: 227). Whitehead bu sürece *nesneleşme* (objectification) adını verir. Geçmişe karışarak nesneleşen edimsel varlıklar, hâlihazırdaki edimselliklere katılarak onların belirlenim kazanmasına katkıda bulunan *belirlilik* potansiyellikleridir. Böyle bir felsefede, dünya sürecini oluşturan edimsel varlıklar, herhangi bir edimsel varoluş için belirlilik potansiyellerini taşıyan diğer şeylerin içerilmesine ya da katılımına örnek olarak düşünülür (Whitehead, 1978: 39-40).

Not: Whitehead bazen edimsel varlık kavramı yerine *yaratık* (creature) sözcüğünü tercih eder. Biz de sık olmamakla birlikte bazen bu sözcüğü kullandık.

2. 4. KAVRAYIŞ

Whitehead, *kavrayış* (prehension) terimini ilk olarak *Bilim ve Modern Dünya* adlı eserini oluşturan Lowell Dersleri'nde (1925) kullanmıştır (Lowe, 2019: 163). Whitehead bu terimi, ön takısını atmak suretiyle *comprehension* sözcüğünden elde eder. İkinci sözcük, bilişsel veya şuurlu bir anlayışı ve idraki dile getirmektedir (Aydın, 1985: 37). Whitehead ise bilişsel olmayan bir idraki temsil etmesi için *prehension* sözcüğünü ortaya atmıştır. Böylece idrakin hem bilişsel hem de bilişsel olmayabileceğini dile getirmek istemektedir (Whitehead, 2018b: 98). Bir çocuğun $2+2=4$ 'ü kavraması kadar bir bitkinin güneş ışığını tutması, zapt etmesi de bir kavrayıştır (Çalcı, 2021: 154). Öte yandan kavrayışlar, yalnızca canlı varlıklar planında gerçekleşen olgular değildir. Whitehead'in metafiziğinde kavrayış deneyimi, kozmik planda yani evrensel düzlemde işleyen bir süreçtir. Bu minvalde her türden cismin, bilişsel olmasa da kendisi dışındaki şeyleri *hesaba kattığı* ve bu hesaba katma eyleminin de kavrayış ilişkisi olarak değerlendirilebileceği ileri sürülür (Whitehead, 2018b: 98).

Whitehead, kavrayışı meydana getiren üç faktörden bahseder. Bunlar a) *Kavrayan özne*, yani kavrayışın kendisinde gerçekleştiği edimsel varlık; b) *Kavranan veri* (datum) ve c) öznenin veriyi nasıl kavradığı, yani *öznel form*⁴⁶. Öte yandan nitelikleri bakımından iki tür kavrayış vardır: *Fiziksel kavrayışlar* (physical prehensions) ve *kavramsal kavrayışlar* (conceptual prehensions). Edimsel varlıkların kavranışı, *fiziksel kavrayışlar* olarak; *ebedi nesnelere* kavranışı ise *kavramsal kavrayışlar* olarak adlandırılır (Whitehead, 1978: 23). Her iki kavrayış türü de o edimsel varlığın, kendi ötesindeki unsurla olan belirgin ilişkisini ifade eder. Bu ilişkinin niteliği de o kavrayışın *pozitif* veya *negatif* oluşunu belirler. Negatif bir kavrayış, söz konusu ögenin, öznenin (edimsel varlık/edimsel hal) içyapısına olan katkıdan kesin olarak dışlanmasıdır. Pozitif bir kavrayış ise söz konusu ögenin, öznenin içyapısına kesin olarak dâhil edilmesidir. Bu pozitif içermeyi veya kavrayışı Whitehead, *his*⁴⁷ (feeling) olarak adlandırır. Yani pozitif kavrayış, başka bir varlığı hissetmektir. Bunun sonucu olarak bir varlığın ötekinde *nesneleşmesi* (objectification), yani potansiyel bir veri olarak kavranması mümkün olur (Whitehead, 1978: 164).

2. 5. ONTOLOJİK İLKE

Edimsel varlık kavramının önemi, Whitehead'in *ontolojik ilke* (ontological principle) dediği terim vasıtasıyla vurgulanır (Sherburne, 1981: 17). Ontolojik ilke, olup biten her şeyin *edimsel varlıkla* temelinde açıklanabileceğine yönelik bir argümanı dile getirir. Ontolojik ilke gereğince, varoluş anlamında ne varsa, edimsel varlıkların soyutlamasından ibarettir (Whitehead, 1978: 73). Whitehead'in özgün ifadesiyle: "Edimsel varlıklardan ayrı olarak hiçbir şey yoktur; sadece hiçlik vardır"⁴⁸ (Whitehead, 1978: 43).

Bununla paralel olarak ontolojik ilke, her şeyin yegâne nedeninin edimsel varlıklar olduğunu; dolayısıyla bir neden aramanın, bir ya da birden fazla

⁴⁶ Ayr.bkz. *Adventures of Ideas* (1969): 226.

⁴⁷ William James, anlık deneyimin bileşenleri için "kullanılacak en iyi terimin" "hisler" olduğunu öne sürerek Whitehead'den önce gelmiştir (Adams, 1941: 113).

⁴⁸ Devamında Shakespeare'in *Hamlet*'inden alıntı yapar: "Gerisi sessizlik".

edimsel varlık aramak anlamına geldiğini ifade eder.⁴⁹ Yani ortada bir *oluşum* (somutlaşma) varsa, oluşum sürecinin herhangi bir belirli durumda uyduğu her koşulun kaynağı, ya oluşum edimsel dünyasındaki bazı edimsel varlıkların karakterinde ya da oluşum sürecindeki öznenin kendi karakterindedir (Whitehead, 1978: 24). Birincisine atıfta bulunmak fail nedensellik, ikincisine atıfta bulunmak ise ereksel nedensellik meselesidir (Neville, 1969: 387). İlk bakışta, ontolojik ilke yalnızca ereksel nedenselliğe, dolayısıyla edimsel bir varlığın teleolojik aşamasına atıfta bulunuyor gibi görünmektedir. Eğer edimsel varlıklar yalnızca ereksel neden aşamasında nedenlerse, o zaman edimsel varlıkların nesnel olarak işlev gördüğü fail nedensellik aşaması önemsiz hale gelir. Başka bir deyişle, geçmişteki edimsel varlıkların varlığı inkâr edilmiş olurdu. Sonuç olarak, ontolojik ilke, her iki yönüyle birlikte düşünülmelidir: Fail ve nihai nedensellik ilkesi (Turan, 1995: 49).

Bu minvalde ontolojik ilke, Whitehead'in *isabetsiz somutluk* adını verdiği yanılığının tam karşısında yer alır. Bu yanılığ, örneğin bir olayın fizik kanunlarına uyduğu için bu şekilde gerçekleştiğini savunur. Bu genellikle olguyla uygunluk gösterebilir ve doğru yöne işaret edebilir. Fakat metafiziksel anlamda yanıltıcıdır. Çünkü kanunlar, genelleme ya da soyutlamalardır. Olayları determine etme gücüne sahip değildirler. Harekete geçemezler. Hiçbir şeyin *nedeni* değildirler. Münferit haller, kanunlara itaat etmez. Bu yüzden Whitehead, tam ve yeterli bir açıklamanın, her olayın her özelliğinin nedenini veya gerekçesini edimsel varlıklara dayandırmakla mümkün olduğunu öne sürmüştür (Cobb, 2008: 57).

Bütün varlığı edimsel varlıklar temelinde açıklamaya çalışan Whitehead, eleştirdiği tözcü felsefelerle yakınsar gibidir. Aslında Whitehead, organik felsefenin de edimsel varlıkların çokluğu kavramına geri dönüşüyle, Kartezyen bir felsefe olduğunu dile getirmektedir (Whitehead, 1978: 18). Hatta *Süreç ve*

⁴⁹ Hiçbir edimsel hal, bir başka edimsel halin bütünüyle ve münferiden nedeni olamaz. Bir somutlaşma süreci içerisinde önceki dünyanın tamamı, yeni bir hal üretmekte birleşir. Öte yandan belirli bir hal, bir ardılın oluşumunu önemli bir şekilde koşullar (Whitehead, 2018a: 64-65).

Gerçeklik'in önsözünde, edimsel varlıkların, Kartezyen bir töz olduğunu⁵⁰ ancak Aristotelesçi töz⁵¹ olmadığını dile getirir. Fakat Whitehead'e göre Descartes'ın metafiziğinde, nitelik kategorisinin, ilişkisellik kategorisi üzerindeki Aristotelesçi hâkimiyeti devam etmektedir (Whitehead, 1978: XIII). Bu hâkimiyet, Whitehead'in *çatallanma* adını verdiği yanılgının başka bir boyutu olan özneyüklem eksenli bir düşünce biçimine yol açmaktadır. Whitehead'in tözcü felsefelerine olan mesafesinin bir nedeni de töz düşüncesinin böyle bir yanılgıya sebebiyet vermesidir (Whitehead, 1978: 75). Whitehead'in, böyle bir çatallanmaya karşı, ontolojik ilkenin yanında, ilişkisellik (relativity) ilkesini devreye sokmuştur. Bu ilke gereğince diğer tüm edimsel varlıklar da dâhil olmak üzere evrenin her ögesi, herhangi bir edimsel varlığın yapısında bir kurucu unsurdur (Whitehead, 1978: 148). Dolayısıyla Whitehead, töz kategorisini reddetmemekte, tözün doğasına ilişkin yeni bir kavrayış geliştirmektedir (Leclerc, 1953: 225). Bu doğa, bir töz olarak edimsel varlığın, kendi kendisiyle değil, kendi ötesindeki bir unsur olma potansiyelliği olarak tanımlanmıştır. Yani bir töz olarak edimsel varlık, ferdi olmaktan çok kamusal olmasıyla tanımlanmıştır. Bu düşünce, töze ilişkin mutlak bireyselliğin yok oluşunu ifade eder. Ancak "mutlaklığın 'yok oluşu' (perishing of absoluteness) 'nesnel ölümsüzlüğün' (objective immortality) elde edilmesidir" (Whitehead, 1978: 60).

2. 6. SÜREÇ İLKESİ

Whitehead'e göre doğa bir *süreç*tir (process) ve her şeyin duyu algımızda belirivermesinde olduğu gibi, doğanın bu karakteristiğinin de bir izahı yoktur. Yapılabilecek tek şey, bunu *spekülatif* olarak kanıtlayabilecek bir dil kullanmak ve ayrıca doğadaki bu faktörün diğer faktörlerle ilişkisini ifade etmektir. Whitehead süreç kavramını, *doğanın geçişi*⁵² (passage of nature) olarak da

⁵⁰ Aynı eserin başka bir yerinde Whitehead şöyle der: "Descartes için 'töz' kelimesi benim 'edimsel hal' ifademle eşdeğerdir" (Whitehead, 1978: 75).

⁵¹ Birincil töz Aristoteles'e göre töz kavramının en esaslı, ilk ve belli başlı anlamıdır. Birincil töz herhangi bir konuda yüklem olamaz. O hep öznedir (Aristoteles, 1989: 5).

⁵² Bu kavram çifti ilk ele alıfta, geçip gitmekte, bozulmakta ve yok olmakta olana referans veriyormuş gibi bir çağırışım yaratabilir. Fakat Whitehead, bu kavram çiftini tam da karşıt bir anlamda kullanır. *Doğanın geçişi*, bir dejenerasyon evresi, bir yozlaşma, bir kuruyup solma değil, tersine, varoluşun yaratıcı gücüdür (Whitehead, 2017: 86).

adlandırır⁵³ (Whitehead, 2017: 66). Whitehead'e göre doğanın geçişine ilişkin bütüncül deneyim, Herakleitos'un ölümsüz cümlesinde de dile gelen şeydir: *Her şey akar*. Bu ifade, Whitehead'e göre insanoğlunun kavrayışının ürettiği ilk muğlâk genellemedir. Bu genelleme *Mezmulra*'daki İbrani şiirlerinden bazılarının da ana temasıdır. Hayatın geçmekte olduğunun veciz bir ifadesi olarak ele alınabilecek genelleme, Northumbrian Kralı'nın⁵⁴ ziyafet salonunda *uçan serçe* hikâyesinde yeniden ortaya çıkar.⁵⁵ Medeniyetin tüm aşamalarında hatırlanır (Whitehead, 1978: 208). Whitehead, kâinatın özüne ilişkin bu kadim öğretiyi, kendi felsefesinin en önemli bileşenlerinden birisi olarak kullanır. Gerek kozmik gerekse de sosyolojik teorisi, herhangi bir durağanlığın sürdürülmesinin mümkün olmadığı aksiyomundan hareket eder. Whitehead'e göre bu aksiyom, eşyanın tabiatında kök salmıştır. Durağanlığı savunmak, evrenin özüne karşı savaş açmaktır (Whitehead, 1969: 354).

Whitehead, evrendeki bazı şeylerin, örneğin Yerküre'nin, kayaların, dağların, Mısır Piramitlerinin, insan ruhunun, Tanrı'nın devamlılığını savunan görüşlere de önem verir (Whitehead, 1978: 208). Ayrıca evrenin zihinsel ve kalıcı bir boyutu olduğuna yönelik birtakım düşünceleri vardır. Fakat Whitehead'e göre evrenin bu kalıcı yönü, geçici olan tarafa geçerek onda *içkin* hale gelir. Whitehead'in evreninde her şey bir diğerine, kendi gerçekliği için gerekli olan bir faktörü ödünç verir. Whitehead buna *karşılıklı içkinlik* (mutual immanence) adını verecektir. Bu, Whitehead'in metafiziğinin anahtar kavramıdır (Whitehead, 1943: 89). Dolayısıyla doğanın analizine ilişkin her düşünce şeması, *değişim* ve *kalıcılık* kavramlarıyla *eşit ölçüde* yüzleşmek zorundadır (Whitehead, 2018b: 120). Whitehead, kendi felsefesi için her iki kavrama da kesinlikle bir yer

⁵³ Bu noktada Whitehead, bilimin ve medeni hayatın ölçülebilir zaman mefhumunu kullanmaktan özellikle kaçınır. Çünkü bu ele alınışıyla zaman, doğanın geçişine ilişkin temel bir olgunun sadece bazı yönlerini ortaya koyar. Whitehead, *doğanın geçişi* olarak adlandırdığı temel olgu için *zaman* (time) kelimesini kullanan Bergson'la tamamen aynı düşünceleri paylaştığını not düşer (Whitehead, 2017: 67).

⁵⁴ Kral Edwin (İ.S.584 - İ.S. 633).

⁵⁵ "Ey kral, insanın şimdiki yaşamı bana, bizim bilmediğimiz o zamanla karşılaştırdığında, kışın komutanlar ve bakanlarla birlikte akşam yemeğinde oturduğunuz odada, yağmur ve kar fırtınaları hüküm sürerken, bir serçenin hızlı uçuşuna benziyor; bu serçe, bir kapıdan girip içeri uçuyor ve hemen başka bir kapıdan dışarı çıkıyor. Serçe içerideyken, kış fırtınasından güvende olur; ama kısa bir süre sonra çıkar ve fırtınanın içine, içinden çıktığı karanlık kışa geri döner. İnsanın bu yaşamı da kısa bir süre için görünür..." (Bede, 1969: 95).

açılması gerektiğini vurgulamıştır. Birincisi, her edimsel varlığın bir kalıcılığı olduğudur. İkincisi de her sabahın, kendi değişim ölçüsünce *yeni* bir olgu olduğudur (Whitehead, 1978: 136). Whitehead, değişim ve kalıcılığın *bipolar* bir ayrım olmadığını düşünmektedir. Onlar birbirlerini var eden bir çifttir. Felsefe tarihindeki hâkim soru olan '*nedir?*' ile sıklıkla es geçilen '*nasıl?*' sorularını birbirine bağlaması, onun bu kanaatinin en açık göstergesidir. Bunu, Whitehead'in *süreç ilkesinin* en açık tanımını veren cümlesinde görürüz:

Onun varlığı⁵⁶, onun oluşu⁵⁷ tarafından inşa edilmektedir. Bu süreç ilkesidir (Whitehead, 1978: 23).

Bu cümlede varlık (being) ve oluş (becoming) birbirine bağlanırken, *oluşun* belirleyiciliği hemen göze çarpmaktadır. Yani oluş, varlığı belirleyen bir faktördür. Fakat Whitehead'in felsefesinde oluşun belirleyiciliği, varlığın dışlanması, izole edilmesi ya da hor görülmesiyle sonuçlanmaz. Tersine bu iki faktör içkin olarak kabul görür. Oluş, varlığı belirlerken, varlık da oluşun koşullarını sağlamaktadır. Dolayısıyla oluş ve kalıcılık arasında, birini diğerinden izole ederek koparılamayacak türden bir denge sağlanmış olur. Whitehead, bu dengenin ifadesi ve izahına modern metafizikte rastlanmadığını öne sürer.⁵⁸ Whitehead'e göre modern metafizik, Herakleitos'un birden fazla kelimedenden oluşan *her şey akar* ifadesindeki son sözcüğü (*akar*) izole ederek yola koyulmuştur (Whitehead, 1978: 208). Bu izolasyon, varlığı oluşa kapatmış, onu *mutlak* ve değişmez olarak konumlandırmıştır. Böylece varlık ve oluş karşılıklı olarak birbirini dışlayan, aşkın unsurlar olarak konumlandırılmış, oluşun olduğu yerde varlık, varlığın olduğu yerde de oluş düşüncesi tasfiye edilmiştir. Kalıcılık ve doğanın geçişi, her seferinde antagonist öğeler olarak konumlandırılmıştır.

⁵⁶ *Being.*

⁵⁷ *Becoming.*

⁵⁸ Whitehead'e göre sürecin bütünsel deneyimi en iyi şekilde şiirde yakalanmıştır. Whitehead'in hemen hemen bütün eserlerinde, insanlığın en somut bakış açısı olarak değerlendirdiği edebiyata, bu alan içinde de özellikle şiire ve tiyatroya (Whitehead, 1948: 76) başvurması belki de bu yüzdendir. Öte yandan Whitehead, Grek felsefesi içerisinde Platon'a her zaman ayrı bir yer açmıştır. Herakleitos'ta gördüğü ve modern felsefede göremediği varlık ve oluş arasındaki bütüncül deneyimin izlerine Platon'da rastladığını söyler. Whitehead'e göre varlığın ebediliği ile oluşun akıcılığını birbirine kenetleyen bütüncül deneyim, Platon'un diyaloglarında değişik şekillerde karşımıza çıkar. Fakat aynı ölçüde bu doktrinle tutarsız pasajlar yine Platon'un aynı diyaloglarında bulunabilir (Alfred North Whitehead, 1969: 154).

Whitehead'in süreç düşüncesinin özü ise *varlık* ile *oluşu*, kalıcılık ile geçişi birbirine bağlamaktır.

2. 7. SOMUTLAŞMA

Concrescence terimini Whitehead, 1926 tarihli *Zaman* makalesinde ortaya atar. Daha sonra bu terim Whitehead'in lüğatinin bir parçası haline gelmiştir (Lowe, 2019: 226). *Concrescence* kelimesi, *birlikte büyüme* anlamına gelen bilindik Latince fiilden türetilmiştir. Ayrıca *concrete* sıfatının, eksiksiz fiziksel gerçeklik fikri için kullanılıyor olması gibi bir avantaja da sahiptir. Dolayısıyla *concrescence*, pek çok şeyin tam ve karmaşık bir bütünlük kazanması fikrini ifade etmek için kullanışlıdır (Whitehead, 1969: 303). Bu minvalde Whitehead, somutlaşmayı şu şekilde tanımlar: "Somutlaşma, birçok şeyden oluşan evrenin, 'çokluğun' her bir ögesinin yeni 'bir'in oluşumunda kendi ikincil durumuna kararlı bir şekilde düşürülmesiyle bireysel birlik kazandığı sürecin adıdır" (Whitehead, 1978: 211). O halde somutlaşma, somut olma sürecidir. Somut ise tamamen edimsel demektir ve bu da tamamlanmış bir edimsellik anlamına gelir (Cobb, 2008: 59). Whitehead'in terminolojisinde somutluk, katı bir fiziksel gerçeklikten ziyade özgün bir kesinliğin veya nihai bir belirlenmişliğin elde edilmesine işaret eder. Bu özgün kesinliğin elde edilmesi, süreci sona erdirir (Whitehead, 1978: 223). Whitehead, kesinliğin elde edilmesini, *tatmin* (satisfaction) olarak adlandırır. Tatmin, kavrayış veya hissetme sürecinin sonuncu safhasıdır. Tüm belirsizliğin buharlaşmasını, yok olmasını işaret eden doruk noktasıdır. Tatmin aynı zamanda somutlaşmanın nihai nedeni olan bireysel idealin elde edilmesidir (Whitehead, 1978: 212). Whitehead'e göre her edimsel varlık, bireysel idealin elde edildiği tatminine göre sınıflandırılmalıdır (Whitehead, 1978: 111).

Ayrıca somutlaşma sürecinin sonucu, *yok oluş* (perishing) olarak adlandırır. Edimsel varlıklar, olurlar ve yok olurlar. Oluşları bakımından anlıktırlar ve sonra geçmişte kaybolurlar. "Gitmişlerdir; yok olmuşlardır; artık yokturlar ve yokluğa geçmişlerdir" (Whitehead, 1969: 304). Dolayısıyla bir edimselliğin somutlaşma süreci, aynı zamanda onun geçmişe karıştığı veya yok oluşu bir süreci anlatır.

Fakat Whitehead'in yok oluş veya *geçmiş* söylemi, evrenin yaratıcı sürecinden soyutlanmak veya dışlanmak anlamına gelmez. Somutlaşma süreci sonlanan edimsel varlık, kendisi bakımından yok olsa da artık edimsel dünyanın bir verisi haline gelmiştir. Somutlaşma süreci tamamlandığında ve bu yüzden de *geçmiş* olduğunda, meydana gelecek olan yeni bir somutlaşma sürecinin verisi ya da nesnesi haline gelir (Cobb & Griffin, 2006: 20). Whitehead, kendisinden sonra gelen somutlaşmalar için bir nesne veya veri haline gelmiş olan nihai somut edimselliklere, evrenin *gerçek potansiyellikleri* (real potentialities) adını verir (Whitehead, 1978: 223).

O halde Whitehead'in somutlaşma öğretisi şu açılardan ele alınabilir: A) Edimsel varlıkların oluşumlarına işaret eden ve kavranan potansiyelliklerin henüz edimselleşmediği bir süreç olarak. B) Potansiyelliklerin gerçekleşerek edimselliğe ulaştığı bir belirlilik veya kesinlik hali olarak (tatmin) C) Bu belirlilik halinin, başka somutlaşma süreçlerinde gerçek bir potansiyelliğe dönüşmesi olarak. Bu üç ele alışı, sürecin kendisi ve sürecin sonucu bakımından somutlaşma olarak ikiye indirgenebilir. Whitehead, evrendeki akışı öne aldığı bahislerde somutlaşmanın birinci anlamını; potansiyellik kavramını öncelediği bahislerdeyse ikinci anlamını kullanmaya meyletmektedir.

2. 8. NESNELEŞME

Whitehead, organizma felsefesinin, *başka bir varlıkta mevcut olma* kavramına açıklık getirme görevine adanmış olduğunu dile getirir (Whitehead, 1978: 50). Başka bir varlıkta mevcut olma, bir edimsel varlığın potansiyelinin başka bir edimsel varlıkta gerçekleştiği anlamına gelir (Whitehead, 1978: 28). Whitehead bu sürece *nesneleşme* (objectification) adını verir.

Kavrayış süreci, edimsel varlık için sonsuz bir süreç değildir. Bir kavrayış, başarılı olabilir veya olamaz. Başarılı bir kavrayış, Whitehead'in *kavrayışsal birlik* olarak adlandırdığı bir tatminle sonuçlanır. Birlik elde edildiğinde potansiyelliklerin gerçekleşmesine ilişkin tüm belirsizlikler ortadan kalkar. Bütün

belirsizliklerin ortadan kalktığı bu safha somutlaşmanın tamamen belirlenmiş bir olgu haline gelmesidir (Whitehead, 1978: 212). Her edimsel varlık, bir kez kendini belirledikten sonra (yani somutlaşma süreci kavrayışsal birliğe ulaştığında veya Whitehead'in ifadesiyle *tatmin olduğunda*) başka varlıklar tarafından kavranılarak nesneleştirilecektir. Bundan sonra onun var oluşu, başka varlıklar tarafından kavranılması planındadır (Stengers, 2011: 306). O halde bir edimsel varlığın, başka bir edimsel varlık için potansiyel bir veri haline gelebilmesi için kendi somutlaşma sürecinin sonuna gelerek tamamen belirlenmiş olması gerekir. Yani hâlihazırda somutlaşma sürecinde olan edimsel varlıkların, kavranması veya nesneleştirilmesi mümkün değildir.

3. BÖLÜM MODERN DÜŞÜNCENİN ELEŞTİRİSİ

Düşünce tarihinde hiçbir yanılığın, herhangi dönemin düşünce şemasına bütünüyle hâkim olduğu görülmemiştir. Whitehead, haklı olarak “hiçbir dönem homojen değildir” (Whitehead, 2018a: 94) derken bunu kast etmektedir. Herhangi bir dönemin hâkim düşünce tonu olarak tayin ettiğimiz şey ne olursa olsun, kendilerini çağlarının atmosferine muhalif olarak sunan insanların olması daima mümkündür (Whitehead, 2018b: 94). Dolayısıyla bu başlık altında belirli bir dönemi suçlamak yerine, bu dönemin hâkim düşünce tonunda Whitehead’in tespit etmiş olduğu yanılıklar ortaya koyulacaktır. Bu yanılıklar, Whitehead’e göre düşüncenin önündeki en büyük engellerdir. Söz konusu dönem, 17., 18. ve 19. yüzyılları kapsar. Whitehead, bu üç yüz yıla hükmeden ve *bilimsel materyalizm* adını verdiği bir düşünce şemasının kapsamlı bir eleştirisini sunar. Bu şema bugün bütünüyle ortadan kalkmamıştır. Yerleşik dilde ve felsefenin gramerinde hala yaşamaktadır. Bu yüzden eleştiriye sadece bir dönemin eleştirisi olarak okumak yerine onu bir bütün olarak görmek daha uygun bir yaklaşım olacaktır.

3. 1. MEKÂN VE ZAMANIN MUTLAKLIĞI

Whitehead’e göre Newton, mekân ve zamanı bir *kap* (receptacle) olarak öne sürmüş ve *potansiyellik* faktörünü en aza indirgemmiştir. Böylece mekân ve zaman parçacıkları, diğer edimsel varlıklar kadar gerçek ve onlar tarafından işgal edilmiş bağımsız bir varlık kompleksi olarak kabul görmüştür. Bu, filozofların bazen kabul ettiği *mutlak* (absolute) mekân-zaman teorisidir (Whitehead, 1978: 70). İlgili teoriye göre mekân-zamansal ilişkiler dışsaldır ve bu görüş evrensel olarak kabul görmektedir. Whitehead bu öğretiyi reddeder (Whitehead, 2018a: 165).

Söz konusu mutlak mekân-zaman anlayışının *potansiyellik* faktörünü en aza indirgediğine yönelik Whitehead'in iddiasını nasıl yorumlayabiliriz?⁵⁹ Bunun için kısaca Newton'un başyapıtına kısa bir başvuru yapmayı gerekli görüyoruz. Newton'a göre "*mutlak zaman* (tempus absolutum), kendiliğinden ve kendi doğasınca, kendi haricindeki herhangi bir şey ile ilişkili olmaksızın eşitlikle akmaktadır. Buna paralel olarak, *mutlak mekân* (spatium absolutum), kendi doğasında, kendi haricindeki herhangi bir şey ile ilişkili olmaksızın daima kendisine özdeş ve devinimsiz kalmaktadır" (Newton, 1998: 72). Buradan hareketle Newton için mekân-zamanın nihai olarak gerçek ve dolayısıyla da potansiyel değil, hâlihazırda edimsel olduğu şeklinde yorumlanabilir (Miller, 1946: 146). Öte yandan Whitehead, *doğanın geçişi* (passing of nature) dediği şeyle bu geçişin belirli özelliklerini ortaya koyan özel zaman sistemlerini birbirinden ayırır. O, Platon'un *Timaios*'unda böyle bir ayrımın ufuk çizgilerini görür.⁶⁰ Whitehead, Platon'un bu eserinde doğanın genel oluşumunu temsil eden zamanla, ölçülebilir zaman arasındaki ayrıma dair bir noktaya kadar belirsiz şekilde ifade edilen bir varsayımın bulunmakta olduğunu öne sürer⁶¹ (Whitehead, 2017: 27). *Timaios*'a geri dönüp baktığımızda Whitehead'in haklılığına tanık oluruz. Orada Platon iki tür zamandan bahseder. Birincisi hareketsiz, ölümsüz ve sayıların orantısına göre var olan idea cinsinden bir zamandır. İdea cinsinden olan zaman sonsuzdur. Aylar, yıllar, günler ve geceler gibi sonsuz olmayan zamansal birimler bu ölümsüzlüğü veya sonsuzluğu temsil eden ideal zamanın parçaları veya gölgeleri olduğunu ileri sürer (Platon, 2020:

⁵⁹ Whitehead bu iddiasını öne sürdükten sonra hiçbir açıklama yapma gereği duymaz.

⁶⁰ Whitehead, sadece *Timaios* adlı eserin adını verir. Herhangi bir cümleye göndermede bulunmaz.

⁶¹ Newton, *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri*'nin *Tanımlar* kısmının sonuna eklediği *Çıkma* (Scholium) adlı ekte kendiliğinden ve kendi doğasınca, kendi haricindeki herhangi bir şey ile ilişkili olmaksızın eşitlikle akmakta olan *mutlak zamanı*, devinimle ölçülen *görelî zamandan* ayırır; bunu yaparken, ikisi gerçekten ayrı mı değil mi, herhangi bir şeyin duran bir şeye göre başka türlü *aktığı* nasıl söylenebilir diye sormaz. *Kendi doğasında, kendi haricindeki herhangi bir şey ile ilişkili olmaksızın daima kendisine özdeş ve devinimsiz kalmakta olan mutlak mekânı, duyularımızca cisimlere göre konumuyla tanımlanmış görelî mekândan, yine hiçbir soru sormaksızın ayırır* (Collingwood, 2020: 122).

46). Mitolojinin terimlerini kullanarak ifade edersek sonsuz zaman *Aion*'dur. Aion, sonsuzluğu ve daimiliği imler. Platon, *Timaios*'ta ideal varlığın sonsuzluğunu görünüşlere vermenin imkânsız olduğunu ifade ederek, Demiurgos'un görünüşlere Aion'un devinimli bir imgesini verdiğini belirtir; işte bu imge ölçülebilir zamandır, yani *Khronos*'tur (Çalıcı, 2020: 63). Söz konusu sonsuzluk veya ölümsüzlük ifadeleri, zamanın gölge dünyadaki karşılıklarıyla çeliştiği düşünülebilir. Zira günler ve geceler durmaksızın akmaktadır. Ama zamanın eşgüdümlü geçişinde, başka bir sabitlik ve değişmezlik durumu vardır. İdea türünde var olan bir hakikat, gölge dünyaya bu şekilde pay vermiş olmalıdır (Köktürk, 2017: 79). Ölçülebilir zamanın mutlak olmayan (türevsel) varoluşuna ilişkin bir yaklaşımı Aristoteles'te de görmek mümkündür. Zira Aristoteles'e göre zaman, devinimin bir niteliğidir (Aristoteles, 2020: 341).

Platon'un yukarıda ortaya koyduğumuz düşüncelerine büyük önem verse de Whitehead, ölçülebilir veya görelî zamanın kendisinden pay aldığı mutlak bir zamanın var olduğunu öne sürmez. Onun ortaya koyduğu ayırım, doğanın genel oluşumunu imleyen *doğanın geçişi* (passage of nature) ve bu geçişin belirli özelliklerini ortaya koyan özel zaman sistemlerine yöneliktir (Whitehead, 2017: 27). Whitehead, doğanın kendisi yoluyla devindiği ilkeye, doğanın geçişi adını vermiştir (Whitehead, 2017: 67). Doğanın geçişi ne Newton'ın mutlak zaman ne de Platon'un "idea temelli objektif zaman" (Köktürk, 2017: 84) tasarımlarıyla örtüşür.

Newton'ın kuramında mekânın noktaları, orada bulunan nihai şeyler tarafından işgal edilmek gibi tanımlanması mümkün olmayan bir ilişkiye sahip, kendiliğinden var olan tözler olarak tasavvur edilir. Örneğin, güneşin orada (her neredeyse) olduğunu söylemek, güneş dediğimiz pozitif ve negatif elektronlar kümesi ile belirli bir noktalar kümesi arasındaki işgal ilişkisini onaylamaktır; bu noktalar esasen güneşten bağımsız bir varoluşa sahiptir (Whitehead, 1915: 106). Bu, karşılıklı mekânsal bağıntıların basit bir taşıyıcısı olan boş mekân⁶²

⁶² Descartes, kabaca boş mekân denen şeyin aslında her bir maddeyi girdaplar içinde döndüren ince bir maddeyle dolu olduğunu ileri sürmüştü. Örneğin Descartes'a göre bir gezegenin dönme

düşüncesidir (Whitehead, 2018b: 23). Bu düşünce doğrultusunda, maddelerin mekânla olan temel ilişkisi *işgal*dir (occupation). Yani madde gelir, mekânda bir mevkii veya makam sahibi olur. Mekânın madde tarafından bu işgali, her maddi varlığa kendi içinde belirli bir karakter atfeder. Belirli bir aşamada maddenin çözümlenmesini durdurarak, maddi varlıkların birimler olarak incelenmesine imkân tanıyan, *mutlak* olarak düşünülen mekânın maddeye aşıldığı bu karakterdir. Modern bilimin, *burada tek bir maddi varlık var ve tek bir birim olarak ona ne olmaktadır* sorusunu mümkün kılan da mekân ve madde arasındaki işgal ilişkisinin maddeye aşıldığı bu karakterdir. Mekân ve madde arasındaki bu ilişki için geçerli olan argüman, madde ve zaman arasındaki temel ilişki için de aynı ölçüde geçerlidir (Whitehead, 2017: 32-33). Bu minvalde tüm şeyler, ardışıklık düzeni açısından zamanı, konum düzeni açısından mekânı işgal etmektedir. Gerek mekân gerekse de zaman, içini dolduran maddeden bağımsız ve onunla eşit ölçüde gerçekliğe sahip bir *kaptır*. Mekân ve zamandan ayrı olarak düşünülen madde, kendi yerini veya konumunu, mekân-zamandaki bir *yerde* bulur. Öte yandan mekân ve zamanın bizatihi kendisi *yer* olmaklıktır. Onların bir yer olması özlerinden ya da başka bir deyişle doğalarından ötürüdür. Dolayısıyla bunlar *mutlak* yerlerdir. Mekân, kendi kendisinin, zaman da kendi kendisinin yeridir ve bu yerler değişmez; yerinden oynamaz, oynatılamaz. Çünkü mekân-zamanın yerinden oynatılması demek, kendi kendilerinin yerinden oynatılması ve dolayısıyla da kendi kendilerinin dışına çıkmaları demektir ki bu mümkün değildir (Newton, 1998: 74).

Whitehead, mutlak zaman teorisini akla yatkın bulmaz. Çünkü Whitehead'e göre biz, zamanı, olayların geçişinden yapılan bir soyutlama olarak bilmekteyizdir. Bu soyutlamayı mümkün kılan, olaylar arasındaki yayılımsal ilişkilerdir. Dolayısıyla zaman, olayların geçişinden ve yayılımından yaptığımız soyutlamalardır (Whitehead, 2017: 44). Yani zaman vardır; çünkü olaylar vardır. Zamanı olaylardan ayıştıramayız (Whitehead, 2017: 79). Burada Whitehead'in kastettiği, fiziksel doğadan bağımsız olarak mekânın ve zamanın olgusal bir

hareketi, hep devinim halindeki bu madde sayesinde. Newton, Descartes'in bu öğretisini yıktığını ve boş mekânın gerçekliğini temellendirdiğini düşünür (Collingwood, 2020: 123).

gerçekliğinin var olmadığıdır. Mekân ve zaman *yalnızca* olaylar arasındaki ilişkilere dair kesin hakikatleri ifade etmenin yollarıdır (Whitehead, 2017: 188). Asli olgular, olayların birbiri üzerine yayılmasıdır. Bu asli olguların işleyiş prensibi, yani doğanın geçişi ve olayların birbiri üzerine yayılımı, mutlak mekân ve mutlak zaman faraziyeleriyle açıklanamaz. Çünkü maddenin işgalinin sıradan bir mevki olarak varsayılan mutlak mekân-zaman düşüncesine bağlı kalınarak, sürekli yeniyi üreten yaratıcı doğadaki geçişini ve olayların yayılımsal ilişkilerini açıklamak mümkün değildir. Bu yüzden Whitehead, mekân ve zamanı, mutlak bir varoluş içine hapsedilmiş, kendi içinde bir tür tamlık barındıran nihai bir gerçeklik olarak tasarlamak yerine mekân ve zamanı bir tür potansiyellik düzlemi olarak görmeyi önerir. Bu düzlem, bütün potansiyelliklerin ilişkiselliğinin genel sistemidir. Söz konusu sistem, edimselliğin genel hakikatiyle bağlantılı ve sınırlıdır⁶³ (Whitehead, 2018a: 209).

Son olarak bir yanlışı düzeltmek istiyoruz. Türkiye’de kimi Whitehead yorumcuları, Whitehead’in süreç metafiziği kapsamında, hayatın veya evrenin genel akışını zamanın geçmesine bağlayarak önemli bir yanlışı okuma ve aktarma işine soyunmuşlardır. Oysa Whitehead’in eserlerinin hiçbirinde zaman mefhumunun böyle bir misyonu yoktur. Zaman, Whitehead’in eserlerinin hiçbirinde akışın müsebbibi ya da katalizörü olarak zikredilmemiştir. Tersine zaman, olayların geçişinden yapılan bir soyutlamadır (Whitehead, 1919: 63). Hem zaman hem de mekân ne mekânsal ne de zamansal olan olaylar arasındaki temel ilişkinin kısmi ifadeleridir (Whitehead, 2017: 206). Whitehead’in felsefesinde olayların geçişinden ayrı, kendiliği olan bir zaman kavramından söz edilemez.

3. 2. İSABETSİZ SOMUTLUK YANILGISI

“Aslında sorunumuz dünyayı düşüncelerimize uydurmaktır, düşüncelerimizi dünyaya değil” (Whitehead, 1915: 129).

⁶³ Whitehead’in bu teorisini, metafiziğinde *yayılımsal süreklilik* adını verdiği bahsi ele alırken daha kapsamlı bir şekilde ele alacağız.

Whitehead, on yedinci yüzyıl fiziğinin bir süre sonra, ona kendi başarısını getiren soyutlamalar tarafından engellendiğini teşhis eder. Fiziksel meseleler bundan böyle, *süresiz bir an, genişliği olmayan bir nokta* gibi soyutlamalar temelinde anlaşılabilir hale gelmiştir (Stengers, 2011: 127). Whitehead'e göre soyutlamaların bu şekilde iş görmesi bilim için bir başarıdır ve bu onun için kâfidir (Whitehead, 2018b: 95). Yine de Whitehead'e göre bu durum inanılır gibi değildir. Bu evren anlayışı muhakkak ki yüksek soyutlamalar açısından düzenlenmiştir; paradoksun oluşmasının yegâne sebebiyse kendi soyutlamamızı somut gerçekliklerle karıştırmış olmamızdır (Whitehead, 2018b: 80). Yani doğaya yönelik deneyimimizden bazı kavramlar üretiyoruz ve somut olguların bu kavramlar tarafından yönetildiğine inanıyoruz. Deneyimden türetilen kavramlar cinsinden soyut bir âlem tahayyül ediyor ve bu âlemin, deneyimin kaynağı olabileceğini söylüyoruz. Dolayısıyla neyin soyut neyin somut olduğunu karıştıırıyoruz.

Whitehead'e göre bilim, kategorik düşüncesini dünyaya tatbik etmek suretiyle bir başarıya ulaşmıştır fakat başarı abartılmıştır. Bu abartı, insan zihnindeki kategorilerle doğanın olguları arasında birini diğerine tercih etme noktasına gelmiş olmasıdır. Whitehead'in *isabetsiz somutluk yanılgısı* (the fallacy of misplaced concreteness) olarak ifade ettiği yanılgının kökeninde yatan düşünce budur. Bu yanılgı, düşünce kategorilerinin içerdiği soyutlama derecesini ihmal etmekten kaynaklanmaktadır. Düşünceyi bu kategorilerle sınırladığımız sürece edimselliğin bazı yönleri göz ardı edilmektedir (Whitehead, 1978: 7-8). Burada, bir gerçekliği bir diğerine nispetle daha asli olarak görmemizden kaynaklanan bir yanılgı vardır. *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinde Whitehead, *salt bilinç, salt özel duyum, salt duygu, salt amaç, salt görünüş, salt nedensellik* gibi birkaç mefhumu örnek olarak verir. Bunlar, adeta *kendinde şeylerdir* ve metafiziğin hala vazgeçemediği soyutlamalardır. Oysa bunların hiçbirinin, evrenin geri kalanından bağımsız bir varlığı yoktur (Whitehead, 1978:18). İlişkisellik ilkesi gereğince soyutlamalar da dahil olmak üzere her şeyin var olmağı, bir aradalık üzerine kurulmuştur.

3. 3. DOĞANIN ÇATALLANMASI

“Aslında itiraz şey doğanın, farklı anlamlarda gerçek sayılan iki gerçeklik sistemine bölünmesidir” (Whitehead, 2017: 41).

Whitehead'in metafizik çabasının bütünü, birbirinden farklı gerçeklik birimlerinin birbiriyle ilişkisiz ve irtibatsız çatallanmalar biçiminde düşünülmesine yönelik bir itiraz olarak okunabilir. Bu minvalde çatallanmayı içeren herhangi bir teorinin açıkça reddedilmesi Whitehead'in felsefesinin başlangıç noktasıdır. Bu reddin öneminin, kendisi tarafından sürekli vurgulanmış olmasına rağmen, Whitehead üzerine çalışanların bu konu üzerinde çok durmaması anlaşılır değildir (Stebbing, 2015: 208). Çünkü Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinin daha en başında kendi spekülatif felsefesinin temel karakteristiğinin *tutarlılık* (coherence) olduğunu deklare eder. Whitehead'in kullanıldığı şekliyle tutarlılık, düşünce şemasının geliştirildiği temel fikirlerin birbirlerini karşılıklı olarak varsaydıkları, dolayısıyla tek başlarına anlamsız oldukları anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, hiçbir varlığın evrenin sisteminden tam bir soyutlama içinde düşünülmemeyeceği ve spekülatif felsefenin işinin bu gerçeği sergilemek olduğu varsayılır. Bu karakter onun tutarlılığıdır (Whitehead, 1978: 3). Dolayısıyla Whitehead'in tutarlılık anlayışı hem varlığın oluşturucu unsurlarının hem de düşünceyi oluşturan unsurların birbirlerine referans vererek ayakta durmasıdır.

Whitehead'in, *doğanın çatallanması* (bifurcation of nature) kavramı altında geliştirdiği eleştirilerin kapsamı, evrenin geri kalanından tecrit edilmiş, bağımsız, münferit varoluş düşüncesidir. Dolayısıyla çatallanma sözcüğüyle ifade edilmek istenen, doğanın bizatihi kendisinde meydana gelen bir ayrışma değil, düşüncede hâsıl olan bir ayrışmadır. Fakat zihindeki bu ayrışmanın doğanın kendisinde de olduğuna ilişkin inanç, bu eleştirinin kapsamı dışında değildir. Whitehead, doğayı⁶⁴ birbirinden ayrı ve birbiriyle irtibatsız iki gerçeklik

⁶⁴ Whitehead, doğa (nature) sözcüğünü, *Doğa Kavramı* (The Concept of Nature) adlı eseri boyunca büyük harfle yazar. Doğa, ruh-beden, özne-nesne gibi birbirinden soyutlanmış gerçekliklerin önüne geçerek münferit varlıklar arasındaki dayanışmayı (solidarity) sembolize eder. Doğa, organik bir bütünlüktür.

katmanına bölerek ele alan düşünce biçimini tenkit etmektedir. Bu ikiye bölünme teorisi, bilen özneyi ve bilinen dünyayı iki ayrı gerçeklik katmanı olarak konumlandırmakla kalmaz, özneyi ve dolayısıyla da insan aklını (*cogito*), geriye kalan bütün gerçekliği anlama ve anlamlandırma kudretiyle donatarak terfi ettirir. Zihin ve beden ya da özne ve nesne gibi çatallanmaların ödettireceği bedel, deneyimin bütüncül yapısını yitirmektir.

Algılayan özne ve algılanan doğa, on yedinci yüzyıl bilimsel şemasında egemen olan görüştür. Bu şema bir tarafta *madde* (material), diğer tarafta ise *zihin* (mind) arasındaki kökensel bir düalizmi temsil eder (Whitehead, 2018b: 83-84). Descartes'ı izleyerek bu düalizmi ifade edecek olursak, maddi tözler ve tinsel (ruhsal / akılsal) tözler şemasına ulaşırız. Bu şemaya göre maddi tözler, amaçsız bir varoluşa sahiptir. Bunlar tüm içsel değerlerden yoksun, katıksız unsurlardır. Bunların neden var oldukları, neden varlıklarını sürdürdükleri ya da son buldukları ile ilgili herhangi bir sebep sunmak imkânsızdır. Descartes'ın, varlıklarının Tanrı tarafından sürdürüldüğünü ancak Tanrı'nın bunu neden yaptığına ilişkin hiçbir gerekçe sunmadığı bu amaçsız varoluş teorisi, Whitehead'e göre açıklayıcı olmaktan uzaktır (Whitehead, 2020: 24-25). Descartes'a göre, tözsel bir birey, var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Böylece bu sistem Whitehead'e göre tutarsızlığını bir erdem haline getirmiştir⁶⁵ (Whitehead, 1978: 6).

Whitehead, modern epistemolojinin, deneyimimizi oluşturan asli faktörleri⁶⁶ dışladığını öne sürer (Whitehead, 2018: 62). Bu epistemolojiye göre *akıl* (*cogito*) ve *doğa* (nature) birbirlerine dışsaldır (external). Böylece insan aklı ve doğa arasındaki ilişki, harici bir bilme etkinliğiyle son bulur. Bu bilme etkinliğini, kabaca bilen-bilinen veya özne-nesne ilişkisi olarak yorumlayabiliriz. Böylece

⁶⁵ Whitehead'e göre Spinoza'nın felsefesinin çekiciliği, Descartes'ın konumunu daha tutarlı hale getirmesinde yatmaktadır. Tek bir tözle başlayan Spinoza, onun özsel niteliklerini ve bireyselleşmiş kiplerini ele alır. Her ne kadar bu kipler zaman zaman keyfi olarak devreye sokulsa da düşünsel şema deneyimlenen dünyadaki pek çok olguyla doğrudan bir ilişki içindeyse kiplerin çokluğu bir gereklilik haline gelir (Whitehead, 1978: 6-7).

⁶⁶ Deneyimimizi oluşturan asli unsurlar temelde üçe ayrılır. Bunlar *edimsel varlıklar* (actual entities), *kavrayışlar* (prehensions) ve *toplumlardır* (nexus).

insan (ya da onun bilme fonksiyonu olan ruh/akıl) ve doğa arasında bir mesafeler rejimi tesis edilir. İnsan (akıl) *burada*, doğa ise *oradadır*. Bu sınırlı deneyim, onları birbirine bağlayacak olan *histen* (kavrayış) yoksundur.

Modern bilme etkinliği, doğa ve insan arasındaki bu çatallanma üzerine inşa edilir. İnsan ile doğa arasındaki bilme ilişkisi, tıpkı Jules Verne'ün eserlerinde, kendi kendilerini tuhaf ve korunaklı araçların içine hapsetmiş insanlar ve bu araçların *dışında* konumlandırılan tuhaf mekânlar ve yaratıklar arasında sürüyor gibidir. Doğrudan bir deneyimin önüne hep bir camekân musallat olmaktadır. Camekânın içindekiler (insan/akıl) ve dışındakiler (evren/doğa), arasında karşılıklı hiçbir *içsel* (internal) ilişki yoktur. Tıpkı müzelerde, korunaklı camekânlar içerisindeki numuneler arasında tesis edilmiş olan mesafeler rejimi gibi insan da kendi deneyimini camekânlarla, pilot köşkleriyle, fildişi kuleleriyle sınırlamaktadır.

İnsan, kendisine dışsal olarak konumlandığı doğa ile ilişkisini, daha sonraları, doğanın içindeki diğer varlıklara da tatbik etmiştir. Örneğin, bir kaya ile bir ağaç, iki ayrı irtibatsız ve iletişimsiz varlık olarak kurgulanmıştır. Ağaç *oradadır*, kaya ise *burada*. Bu, sadece mekânsal bir *orada-burada* ilişkisi değildir. Kaya ve ağaç, mekânsal olarak birbirlerine dışsal olduğu gibi zamansal olarak da birbirlerinden ayrı bir periyodun içine kapatılmıştır. Her ikisi de kendi anlık *şimdisinde* mahpustur. Ağaç ve kaya, mekânsal-zamansal olarak farklı konumlar ve periyotlar boyunca paylaştırılmıştır. Bu düşüncenin zemini, Newton'un kozmolojisindeki irtibatsız ve ilişkisiz noktalar dizisinden oluşan mutlak mekân; irtibatsız ve ilişkisiz anlar dizisinden oluşan mutlak zaman düşüncesidir. Mutlak mekân-zaman, maddeler arasındaki nihai bir ilişkisizliğin temelini oluşturur.

Öte Yandan Whitehead'in, *doğanın çatallanması* söylemi, modern düşünceyi parçalayan tüm ayrılıklar için geçerli, genel bir ifade olarak da değerlendirilebilir (Stengers, 2011: 511). Doğanın çatallanması, düşüncedeki ve deneyimdeki irtibatlılığın ve bütüncüllüğün yitirildiği bir krize işaret eder. Modern Batı

düşüncesi, aslında bir ve bütün olan edimselliği durmaksızın kamplara ayırmakta ve bu kamplar arasındaki iletişim ağlarını yok etmektedir. Böylelikle, ten ve can, beden ve akıl, dün ve yarın, bu yer ve o yer, madde ve mana, külli ve cüzi, hakikat ve görünüş, dünya ve öte dünya, insan ve doğa, töz ve nitelik gibi ayrımlardan oluşan, *fark* kıstasına dayalı bir dünya imgesini servis etmektedir. Bu dünya imgesi, her tekil parçayı sadece kendi kendisinden ibaret bir gerçekliğin içine hapsederek *mutlaklaştırılmaktadır*. Gerçekliğin bütüncül yapısından soyutlanarak, korunaklı cemekânlar içerisinde tutuklanan varlıklar, yaratıcı hamleden yoksun bir mutlaklıkla tanımlanmaktadır. Bu varlıklar, kendi ötesinde geçmekten yoksundur. *Onlar oradadır*.

2. 4. BASİT KONUM YANILGISI

Whitehead'in *basit konum* adını verdiği hatalı düşünme biçiminin en iyi izahı, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinde şu şekilde yapar:

"Kendimizi uğultulu bir dünyada, hemcins yaratıklardan oluşan bir demokrasinin ortasında buluruz; oysa ortodoks felsefe bize şu ya da bu kılık altında, her biri hayali bir deneyimin tadını çıkaran yalnız maddeleri tanıtmaktan başka bir şey yapamaz" (Whitehead, 1978: 50).

Whitehead, modern felsefede zuhur eden ve kökenleri antik düşünceye dek uzanan bir yanılgıdan bahseder. Bu yanılgı, *yalın varlık* olarak ifade edilen ekstrem bir varlık türünün kabul edilmesidir. Söz konusu varlık türü, kendisi dışındaki her şeyin dayanağı konumuna yükseltile *töz*-dür. Felsefe daha ilk ortaya çıktığı dönemde, düşüncenin yöntemi için zorunlu bir soyutlama olan yalın varlığı (bare entity) ya da tözü, çeşitli anlamlara sahip varlıkların nitelikleri olarak belirlenen faktörlerin doğadaki metafizik dayanağına dönüştürme yanılgısına düşmüştür. Sonraları filozofları da kapsayan bilim insanları, felsefeyi bilinçli ya da bilinçsiz olarak akla dahi getirmeksizin, niteliklerin dayanağı olan bu yalın varlığın yine zamanda ve mekânda bulunduğunu varsaymışlardır

(Whitehead, 2017: 30-31). Başka bir ifadeyle, bir mekânın ortasında *burada* ve *şimdi* olup biten *kaba gerçeklikler* vardır. Bu kaba gerçeklikleri deneyimimizden kaldırıp atarsak, geriye, olayların geçişine hiçbir referansta bulunmayan öz-kimlikler (self-identities), farklılıklar ve zorunlu bağıntılara sahip bir tortu kalmaktadır. Bu doktrin, *süreç* faktörünü devre dışı bırakmakta ve dikkatlerimizi, ebedi formlar ve suretlere kaydırmaktadır. Bu şekilde tahayyül edilen âlemde, geçiş de, kayıp da, kazanım (gain) da söz konusu değildir. Bu âlem, *bütünüyle kendi kendisidir* (complete in itself). *Kendi kendisine yeterdir* (self-sustaining) (Whitehead, 1968: 66-67).

Dilimize *lokasyon* olarak da tercüme edilen *location* sözcüğünü kullanıyor Whitehead. Bu sözcük, Batı dillerine Latince *locatio* sözcüğünden geçmiştir. *Locatio*-nun kökünde ise Türkçede *mevkii* sözcüğüyle karşılık bulan *locus* vardır (Charlton T, 1957: 1073). Yerleştirme, yerine koyma (placing) gibi anlamlara gelen Latince *locatio* sözcüğü, bir eşyayı mekânsal bir koordinata konumlandırma manasına gelir. Bu yönüyle *locatio*, kökündeki *mevkii/mahall/olay yeri* anlamlarında gelen *locus* sözcüğüyle doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla *konumun* (location) etimolojik kökeni, büyük ölçüde mekânsallık ilişkisine vurgu yapmaktadır. Bu sözcük, İngilizceye *location* olarak geçtiğinde de aynı anlam yükünü muhafaza etmeyi sürdürür. Yani cisimlerin (bodies) belirli bir mekânsal koordinattaki yerleşik halleri, o cisimlerin konumları olarak isimlendirilir.⁶⁷ Aynı kökten türeyen İngilizce *local* (Lat. *lôcâlis*) sözcüğü de benzer biçimde mekânsallığa vurgu yapar ve Türkçeye çoğunlukla *yere*l ya da *bölgesel* olarak tercüme edilir. Gündelik dilde bir varlığın ya da Whitehead'in ifadesiyle *olayın bölgesel* (local) oluşu, çoğunlukla o varlığın ya da *olayın diğer mekânlarla ya da mekânın diğer yerleriyle irtibatının olmadığı* anlamına gelir. Örneğin bölgesellik, meteorolojik hadiselerden bahsedilirken sıklıkla duyduğumuz bir sözcüktür: Bölgesel bir hava hadisesinden bahsedilir. Örneğin

⁶⁷ Location sözcüğünün makam anlamına geldiği de akılda tutulmalıdır. Öyle ki sözcüğün bu anlamı da mekânsallıktan bütünüyle bağımsız değildir. Makam, belirli bir cismin belirli bir mekândaki koordinatını belirttiği gibi, belirli bir insanın belirli ve sınırlı bir zaman boyunca işgal ettiği kurumsal mevkie de işaret etmektedir. Özsel olarak bunlar arasında derin anlam uçurumu söz konusu değildir. Cismin işgal ettiği ya da tutunduğu düzlemsel koordinatı, o cismin makamı olarak da düşünmek mümkündür. Hatta Whitehead'in karşı çıkışı da organik ya da inorganik olsun, şeylerin mutlak makamlarına yöneliktir.

Eskişehir'in Körhasan Köyü'nü etkisi altına alan yağmur veya Sinop açıklarında gerçekleşen bir hortum hadisesi Eskişehir'in veya Sinop'un bütünü göz önüne alındığında bölgeseldir (local). Körhasan Köyü'ndeki yağmur hadisesinin Eskişehir'in bütünü, Türkiye'nin bütünü ve nihayet Yerküre'nin bütünü nazarındaki irtibatsızlığı, bu hava hadisesinin bölgesel olduğu anlamına gelir. Bölgesel olan, bütünü (total) yok saymaz fakat bütünden ayrı bir mevkiin (locus) var olduğunu ve bu mevkideki bir *olayın* ya da *olaylardan* meydana gelen bir örüntünün kendine has, tecrit edilmiş bir karakteri olduğunu varsayar. *Konum*, bütünün içindeki özerk bir bölgedir ve orada olup bitenlerin, sadece orayı, o bölgeyi ilgilendirdiği varsayılır.

Kavram çiftinin tamlayanını oluşturan ve Türkçeye çoğunlukla *basit* olarak tercüme edilen *simple* sözcüğünü ele alalım. Bu sözcüğün Latince kökeni olan *simplex*, iki bileşenden oluşur: *Sim* ve *plecto* (Charlton: 1702). *Sim* tek (once), *Plecto* ise *parça* (fold) anlamına gelir (Charlton T: 1386-1387). Buradan *basit* (simple) sözcüğünün, *yalın* (plain), *birleştirilmemiş* (uncompounded), *karıştırılmamış* (unmixed) anlamlarına ulaşılır (Charlton: 1702). Basitliği, sadeliği, tek parçalılığı bildiren kökeniyle *simple* sözcüğü, karmaşıklığı, iç içe geçmişliği, kenetlenmişliği bildiren yine Latince kökenli *complex* (bileşik / karmaşık) sözcüğünün zıttı olarak karşımıza çıkar. Bu anlamıyla *basit* (simple) sözcüğü, bileşik olmayan ve kendi kendisinden ibaret olanı bildiren *tekil* (single) sözcüğüne yakınsar.

Latince kökenleri hesaba katılarak ele alındığında *basit konum* ifadesinin, sadece kendi kendisinde konumlanmış olanı ve dolayısıyla da sadece kendi kendisinden ibaret olanı sembolize ettiği sonucuna ulaşılır. Yani her tekil varlık, sözcüğün Latince kökenindeki anlamıyla mutlaklaştırılmış ve kendi kendisiyle sınırlandırılmıştır. Onun, kendi kendisinin *ötesiyile* bir ilişkisi yoktur. "Mesela bir müzedeki herhangi bir numune, vitrinin ardına sınımsız kilitlemiştir. Orada yıllarca kalır, rengini kaybeder ve belki de parçalara ayrılır. Oysa o, yine de aynı numunedir..." (Whitehead, 2017: 35).

Whitehead'e göre Newtoncu tabiat sistemi Platon, Aristoteles ve Epikuros'tan türetilen fikirleri, gözlemlenen inanılmaz sayıda olguyu açıklığa kavuşturan tek bir düşünce şemasında birleştirilerek insanların doğa üzerinde bir hâkimiyet kurmasını sağlamıştır. Önceden *itaat edilen doğa*, bu sistem sayesinde *yönetilen doğaya* dönüşmüştür. Bu doğa sistemi içerisinde her bir madde parçası, bağımsız bir bireyselliğe sahiptir. Örneğin her bir taş, maddenin başka herhangi bir parçasına atıfta bulunmaksızın tamamen tanımlanabilir olarak düşünülür. O, evrende tek başına olabilir, homojen olarak tasavvur edilen mekânın tek sakini olabilir. Böylece, nasılsa o şekilde, olduğu gibi kalacaktır. Ayrıca her tekil varlık birimi geçmişe ya da geleceğe herhangi bir atıfta bulunulmaksızın yeterince tanımlanabilir. O, tamamen şimdiki anın dolaysızlığı içindedir. Fakat sonunda, Newtoncu kozmoloji çökmüştür. Bu çöküşle beraber, maddeyi, mekânın ve zamanın kendisi dışındaki her şeyden izole edilmiş sakini olarak konumlandırılan basit konum yanılgısı da bu yıkıntının altında kalmış olsa bile (Whitehead, 1969: 200-201) Whitehead'e göre modern bilim ve felsefe, bu kavramın boyunduruğundan kendini bütünüyle kurtaramamıştır (Halewood, 2013: 2).

Basit konum düşüncesi herhangi bir şeyin, mekânın ve zamanın diğer hiçbir kısmına referans yapmaksızın *şimdi ve burada* olma haliyle açıklanabileceği varsayımına dayanır (Whitehead, 2018a: 73). Bu, Whitehead'in *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinde, *reel olguların bireysel bağımsızlığı* (individual independence of real facts) olarak adlandırdığı şeydir (Whitehead, 1978: 137).

O⁶⁸ sadece oradadır, bulunduğu bölgededir ve mekânın herhangi bir başka bölgesinde olup bitenler hesaba katılmadan tanımlanabilir (Whitehead, 2018a: 27).

Yukarıdaki alıntıdan hareketle bunu bir tözsel bağımsızlık fikri olduğu hemen anlaşılacaktır. Bu bağımsızlık, sadece maddelerin kendi aralarında değil, aynı zamanda maddeler ile mekân-zaman arasında da söz konusudur. Bu minvalde madde, mekânın ve zamanın taksiminden etkilenmeyen bir tözdür. On yedinci

⁶⁸ Basit konuma sahip olan maddeden bahsediliyor.

yüzyılda ortaya çıkmış ve on sekizinci yüzyılın ilk yarısı boyunca devam etmiş olan bu düşünce biçimi Whitehead'e göre birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Maddenin, hem mekân-zamanda konumlanması hem de onların taksiminden hiç etkilenmemesi, temelden yoksun bir görüştür. Mekân-zaman bölünürken, mekân-zamanda konumlanan bir şey, nasıl oluyor da kendi tamlığını koruyabilmektedir (Whitehead, 2018b: 74)? Öte yandan, bu yanılığ, tümevarım için de büyük güçlükler çıkarmaktadır. Çünkü bir zaman zarfı boyunca bir şey, geçmiş veya gelecek başka hiçbir zamana asli bir referansta bulunmuyorsa, bu, herhangi bir periyottaki doğanın başka bir periyottaki doğaya referans yapmadığı anlamına gelmektedir. Hal böyle olduğunda, yani doğada, geçmişe ve geleceğe asli olarak referans veren hiçbir şey olmadığı kabul edildiğinde, doğaya ilişkin gözlemimizden yola çıkarak genel yasa ve yasalara ulaşmamızın yolu kapanmaktadır. Tözsel bağımsızlık düşüncesi kabul edildiğinde, tümevarımın yanı sıra, hafıza da doğada kendine bir gerekçe bulamıyormuş gibi görünmemektedir (Whitehead, 2018b: 76). Zamanı oluşturduğu farz edilen anlar birbiriyle ilişkisiz bir dizi oluşturuyorsa birkaç saniye öncesinde yaşanan olayın şimdiki zaman içerisinde anımsanabilmesi imkânsız görünmektedir.

On yedinci yüzyılı takip eden iki yüz yıl boyunca Avrupalı zihinler tarafından benimsenen kozmolojinin de temel direği olan bu materyalist düşünce şemasını Whitehead, *bilimsel materyalizm* (scientific materialism) olarak adlandırır. Materyalizmin etkisi altındaki kozmoloji, mekâna *saçılmış* indirgenemez kaba madde (matter) veya materyal (material) gibi *mutlak* bir faktörü önceden kabul eder. Kendi başına bu tür bir materyal, anlamdan yoksun, değersiz ve amaçsızdır. Kendi doğasından gelmeyen harici ilişkilerin dayattığı sabit bir rutini izleyerek yaptığı şeyden ibarettir. Dönemin doğa bilimi, böyle bir madde anlayışının pençesindedir. Doğa cansız, sessiz, kokusuz, renksiz bir mevzudur; o, maddenin *amaçsızca* ve anlamsızca hücumundan ibarettir (Whitehead, 2018b: 80). Doğada gerçek olan şey, zamanda ve mekânda *konumlanan* *eylemsiz* maddedir (Whitehead, 2017: 54). Bu madde, farklılaşmadan kalan ve herhangi bir zaman boyunca öz-kimliğini koruyan bir daimiliğe sahiptir. İlineksel

nitelikler ve ilişkiler açısından değişime uğrayacaktır; ancak bu ilineksel değişimler boyunca onun edimsel varlığı, kendisiyle özdeş kalacaktır (Whitehead, 1978: 78).

Whitehead, basitçe konumlandırılmış madde parçalarını doğada asla algılamadığımızı ileri sürmüştür. Ancak farkında olduğumuz kavrayışsal birleşimlerden yapısal soyutlama yaparak bunlara ulaşmak mümkündür. Yani somut gerçeklik içerisinde basitçe konumlandırılmış şeyler yoktur. On sekizinci yüzyılda bu kadar muzaffer olan ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca hüküm süren bilimsel şemanın asıl hatası da güçlü soyutlamalarını doğanın somut gerçekleriyle karıştırmamasından kaynaklanmaktadır (Lowe, 2019: 163). Basit konum yanılgısı, bunların en belirgin olanıdır.

3. 5. ÖZNELCİLİK

Bilinçli deneyimi en önemli meseleymiş gibi gösterme iddiası, Whitehead'in *öznelci ilke* dediği şeyle tanımlandığı şekliyle modern felsefi zihniyeti belirler (Stengers, 2011: 395). Whitehead'in modern zihniyetle mücadelesinin önemli bir cephesini, dünyayı özneye bağımlı kılan bu türden bir zihniyete karşı yönelttiği eleştiri oluşturur. Bu zihniyetin argümanı, deneyim edimindeki verilerin yalnızca *tümeller* (universals) açısından yeterli bir şekilde analiz edilebileceğidir (Whitehead, 1978: 157). Sıradan fakat açıklayıcı bir örnek verir Whitehead: "*Yeşil yaprak ve yuvarlak top*" kavramlarının, geleneksel metafiziğin temelinde yer aldığını söyler. Whitehead'e göre bu kavramlar iki tür yanılgıya sebebiyet vermiştir. Birincisi öznel deneyimden yoksun içeriksiz bir edimsellik düşüncesidir. İkincisi ise töze içkin bir nitelik kavramıdır. Bu kavramların her ikisi de yüksek soyutlamalardır ve son derece pragmatik bir kullanıma sahiptir. Aslında, dil, esas olarak bu tür kavramları ifade etmek için oluşturulmuştur. Bu nedenle dil, gündelik kullanımında metafiziğin ilkelerine ancak kısa bir mesafeden nüfuz edebilir (Whitehead, 1978: 167). Whitehead verdiği örneği açıklama gereği duymaz. *Yeşil yaprak veya yuvarlak top* örneğinde onu rahatsız eden şeyin ne olduğunu okuyucuya bildirmez. Elimizdeki veri, yine Whitehead'in

bu örnekler üzerine söylediği iki ifadedir: *içeriksiz/muğlâk edimsellik* (vacuous actuality) ve *töze içkin nitelik* (quality inherent in substance). Whitehead'in bu ifadelerini, verdiği örnekteki bileşenlere sırasıyla tatbik edersek, içeriksiz/muğlâk edimselliğin karşılığı *yaprak* veya *top* olarak karşımıza çıkar. Daha seçik olarak ifade etmek gerekirse, karşımızda duran ve kendileri dışındaki bütün gerçeklikten tecrit edilmiş olan şey *-işte tam da şu yaprak ve şu top'tur*. *Şu yaprak* ifadesi, *mutlak bir mekân-zamansal "şimdi"* varsayımından türetilmiştir. Bu varsayım, şu yaprağı, geçmişinden ve potansiyel geleceğinden izole edilmiş tek bir şimdiki zaman nesnesi olarak görmemize yol açan bir yanılgıyı tetiklemektedir. Buna paralel olarak mekânsal olarak *şu yaprak*, bulunduğu mevkii dışındaki diğer bütün mevkilerden izoledir. Bu düşünce, bir nesnenin kendi bulunduğu mekân-zamansal konumlardan bağımsız, potansiyel ilişkilerinden koparılmış bir varlığa gönderme yapmaktadır. Bir ilişkiden bahsedilecekse buradaki tek ilişki, bu varlıkların kendisine yüklenen *yeşillik* veya *yuvarlaklık* nitelikleridir. Whitehead'in *töze içkin nitelik yanılgısı* olarak ifade ettiği yanılgı budur.

Öte yandan öznelci ilke, yalın deneyimin doğasının, deneyimi yaşayan öznenin algısal özelliklerinin bir sonucu olduğu inancıdır. Başka bir deyişle algılanan şey, genel olarak bu algı eyleminden bağımsız şeyler bütününe bir görünümü değil, yalnızca *bilişsel* eylemin bireysel özelliklerinin bir ifadesidir. Bu görüş, dünyayı bütünüyle öznelcinin bilişine bağlayan *aşırı öznelci* görüştür. Bu kapsamda dünya, tamamen öznenin türetilen müşterek olmayan bir şeydir. Öte yandan, algısal deneyimin ortak bir nesnel dünyayı bildirdiği noktasında uzlaşma gösteren *ılımlı öznelciler* de vardır. Bunlar, öznenin bağımsız bir dünyanın var olduğunu kabul etse bile, öznenin benliğini, bildiğimiz dünya ile müşterek dünyanın arasına yerleştirir. Bildiğimiz dünya, ona göre ötede bulunan müşterek dünyanın baskısı altındaki benliğimizin içsel gerilimidir (Whitehead, 1948: 89-90). Bunun hem ontolojik hem de epistemolojik boyutları vardır. Zira bu düşünce hem varlığı hem de onun bilgisini, onu algılayan öznelcinin düzeyine çeker. Bu indirgemecilik, birçok tikel duruma açıklama getirme girişimi olarak başlar ancak tikelliğin tasfiyesiyle sona erer (Turan, 1995: 17). Zihnin dışındaki

herhangi bir veriden, aslında verili olmayan başka bir şeyin sonucuna ulaşılmaktadır. Bu yapılırken, bir anlamda eldeki verinin *ötesine* geçilmektedir (Deleuze, 2008: 86). Whitehead'e göre kişisel deneyimimizin bu içeriği karşısında, deneyimlenen dünyanın kendi kişiliğimizin bir niteliği olduğuna inanmak zordur.

Whitehead son sebep olarak eylem içgüdüsünü (instinct for action) öne sürer. Whitehead'e göre tıpkı duyu-algısının, bireyselliğin ötesinde yatan şeyin bilgisini veriyor gibi görünmesi gibi, eylem de kendini aşma içgüdüsünden kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Eylem, benliğin ötesine, bilinen aşkın dünyaya doğru ilerlemektedir. Buradan, bilindiği şekliyle dünyanın, onu idrak eden özneyi aştığı sonucu çıkmaktadır (Whitehead, 1948b: 91). Zira ilişkinin koşulu, iki varlığın birbirinden ayrı olmasıdır. Birbirini aşmayan, birbirine bütünüyle içkin olan varlıkların eyleme geçmesi mümkün değildir. Her ilişki, belirli bir mesafeyi şart koşmaktadır.

Whitehead, reforme edilmiş bir öznelciliği benimsediğini öne sürer. Organik felsefe tarafından benimsenen *reforme edilmiş öznelci ilkeye* göre öznelin deneyimleri dışında hiçbir şey ama hiçbir şey yoktur (Whitehead, 1978: 167). Fakat Whitehead'e göre özneler yani, edimsel varlıklar dünyadan türemektedir. Tersine değil. Whitehead, bu anlamda organik felsefeyi, Kant felsefesinin tersine çevrilmesi olarak yorumlar. Whitehead'e göre *Salt Aklın Eleştirisi*, öznel verilerin nesnel bir dünya görünümüne dönüştüğü süreci anlatır. Organik felsefe ise, nesnel verilerin, nasıl *öznel tatmine* dönüştüğünü ve nesnel verilerdeki düzenin, öznel verilerde nasıl yoğunluk sağladığını açıklamaya çalışır. Kant için dünya öznenin türe; organik felsefe için özne dünyadan (Whitehead, 1978: 88). Whitehead'in tersine çevirme hamlesi dediği hamle, Kartezyen felsefe için de söz konusudur. Descartes, kendi felsefesinde, düşünürü, kendi düşüncesini yaratan olarak konumlandırır. Whitehead'in organik felsefesi bu sırayı tersine çevirir ve düşünceyi, düşünürün yaratılmasında kurucu bir işlev olarak tasarlar. Düşünen, düşüncenin ulaştığı nihai erektir. Whitehead bunu töz felsefesi ile organik felsefe arasındaki nihai karşıtlık olarak vurgular (Whitehead, 1978: 151).

4. BÖLÜM

EBEDİ NESNELER

Oluşan Din adlı eserinde Whitehead, zamanda akıp giden edimsel dünyanın oluşumuna dâhil olan üç *biçimlendirici unsur* (formative elements) öne sürer. Bu biçim verici unsurların kendileri edimsel ve akıp giden şeyler değildir. Whitehead, edimsel dünyanın ötesinde hiçbir şey bilmediğimiz için sözü edilen unsurlar hakkında da hiçbir şey bilmediğimizi⁶⁹ belirtir. Bu üç biçimlendirici unsur şunlardır: 1) *Yaratıcılık*,⁷⁰ 2) *Ebedi Nesnelere*, 3) *Tanrı* (Whitehead, 2019a: 98-99). Bu bölümde bu üç kavram zaman zaman zorunlu olarak yan yana gelecektir. Ancak üç biçimlendirici unsur arasında asıl odaklandığımız unsur ebedi nesnelere ya da Whitehead'in başka bir şekilde ifade ettiği gibi "saf potansiyellikler"dir (Whitehead, 1978: 23).

4. 1. OLAYLAR VE NESNELER

Doğa bilimi felsefesi üzerine yaptığı ilk geniş ölçekli çalışması olan *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*'da⁷¹ Whitehead, iki temel varlık türünü, *olayları* (events) ve *nesnelere* (objects) ayırt eder (Lawrence, 1953: 227). Whitehead, söz konusu ayırımın, doğanın kendi mevcut yapısında olan bir ayırım mı yoksa *algısal deneyimimizde* (perceptual experience) gerçekleşen bir ayırım mı olduğuna ilişkin metafizik soruyu, doğa felsefesi adını verdiği soruşturma alanını anlaşılmasız kılacağına hükmederek yanıtlamaktan kaçınır. Whitehead'in doğa felsefesi, kendisini doğayla sınırlar ve duyu farkındalığında açığa çıkan

⁶⁹ Onlar hakkında hiçbir şey bilmediğimizi söylemek tutarsızlık gibi görünebilir. Zira hiçbir şey bilmediğimiz bir şey hakkında konuşamayız. O yüzden bu ifadeyi diğer eserlerindeki ifadelerle bir arada düşünmeliyiz. Evet, onları kendi doğaları içinde bilmediğimiz doğrudur. Fakat onların edimsel dünyadaki ifadelerini, başka bir deyişle fonksiyonlarını gözlemleriz. Dolayısıyla biz, bu biçimlendirici unsurların zamansız doğasını bilmemekteyiz. Fakat onların edimsel dünyadaki türevsel karşılıkları hakkında bir fikir sahibi olabiliriz.

⁷⁰ Yaratıcılık ilkesi, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserde *nihai kategorisi* (The Category of Ultimate) olarak adlandırılmıştır. Evrendeki yeni birlikteliklerin ve bütünleşmelerin altındaki nihai kavramdır. Fakat ilişkisellik ilkesi nedeniyle de yaratıklarından ayrı bir varoluşu yoktur.

⁷¹ Bundan sonraki atıflarda PNK kısaltması kullanılacak.

varlıkların ötesine geçmemeye çabalayarak, bilen ve bilinenin⁷² sentezini metafiziğe bırakır (Whitehead, 2017: 38). Buna rağmen Whitehead'in konu hakkındaki genel duruşu, doğanın birincil olduğu şeklindedir. Bu minvalde zihinsellik ve doğa arasına katı bir ayırım ortaya koymanın, Whitehead'in gözleminde herhangi bir zemini yoktur. Bu yüzden zihinsel işlemlerimizin, doğanın işleyişi içerisindeki diğer faktörlerden birisi olarak görülmesi gerektiğini öne sürmüştür (Whitehead, 2018a: 52). Dolayısıyla, doğaya ilişkin ortaya koyulan bu ayırımın, sadece duyu farkındalığımızda gerçekleşen, salt zihinsel bir ayırım olduğunu ortaya koymak Whitehead'in bu sentezci tutumuyla örtüşmemektedir. Mesele, duyu farkındalığımızın kendisinden ziyade, duyu farkındalığımızın hedefi olan doğanın kendisiyle ilgilidir. Fakat bu doğa, duyu farkındalığımızı da içerecek şekilde genişletilmiş olarak düşünülmelidir. Zira Whitehead açıkça, doğaya atfettiği temel özelliği yani doğanın kendi yayılımından kaynaklanan geçiş özelliğini, bizzat duyu farkındalığının kendisine de aktararak şöyle söylemektedir: "...geçiş sadece bilinen bir şey olan doğanın bir niteliği değil aynı zamanda bilme yöntemi olan duyu farkındalığının da bir niteliğidir" (Whitehead, 2017: 68). O halde bundan sonra yazacaklarımızla ilgili olarak bir uyarıyı şimdiden yapmış olalım: İster doğaya ilişkin deneyimimizi teşkil eden duyu algısı veya farkındalığından bahsedelim isterse de doğrudan doğanın kendisinden bahsedelim, her iki durumda da doğadan bahsedeceğiz.

Whitehead, deneyimimizde açığa çıkan olay ve nesne ayrımı için *çeşitlenme/çeşitlendirme* anlamlarına gelen *çeşitlenme* sözcüğünü tercih eder. Deneyimin konusunu bir varlıklar manzumesine ayıran bu süreci Whitehead, *doğanın çeşitlenmesi* (diversification of nature) olarak adlandırır. *Çeşitlenme*, aslında bir bütün olan doğanın, algısal deneyimimizde parçalara ayrılmasıdır. Whitehead'e göre bu çeşitlenme içerisinde belirsiz sayıda varlık türü ortaya çıkar. Fakat Whitehead, kendisini beş çeşitlenme biçimiyle sınırlandırır: (i) olaylar, (ii) algılı nesnelere, (iii) duyu nesnelere, (iv) algısal nesnelere, (v) bilimsel nesnelere. Bunlar, beş farklı yöntemle elde edilen beş farklı türde varlıktır ve

⁷² Bilen ve bilinen ayrışması, daha önce ele aldığımız çatallanma yanılgısının başka bir örneğidir. Whitehead'in düşünce çabasının bütünü, bu ve benzeri çatallanmalara ilişkin bir mücadele olarak okunabilir.

varlık olarak tek ortak nitelikleri, hepsinin doğa algılarımız tarafından bilgimize sunulan şeyler olmalarıdır (Whitehead, 1919: 59-60). Fakat bizim buradaki amacımız, doğanın çeşitlenmesinin bu beş örneği üzerinde derinleşmek değildir. Odaklanmak istediğimiz nokta, algısal deneyimimizdeki *olay* ve *nesne* ayrışmasıdır. Şöyle bir soru, kendi sorgulamamıza istikamet vermesi bakımından işlevsel olabilir: Algısal deneyimimizde çeşitlenmeden önce karşımıza çıkan doğa nedir? Daha net bir şekilde sorarsak, bizim deneyimimizde *olaylar* ve *nesnelere* olarak parçalanmadan önceki doğa bütünlüğü neye işaret etmekteydi? Neyi parçaladık?

Whitehead'e göre biz, çeşitlenmemiş veya parçalanmamış deneyimimizde, doğayı, çeşitli ilişkilere sahip varlıklar kompleksi olarak algılarız (Whitehead, 1919: 59). Whitehead, bu varlıklar kompleksinin bir bütün olduğunu öne sürer ve bu bütüne *olay* adını vererek doğayı şöyle tanımlar: "Doğa, duyu-farkındalığı için mevcut ve özellikle de sürmekte olan bir olaydır" (Whitehead, 2017: 24). Bu tanımdan hareketle, deneyimimizde açığa çıkan doğanın parçalanmamış yapısını karşılayan kavram, olay kavramıdır. Olay kavramı, bir sürekliliğe işaret etmesi bakımından deneyimizin parçalanmamış bütüncül yapısına işaret eder. Bu parçalanmamış bütüncül yapı veya başka bir deyişle *süreklilik*, Whitehead'in olaylara attığı *yayılm* (extension) özelliğiyle izah edilir. Yayılm, olaylar arasındaki en temel ilişkidir. Bu temel ilişki, ister mekânsal, ister zamansal, isterse de her iki anlamda olsun bir içerme ilişkisidir.⁷³ Fakat başlı başına içerme ilişkisi, her iki alternatiften de daha temelde yer alır ve bu yüzden salt mekânsal yahut salt zamansal bir ayrımı gerektirmez (Whitehead, 2017: 206).

Whitehead'e göre dış doğanın farkındalığı, bir sürenin (duration) farkındalığıdır. Süre, doğanın spesifik şimdiki zaman boyunca var olması ve her biri şimdiki

⁷³ "Yayılm açısından iki olay karşılıklı olarak ilişkilidirler ve böylece ya i) biri diğerini içerir ya ii) biri diğerini tam olarak içine almadan çakışır ya da iii) birbirinden tümüyle ayrırırlar" (Whitehead, 2017: 206). "Tüm fiziksel ve biyolojik açıklamaların ifade edilmesi gereken doğanın nihai olguları, mekân ve zaman ilişkileri ile birbirine bağlanan olaylardır ve bu ilişkiler esas olarak olayların, parçaları olan diğer olayları içerebilmeleri (veya üzerlerine yayılabilmeleri) özelliğine indirgenebilir" (Whitehead, 1919: 4).

sürenin bir parçası olan bir olaylar kompleksidir. Bu olaylar iki kümeye ayrılır. Bir kümede *algılı olay*,⁷⁴ diğerinde ise ayırt edilmelerine yol açan kendine has özellikleri duyu-nesnelerinin yerleşkeleri olan dışsal olaylar yer alır (Whitehead, 1919: 81). *Gözlemsel şimdimizi* belirten *süre*, bizim dolaysız gözlemimizde idrak edilen doğa bütünüdür (Whitehead, 2017: 66, 206; Whitehead, 1919: 68). Whitehead bunu, anlık bir bütünlük olarak öne sürmez.⁷⁵ Kullandığı terim *eşzamanlılıktır*.⁷⁶ Whitehead'e göre bir süre, eşzamanlılık tarafından sınırlandırılan doğanın somut bir katmanıdır. Söz konusu eş zamanlılık, duyu farkındalığında algılanan olaylar ve bu farkındalığın zamansal süresi arasındadır (Whitehead, 2017: 66). Dolayısıyla duyu farkındalığı deneyimimizin bilgimize taşıdığı şey, tek bir an değil, bir zaman dilimi boyunca (süre) olan doğadır. Yani bilgimize dolaysızca sunulan şey *süredir* (Whitehead, 2017: 70).

Demek ki bütüncül ve ayrışmamış bir algısal deneyim etkinliğinin bize doğa hakkında sunduğu şey, parçalanmamış, kesintiye uğratılmamış bir sürekliliktir. Whitehead'e göre bu süreklilik, bizim duyu farkındalığımızın temel olgusudur. Fakat duyu farkındalığı bize, doğada olay olmayan başka faktörleri de sunar (Whitehead, 2017: 25). Whitehead bu faktörlere *nesnelere* (objects) adını verir. Nesnelere, bizim farkındalık deneyimimizin temel olgusu değildir. Örneğin Whitehead, gök mavisinin bir olay olmadığını bir nesne olduğunu öne sürer. Biz onu, belirli bir olaya yerleşik (situated) olarak görürüz. Yani olaylardan yaptığımız bir *çıkarım* yoluyla elde ettiğimiz gök mavisinin kendisi Whitehead'e göre bir olay değildir (Whitehead, 2017: 25). Bu yüzden Whitehead, nesnelere olaylardan yapılan soyutlamalar olarak öne sürer. Fakat Whitehead'e göre bir varlığın soyutlama olması, o varlığın var olmadığı anlamına gelmemektedir. Whitehead'e göre bir soyutlama, soyutlanan varlığın, daha somut bir doğa unsurunun (olay) bir ögesi olduğu anlamına gelir. Örneğin sık sık nesnelere

⁷⁴ *Percipient event*. "Algılı olay, bağıntı içindeki gözlemcinin bedensel durumudur" (Whitehead, 2017: 170). "...bedensel durumumuz yani algılı olayımız" (Whitehead, 2017: 208). Whitehead'in algılı olay derken ne kast ettiği açık değildir. Ama yaptığımız bu alıntılardan anladığımız, olayların dışsal ve bağıntılı olmak üzere iki kategoride ele alındığıdır. Algılı olay, bağıntı içerisindeki bir olayı kast etmektedir. Algılayandan bağımsız, müstakil bir olayı değil.

⁷⁵ Whitehead'e göre süresi olmayan zamansal bir birime işaret eden an teriminin bir gerçekliği yoktur.

⁷⁶ *Simultaneity*.

örnek olarak verdiği elektronlar,⁷⁷ Whitehead'e göre bir soyutlamadır. Tıpkı bir kedinin yüzündeki gülümseme gibi. Esasında hem elektron hem de kedinin gülümsemesi fiili olarak olaydadır (Whitehead, 2017: 190-191).

Whitehead doğanın çeşitlenmesini, doğanın çatallanması gibi bir skandal olarak yorumlamaz. Öyle ki olayları, duyuşsal algımızın temel olgusu olarak gören Whitehead, nesnelere olmaksızın, olaylara ilişkin bir farkındalığın olamayacağı konusunda da kesin konuşur. Bu minvalde Whitehead, nesnelere, olayların verileri olarak adlandırmakta sakınca görmez (Whitehead, 1969: 230). Yani nesnelere, olayları tanınabilir bir karaktere büründüren içeriklerdir. Bir olayın karakteri, onda içerilen nesnelere ve bu nesnelere o olaya dâhil olma biçimlerinden başka bir şey değildir (Whitehead, 2017: 161). O halde nesnelere, olaylara ilişkin duyuş farkındalığımızda ortaya çıkan ve özünde gerçekliği olmayan kuruntular değildir. Onlar edimsel değildir, fakat gerçektir ve edimsel olmasa da edimsellikle alakalıdır. Diğer bir deyişle, nesnelere, edimsellikler içerisinde gerçekleşebilme potansiyelleridir. Tezimizde Whitehead'in erken dönem doğa felsefesi çalışmalarına yön veren olaylar ve nesnelere kuramına yer vermemizin temel sebebi, onun potansiyellikle ilgili ufuk çizgilerini bu çalışmalarda görmüş olmamızdır.

4. 2. BİR OLAY NEDİR?

Whitehead'in Doğa Kavramı adlı eserinden bir alıntıyla başlamak istiyorum:

“Bizim kurtulmak zorunda olduğumuz yanlış fikir, doğanın, her biri kendisini tecrit etme kapasitesine sahip bağımsız varlıkların bir yığından ibaret olduğu fikridir. Bu görüşe göre, karakterleri tecrit edilerek tanımlanabilen bu varlıklar bir araya gelirler ve onların ilineksel ilişkileri de doğa sistemini oluşturur” (Whitehead, 2017: 158).

⁷⁷ Whitehead, atomlar, moleküller, hücreler ve elektronlar gibi kavramlara bilimsel nesnelere adını verir. Bunlar, duyuş farkındalığımızda ortaya çıkmayan fakat olaylardan hareketle yapılan bilimsel soyutlamalardır. Bu türden soyutlamalar, bilimin işleyişi için gereklidir. Whitehead'e göre soyutlama olmadan somut doğa çözümlenemez (Whitehead, 2017: 192).

Çoğu modern Batılı için bir olay, insanların, hayvanların veya diğer doğal aktörlerin ne yaptıkları veya başlarına ne geldiklerinden ibarettir. Bu düşünce çizgisi içerisinde bir olay insan ya da şeylerin devinmesi veya devindirilmesi olarak düşünülür. Dolayısıyla olay, asli varlıklarda meydana gelen ikincil statüye sahip bir aktivite olarak kabul görür (Cobb, 2008: 23). Örneğin, bir adama otomobil çarparsa, bunu, belirli zaman-mekân sınırları içinde gerçekleşen bir olay olarak yorumlarız. *Büyük Piramit*'in belirli bir gün boyunca varlığını sürdürmesini ise bir olay olarak görmeye alışkın değiliz. Ancak Whitehead'e göre bir gün boyunca *Büyük Piramit* olan doğal olgu, yani onun içindeki tüm doğa, adamın kazasıyla aynı karakterde bir olaydır; yani temas halinde oldukları süre boyunca adamı ve otomobili içerecek şekilde mekân-zamansal sınırlamaları olan tüm doğa bir olaydır (Whitehead, 2017: 89). Dolayısıyla *Büyük Piramit*'in 1 saat, 30 dakika, 5 saniye... boyunca süresi bir olaydır (Deleuze, 2016: 115). Whitehead'in *Doğa Kavramı* adlı eserinde verdiği benzeri bir örnek aşağıdaki gibidir:

“Kleopatra'nın İğnesi Charing Rıhtımındadır' cümlesini ele alalım. İlk bakışta bunu bir olay olarak adlandırmayız. Bu ifade, zaman ya da geçişlilik ögesinden yoksun görünmektedir. Peki, gerçekten de öyle mi? Eğer bir melek konuşsaydı yüzlerce milyon yıl önce dünyanın mevcut olmadığını, yirmi milyon yıl önce Thames Nehrinin, sekiz milyon yıl önce Thames rıhtımının var olmadığını söylerdi. Hatta ben çocukken Kleopatra'nın İğnesi de orada değildi. Şimdiyse Kleopatra'nın İğnesi orada bulunuyor ama hiçbirimiz onun sonsuza dek orada kalmasını beklemiyoruz” (Whitehead, 2017: 185-186).

Yukarıdaki örneklerde sergilendiği gibi bizler olayları *zaman, mekân ve madde* olmak üzere üç faktörde analiz etmeye alışkınızdır. Bu alışkanlığın temelinde Newton'la özdeşleşen *mutlak zaman* ve *mutlak mekân* kavramları yatmaktadır.⁷⁸ Newton'un tarifile mutlak zaman, kendiliğinden ve kendi

⁷⁸ Whitehead, Batı bilimde hüküm süren zaman, mekân ve madde gibi keskin varsayımların, Platon ve Aristoteles öncesi töz arayışından köken aldığını ileri sürer. Whitehead'e göre Grek felsefesinin Batı bilimi üzerindeki etkisi, doğal varlıkların metafiziksel statüsüne ilişkin köklü bir yanılgıya yol açmıştır. Yanılgının temelinde, varlığın (entity), duyu farkındalığının hedefi olan olgu bütününden koparılarak, o bütünün bir dayanağı haline getirme düşüncesi vardır. Oysa kendi içinde düşünülen bu varlık, olgunun sadece bir faktöründen ibarettir. Whitehead'e göre varlığın bu şekilde olgu bütününden koparılarak ele alınması yüksek düzeyli bir soyutlamadır

doğasından, dışsal herhangi bir şey ile ilişkili olmaksızın akmaktaydı. Mutlak mekân, kendi doğasında, dışsal herhangi bir şey ile ilişkisi olmaksızın kendi kendisine özdeş ve devinimsiz kalmaktaydı. Madde ise bu mutlak mekân-zaman içerisinde kendine özgü bir biçimde konumlanmaktaydı (Newton, 1997: 74). Maddenin bu tarzdaki konumlanması, basit bir işgal ilişkisinden ibaretti. Bu ilişki, maddenin bir zerresi, mekânın bir noktası ve zamanın bir anı arasında kurgulanan üçlü bir ilişkiydi. Bu maddi dünya anlayışına göre nihai var olanlar sınıfı, birbirini dışlayan üç varlık sınıfından, yani mekân noktaları, madde parçacıkları ve zaman anlarından oluşmaktaydı (Whitehead, 1906: 467).

Whitehead'in, olay kavramını gündeme getirmesinin temel sebebi, söz konusu geleneksel zaman, mekân ve madde görüşlerinin mekanik katılığını ortadan kaldırmaktır (Whitehead, 1919: 73). Bu minvalde Whitehead'in olaylar doktrini, bilimsel görelilik teorisiyle ulaşılan mekân, zaman ve maddenin (ya da fiziksel olanın) birleşmesinin felsefi bir teoride formüle edilmesi olarak yorumlanabilir.⁷⁹ Newton kozmolojisinin bu üç tür gerçek varlığı, yerini, olaylar doktrininde tek bir gerçek varlığa, yani olayların sürekliliğinden oluşan sürekli bir doğaya bırakır (Leclerc, 1961: 559). Bu süreklilik içerisinde evrenin hiçbir unsuru kendi kendisinden ibaret değildir. Doğaya dair bildiklerimiz, birlikte suyun üzerinde kalmak veya birlikte batmak üzere aynı gemidedir (Whitehead, 2017: 165-166).

Whitehead, yukarıda özetlediğimiz mutlak zaman ve mutlak mekân düşüncesini metafizik bir hilkat garibesi olarak yorumlar. Yapılması gerekenin, zaman, mekân ve madde gibi temel bilimsel kavramları, olaylar arasındaki temel ilişkilerden ve olayların karakterlerinin tanınmasından kaynaklandığını ifade etmek olduğunu öne sürer (Whitehead, 1919: 8). Bu faktörlerden hiçbiri, somut

(Whitehead, 2017: 26-27). Grek düşüncesinde varlığın bu şekilde bütünden koparılarak, kendisi dışındaki her şeyin dayanağı konumuna terfi ettirilmesi, Whitehead'e göre, birbirinden bağımsız mekân, zaman ve madde düşüncesinin de temelini atmıştır.

⁷⁹ Fakat bu söylemin çok ileri götürülmesinin Whitehead'in olaylar doktrininin anlaşılması için sakıncalı olduğunu düşünüyoruz. Çünkü genel görelilik kuramı, madde düşüncesini hala muhafaza etmekteydi. Whitehead ise madde kavramını açık bir şekilde reddetmekteydi. Whitehead bu düşüncesini daha açık bir şekilde şöyle dile getirir: "Eski görelilik teorisinde Zaman ve Mekân maddeler arasındaki ilişkilerdir; bizim teorimizde ise olaylar arasındaki ilişkilerdir" (Whitehead, 1919: 26).

bağımsızlık içinde duyu-farkındalığımızda açığa çıkmamaktadır. Whitehead'e göre bizim doğada algıladığımız şeyler madde, mekân ve zaman gibi sonsuz kalıcılığa sahip şeyler değildir⁸⁰ (Whitehead, 2017: 89). Whitehead, zamanı, olayların geçişinden; mekânı ise olayların yayılımından yapılan bir soyutlama olarak bildiğimizi öne sürer.⁸¹ Whitehead'e göre olayların geçişi ve olayların birbiri üzerine yayılması, zamanın ve mekânın ortaya çıktığı niteliklerdir (Whitehead, 2017: 44). Yani işin aslı, fiziksel mekân ve fiziksel zaman, daha nihai bir olgu olan yayılımı varsayar. Denilebilir ki mekânın yayılımsallığı, yayılımın mekânsallaştırılmasıdır ve zamanın yayılımsallığı, yayılımın zamansallaştırılmasıdır (Hooper, 1943: 204).

Whitehead, içinde bulunduğu dönemin fizik çalışmalarında ortaya atılan yenilikleri takip edebilme olanağına sahiptir. Öte yandan, matematik ve matematiksel fizikteki geçmişi, Batı bilim ve felsefesinin evrim, enerji ve maddenin dalga teorisi gibi kavramlarda örtük olan süreçleri doğru bir şekilde tanımlamak için gerekli kavramsal araçlardan yoksun olduğunun son derece farkında olmasını sağlamıştı (Halewood, 2013: 2). Örneğin, ışığın ve maddenin dalga teorisinin, Newton'ın içeriksiz madde anlayışını temelinden sarstığının farkındaydı⁸² (Whitehead, 1969: 200). Görelilik teorisi üzerine yaptığı çalışmalarla mekân ve zamanın kaynaşmasını öğrenmiş ve *anlık* doğadan söz edilmesine kuşkuyla bakar hale gelmişti (Lewis, 1947: 24). Newtoncu madde

⁸⁰ Bizlerin algıladığı, bir birim faktör içerisinde orada bir şeyin sürüp gittiğidir. Doğanın geçişini kendi içinde muhafaza eden bu birim faktör, doğada ayırt ettiğimiz birincil somut unsurdur. Whitehead'in olaylar ile kastettiği, işte bu birincil faktörlerdir. Fakat düşüncelerimizi materyalist analiz terimleriyle ifade etmek için hem dil hem de resmi öğretim tarafından o kadar çok eğitilmişizdir ki, entelektüel olarak duyu-farkındalığında gerçekten sergilenen faktörün gerçek birliğini görmezden gelme eğilimindeyizdir (Whitehead, 2017: 89).

⁸¹ Whitehead'in bu tezi kendi dönemindeki fizik çalışmalarının bulgularından bağımsız değildir. Fakat özellikle görelilik teorisine yakınsayan Whitehead'in görüşü, bu teoride devam etmekte olan madde vurgusu yerine olayları önerir. Whitehead'in erken dönem doğa felsefesi çalışmalarının bütününe hakim olan temel argüman, doğanın nihai olgusunun şaysellik, şey olmaklık değil, yayılımsallık veya akışkanlık olduğudur. Bu yayılımsallığın aktörleri ise şeyler veya maddeler değil, olaylardır.

⁸² Whitehead'in fiziksel evren teorisi felsefe tarihinde benzersizdir ve bu nedenle anlaşılması zordur. Bir kozmoloji oluşturma çabası, Maxwell'in elektromanyetik alan teorisi ve Einstein'ın görelilik teorisinden esinlenen matematiksel fizik alanındaki ilk çalışmalarından itibaren önemli bir ilgi alanı olmuştur. Tek bir kozmik zamansal düzen fikriyle birlikte mekân, zaman ve maddenin kadim üçlüsünün yerini görelilik teorisinin dört boyutluluğu aldığı anda, Whitehead'in görevi mekân-zamanı, olayların gerçekleşmesinden yola çıkarak açıklamak olmuştur (McHenry, 2008: 291).

anlayışından yavaş yavaş kopmaya başlamış ve maddeyi enerjiyle özdeşleştirerek onu saf faaliyet olarak görmeye başlamıştır. Ayrıca bu faaliyet belirli bölgelerle sınırlanmış değildir. Herhangi bir yerel dalgalanma, bütün evreni sarsmaktadır. Madde, titreşen bir dalgalanmadır ve çevresiyle kaynaşmıştır. Buradaki temel fikir, çevrenin, madde denilen grup dalgalanmalarına sızması ve grup dalgalanmalarının da kendi karakterlerini çevreye doğru yaymasıdır. Dolayısıyla kendi yerel meskeninde, kendine yeter olan müstakil madde kavramı, somut gerçeklikle örtüşmemektedir. Çevre⁸³ her şeyin doğasına dâhil olmaktadır (Whitehead, 2018a: 25-26). Kendi dönemini kapsayan fizik çalışmaları, tecrit edilmiş bir madde fikrinden yavaş yavaş kopmaya başlamış ve bunun yerine titreşen veya dalgalanan bir şeye işaret etmeye başlamıştı. Whitehead, bu gelişmelerle yakından ilgili bir matematikçi olarak, *On Mathematical Concepts of the Material World* gibi erken bir dönemde⁸⁴ yayımlanmış olan makalesinde, doğanın maddesizleştirilmesiyle birlikte, *olay* kavramını, doğanın temeli için en olası aday olarak anmaya başlamıştı (Lowe, 2019: 114-115).

PNK'da Whitehead, hayatın *nihai olgularının* (ultimate facts) olaylar olduğunu ileri sürer⁸⁵ (Whitehead, 1919: 63) ve bizim doğaya ilişkin farkındalığımızın da olaylara ilişkin bir farkındalık olduğunu savunur. Çünkü Whitehead'e göre doğada olaylardan başka hiçbir şey yoktur⁸⁶ (Whitehead, 1919: 71). Bu eserden bir yıl sonra yayımlanan *Doğa Kavramı* adlı eserinde, temel fikirlerimizin formülasyonunda soyutlamalardan kaçınarak doğanın nihai olgularına yani

⁸³ Buradaki *çevre* (environment) ifadesinden kasıt diğer olaylardır. Çünkü olaylar başka olaylarla *çevrelenmiştir*. Whitehead'in asıl ifade etmek istediği, olayların olaylara dâhil olmasıdır.

⁸⁴ Whitehead'in bu makalesi, henüz felsefi denebilecek olan çalışmalarının başlamış olmadığı çok erken bir döneme aittir. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*'da 1906 yılında yayımlanan makalede matematik terminolojinin hâkimiyeti kendini hissettiriyor olsa da arka planda işleyen felsefi bir aklın ufuk çizgilerini görmek güç değildir. Yine de Whitehead'in, bu yazısında felsefe yaptığını söylemek yorumda aşırıya gitmek olurdu.

⁸⁵ Whitehead, bu eserin giriş kısmında eserine ilişkin anahtar kavramın olay kavramı olduğu vurgulayarak şunları söyler: "Bu inceleme sırasında üzerinde durulacak temel varsayım, tüm fiziksel ve biyolojik açıklamaların ifade edilmesi gereken nihai doğa olgularının, uzam-zamansal ilişkileriyle birbirine bağlanan olaylar olduğu ve bu ilişkilerin temelde olayların, parçaları olan her iki olayı da içerebilmeleri (ya da üzerlerine yayılabilmeleri) özelliğine indirgenebilir olduğudur" (Whitehead, 1919: 4).

⁸⁶ Krş. *Bilim ve Modern Dünya*, 2018b: 102.

olaylara başvurmamız gerektiğini savunur⁸⁷ (Whitehead, 2017: 200). Çünkü Whitehead'e göre duyu farkındalığının nihai olgusu olaydır (Whitehead, 2017: 25). Aynı eserdeki şu ifadesi, Whitehead'in erken dönem çalışmalarında olay kavramının ne kadar ön planda olduğunu gözler önüne sermektedir: "Eğer her yerde tözü arayacak olursak, onu bir anlamda doğanın nihai tözü olan olaylarda buluruz" (Whitehead, 2017: 29). *Bilim ve Modern Dünya* adlı eserinde olayları, *en somut sonlu varlıklar* (most concrete finite entities) olarak zikreder (Whitehead, 2018b: 170). Aynı eserin başka bir yerinde şöyle bir tanımla karşılaşırız: "Olay, gerçek şeylerin birimidir" (Whitehead, 2018b: 197).

Dikkat edilirse kendi olay tanımlarının hemen hemen hepsinde Whitehead, *varlık* (being) yerine *olgu* (fact) kelimesini seçiyor. Bu, Whitehead'in aklındaki belirli bir *somut şey* olduğunu ortaya koymaktadır⁸⁸ (Leclerc, 1958: 19). Bunu, *Bilim ve Modern Dünya*'daki *en somut sonlu varlıklar* ifadesinden de anlıyoruz. Öte yandan Whitehead'in, *somut* (concrete) derken, doğadaki şeyleri (things) işaret ettiğini söylemek doğru bir yaklaşım olmaz. Bu yaklaşımın doğru olmadığına ilişkin ilk ipucuna 1915 tarihli *Space, Time, and Relativity* başlıklı yazısında rastladık. Konuyla ilgili oradaki ifadeyi olduğu gibi aktarmak istiyorum: "Deneyimlerimizi analiz ederken olayları ayırt ederiz ve aynı zamanda değişen ilişkileri olayları oluşturan şeyleri de ayırt ederiz. Zamanım olsaydı bu *olay*⁸⁹ ve *şey*⁹⁰ kavramlarını daha yakından ele almak ilginç olurdu."⁹¹ (Whitehead, 1915:

⁸⁷ Yani olaylar sadece müstakil olarak doğada bulunan somut gerçeklikleri değil, aynı zamanda algısal deneyimimizin de nihai gerçeklikleridir. Whitehead'e göre dışsal doğaya ilişkin her gözlem, olaylara ilişkin belirli hakikatleri ortaya koyar. Whitehead bu hakikatleri *dışsallığın değişmezleri* (constants of externality) olarak adlandırır; bunlar tüm doğa bilimlerinde ortak olan varsayımlardır ve esas olarak *yayılm* ve *bağıntı* olarak adlandırılan ilişkilerle ilgilidir (Lowe, 2019: 115).

⁸⁸ Varlık kelimesi zorunlu olarak bir somutluğa işaret etmez. Varlık kavramı oldukça muğlak bir anlam barındırır. Örneğin ideal olan varlıklardan bahsedilebilir ki bunlar şüphesiz bir somutluğa işaret etmez. Veya Tanrıdan bir varlık olarak bahsedebiliriz ve o da bir somutluğu temsil etmez.

⁸⁹ İtalik bana ait.

⁹⁰ İtalik bana ait.

⁹¹ Whitehead'in bu yazıdaki olay betimlemesi ile modern Batı dünyasındaki olay anlayışı oldukça benzerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi modern Batılı anlamda bir olay, belirli bir şey veya şeylerin başından geçenlerdir. Burada da Whitehead, olayları, şeyler arasındaki ilişkiler olarak ortaya koymaktadır. Whitehead, 1915 tarihli bu yazısından dört yıl sonra kaleme aldığı PNK'da *şey* ve *olay* arasındaki ayrımı sürdürür. Fakat orada *şey* sözcüğünün yerini *algısal nesnelere* (perceptual objects) almıştır. Algısal nesnelere, ortak deneyimin sıradan nesnelere: *Sandalyeler, masalar, taşlar, ağaçlar...* Whitehead bunları ayrıca *daimi duyum olasılıkları* olarak adlandırmıştır. Çünkü bu nesnelere -en azından insanlar için- tüm doğal nesnelere arasında en

107). Burada Whitehead'in şeylere yönelik dikkati çeken vurgusu, onları karakterize eden şeyin mekânsallık olduğudur. Şeyler, mekânda yayılır ve birbirleri arasındaki ilişkileri mekânsaldır. Aktardığımız ifadelerinin devamında Whitehead, olaylar arasındaki ilişkilerin ise *zamansal* (temporal) olduğunu öne sürer. Yani olaylar, onların zamansal yayılımları arasındaki ilişkilere sahiptir. Örneğin bir A olayı B olayından önce gelebilir, kısmen çakışabilir veya biri diğerini içerebilir.⁹² Bu bakımdan Whitehead'e göre bir *olayın* zaman içindeki yayılımının özellikleri büyük ölçüde bir şeyin mekân içindeki yayılımına benzer. Mekânsal yayılımlar şeyler arasındaki ilişkilerle, zamansal yayılımlar ise olaylar arasındaki ilişkilerle ifade edilir (Whitehead, 1915: 107). Fakat bu değerlendirme Whitehead'in daha sonraki eserlerini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde kısmidir. Dolayısıyla diğer eserlerindeki mekânsallık vurgusuyla da birleştirilmelidir. Çünkü Whitehead, PNK'da *olayların geçişinin* (passing of events) hem mekânsal hem de zamansal olduğunu öne sürer (Whitehead, 1919: 63). Ayrıca mekân ve zaman arasında keskin bir ayırım yapmaktan her zaman kaçınır.

Eğer Whitehead'in, olayları karakterize etmek için kullandığı somut olgu terimi, doğada özerk varoluşlara sahip şeyleri temsil etmiyorsa geriye tek bir seçenek kalıyor: Bu söylemin bir hakikate vurgu yapması.⁹³ Bu kanaatimiz, Whitehead'in olay kuramındaki en çarpıcı vurgulardan bir başkası ile de örtüşmektedir. O da doğada olaylardan başka hiçbir şeyin olmadığı vurgusudur: "Her nerede ve her ne zaman bir şey süregelmekteyse orada bir olay vardır. Dahası 'her nerede ve

ısrarcı olanlardır. Bunlar gördüğümüz, dokunduğumuz, tattığımız ve duyduğumuz *şeylerdir* (Whitehead, 1919: 88).

⁹² Whitehead, 1915 tarihli yazısında olaylar arasında altı ilişki olduğundan bahseder fakat bunları yazmaz.

⁹³ Whitehead'e göre felsefenin görevi, gerçek dünyanın (real world) somut olgularında sergilendiği gibi tasarlanan fikirlerin uyumluluğu üzerinde çalışmaktır. Felsefe, olgunun tam gerçekliğini karakterize eden ve bunun dışında herhangi bir olgunun bir soyutlamaya dönüşmesi gereken genellikleri arar. Ancak bilim soyutlama yapar ve tam gerçeği yalnızca bazı temel yönleriyle anlamakla yetinir. Bilim ve felsefe karşılıklı olarak birbirlerini eleştirir ve birbirleri için yaratıcı malzeme sağlar. Felsefi bir sistem, bilimlerin soyutladığı somut olguların bir açıklamasını sunmalıdır. Aynı şekilde bilim de ilkelerini felsefi bir sistemin sunduğu somut olgularda bulmalıdır. Whitehead'e göre düşünce tarihi, bu ortak girişimdeki başarısızlık ve başarı ölçülerinin öyküsüdür (Whitehead, 1969: 187). Whitehead'in felsefenin görevine ilişkin öne sürdüğü somutluk kavramına bakarsak, somutluk, herhangi bir varlığın eksiksiz gerçekliği, yani türevsel olmayan bütünlüğüdür. Bir varlığın eksizliğini veya türevsel olmayan somutluğunu karakterize eden, şeysellik veya şey olmaklık değil, onun bütünle olan ilişkisel bağıdır.

her ne zaman'ın kendisi bir olayı gerektirir; çünkü zaman ve mekân olaylardan yapılan soyutlamalardır. Bu sebeple, birtakım şeylerin daima bir yerlerde olması hatta sözüm ona boş bir mekânda⁹⁴ dahi süregelmekte oluşu bu öğretinin vardığı sonuçlardan biridir” (Whitehead, 2017: 92-93). Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi olaylar dışındaki her şey, mekân ve zaman da dâhil olmak üzere türevseldir. Bizler, mekân, zaman ve içindeki şeyleri, olaylardan soyutlayarak elde ederiz. Böylece bu üçü, tek bir gerçekliğin farklı görünümüdür. Hiçbirinin özerk bir varoluşu yoktur.

4. 3. GEÇİCİLİK VE KALICILIK

Bilim ve Modern Dünya'dan bir alıntı yaparak başlamak istiyoruz. Bu alıntı, Whitehead'in doğada gördüğü iki karşıt eğilimin en doğrudan ifadesidir:

“Doğanın analizine ilişkin her şema, (...), *değişim*⁹⁵ ve *süreğenlikle*⁹⁶ yüzleşmek zorundadır. Ancak bu analizin ortaya koyması gereken bir üçüncü olgu daha vardır, buna *ebediyet*⁹⁷ diyeceğim. Dağ süreğendir. Ancak çağlar geçtikçe aşınır ve gözden yiter. Bir renk ise ebedidir.⁹⁸ Bir ruh gibi zamana musallat olur. Gelir ve gider. Ancak ne zaman gelse o yine aynı renktir” (Whitehead, 2018b: 120).

Whitehead'e göre evren karmaşıktır ve bu karmaşıklığı, doğal olarak iki soyutlama biçiminde ele alarak basitleştirmek zorunda kalırız. Bunlardan biri, edimsel dünyayı karakterize eden ve başlıca özelliği değişim olan dünyadır. Diğeri ise başlıca özelliği ölümsüzlük olan değerler dünyasıdır. Ancak Whitehead'e göre evrenin anlaşılabilmesi, her iki dünyanın da bir diğerini

⁹⁴ Whitehead'e göre ışığın ve sesin iletimi, görünürde boş olan mekânın, doğrudan algılayamadığımız etkinliklerin bir sahnesi olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, doğrudan algılayamadığımız ince madde türleri, yani *eter* varsayımıyla açıklanmıştır (Whitehead, 2018a: 18-19).

⁹⁵ *Change*

⁹⁶ *Endurance*.

⁹⁷ *Eternality*.

⁹⁸ Süreğenliği (endurance), geçici dünyanın değişimine karşı belirli varlıkların dayanıklılık özelliği olarak yorumlayabiliriz. Evet, onlar da değişir fakat onlardaki bu değişim, nispeten yavaştır. Ebedilik (eternality) ise geçici olmayan bir dünyanın varlıklarına özgüdür. Bu varlıklara Whitehead, nesnelere adını verir. Nesnelere, mekân-zamansal olmadıkları için değişime maruz kalmazlar.

sergilemesine bağlıdır (Whitehead, 1948a: 68). Whitehead'in erken dönemde geliştirdiği olaylar ve nesnelere doktrini, çatalı iki yönüne ilişkin bir açıklama girişimi olarak yorumlanabilir.

4. 3. 1. Geçicilik

Whitehead'in, doğaya ilişkin iki tanımını alıntılar yapmak istiyorum:

“Doğa,⁹⁹ duyu-farkındalığı için mevcut olan ve *geçen* (passing) bir olaydır” (Whitehead, 2017: 24).

“Doğa, kendi geçişi sayesinde devinir” (Whitehead, 2017: 67).

Bu iki tanımı birleştirdiğimizde doğaya ilişkin şöyle bir tanıma ulaşırız: *Doğa, duyu farkındalığı için mevcut olan ve kendi geçişi sayesinde devinen bir olaydır.* O halde Whitehead'in, doğadan veya evrenden bahsederken büyük bir olaydan bahsettiği konusunda şüpheye yer yok gibidir. Whitehead'e göre olayların geçişi, gerçekliğin asli karakterine özgü bir şeydir. Whitehead'in evreninde her bir varlık kendi ötesindeki bir varlığa intikal etmektedir (Whitehead, 2018a: 128). Geçiş kuramı, geleneksel düşüncenin *yalnız madde* veya kendisi dışındaki hiçbir varlığa referans vermeyen *töz* düşüncesine karşı duruşunu ifade eder. *Düşünce Biçimleri* adlı eserindeki şu ifadesi bu konu hakkındaki düşüncesini gözler önüne serer:

“Salt olgu kavramı soyutlayıcı aklın zaferidir” (Whitehead, 1968: 9).

Whitehead, 1915 tarihli bir yazısında şöyle der: “Bizler, süreler içinde yaşarız, noktalar içinde değil” (Whitehead, 1915: 107-108). Bu erken dönemli yazısında Whitehead, içinde yaşadığımız kozmik düzlemin atomik bir yapıda olmadığına dolaylı olarak vurgu yapmaktadır. Şüphesiz Whitehead'in bu düşüncesi, kendi

⁹⁹ Whitehead'in yazılarında *doğa* (nature), *dünya* (world) ve *cosmos* (evren) sözcükleri birbirinin yerine kullanılır ve hepsi de temel olarak mekân-zamansallığa ve geçiciliğe (temporality) vurgu yapar.

döneminde ivme kazanmış olan görelilik çalışmalarının bulgularından bağımsız değildir. Bütün maddelerin eş zamanlı olarak aynı ölçüde gerçek olduğu belli bir mevcut ânı varsayan klasik anlayışa karşı görelilik teorisi, böyle eşsiz bir mevcut ânın olamayacağını ortaya koymuştur (Whitehead, 2018b: 159). Whitehead, bu görelilik teorisinin geleneksel düşünceye dâhil edildiğinde maddenin sürekli olarak kendi kendisine özdeş olarak kalabilmesinin, bilimsel bir temelden yoksun olduğuna çekmektedir. Whitehead'e kulak verirse, aslında duyu farkındalığımızın da bu sonuçları desteklediği görülmektedir. Çünkü Whitehead'e göre biz, yalıtılmış anlık olguları değil, varoluşun sürekliliğini algılamaktayız (Whitehead, 1919: 7-8). Bizim farkında olduğumuz, olayların yayılımsallıklarından kaynaklanan sürekliliklerdir. Bu düşünce çizgisi içerisinde duyu farkındalığı tarafından *bir anda* belirlenen doğa diye bir şey yoktur (Whitehead, 2017: 70).

Dolayısıyla olayların geçişine ilişkin farkındalığımız, belirli bir süreyi fark etmektir. Süre, doğanın spesifik şimdiki zaman boyunca var olması demektir (Whitehead, 1919: 82). Bu, bir periyod boyunca doğadır. Kısacası, bir süre, belirli bir zamansal yoğunluğa sahiptir (Hooper, 1943: 220). Bununla birlikte her süre, Whitehead'e göre diğer sürelerin bir parçasıdır. Aynı şekilde her süre de kendi parçaları olan diğer sürelerle sahiptir. Bu yüzden minimum ve maksimum sürelerden bahsedilemez. Bahsedilemeyeceği için doğada farkında olduğumuz sürelerin bu iç içe yapısı, herhangi bir süreyi diğer sürelerden mükemmel bir şekilde ayırt etmeyi imkânsızlaştırmaktadır. Whitehead'e göre bu ayırım, olsa olsa keyfi bir varsayımdır (Whitehead, 2017: 72). Olayların yayılımı içinde algılanan olay, algılanmayandan keskin bir şekilde farklılaşmaz; parçaların niteliklerini ayırt etmesek de varlığını hissettiğimiz belirsiz bir *ötesi* her zaman vardır¹⁰⁰ (Whitehead, 1919: 69).

¹⁰⁰ Whitehead, adına *yayımsal soyutlama*¹⁰⁰ dediği bir yöntemden bahseder. Yöntemin işleyişi oldukça belirsiz, uygulanabilirliği ise tartışmalıdır. Bu yöntem, söz konusu bir sürenin zamansal yayılımını dereceli olarak daraltarak düşünceyi, doğal ilişkilerin kademeli basitliğinin değerlendirmesine yönlendirmektedir. Aslında bu yöntem, olayların yayılımının ideal olarak küçülmesine yaklaştıkça bir basitliğe yaklaşma çabasıdır. Dikkatimizi en küçük yayılımların süreleriyle kısıtladığımızda yaklaştığımız bir limittir bu (Whitehead, 2017: 74).

Whitehead, doğanın geçişini, aynı zamanda doğanın *yaratıcı ilerleyişi* (creative advance) (Whitehead, 1919: 14) veya doğanın *oluşumu* (becomingness) olarak adlandırır. Dolayısıyla olaylar esasen edimsellik unsurlarıdır.¹⁰¹ O halde bir olay edimsel olması bakımından tüm olanaklardan veya potansiyelliklerden arındırılmıştır. Potansiyellerden arındırılmış olduğu için de bir olay bir daha asla meydana gelmez. Zira edimsellik, özü gereği kendi içinde tamlığı barındırır. Bu bakımdan bir olay ne ise odur. Olaylar asla değişmez (Whitehead, 1919: 61-62). Peki, olaylar asla değişmiyorsa, nihai iseler, o zaman nasıl oluyor da oluşun esas unsurları olabiliyorlar? Bu bağlamda, Whitehead'in, evrim kavramını kendi düşünce sistemine metafiziksel olarak dâhil ettiği fark edilebilir. Whitehead'e göre doğa evrim geçirir (Masong, 2014: 37). Evrim sayesinde doğada ulaşılan her şeyin *ötesine geçilir* (Whitehead, 2018b: 102). Whitehead'e göre bu evrimsel genişleme, doğanın en genel görünümüdür (Whitehead, 2018b: 128). Whitehead bu süreci *PNK*'da şöyle dile getirir:

“Doğa, bir (e) olayı, bu (e) olayını içeren (yani onun üzerine yayılan) ve onun ötesindeki bir geleceğe yayılan (e') olayının parçası olması anlamında gelişir. Böylece bir anlamda e olayı değişir, yani daha önce olmayan ve doğanın yaratıcı ilerleyişinde edimselleşen olaylarla olan ilişkilerinde değişir. Bir e olayının değişimi, 'değişim' teriminin bu anlamında, (e)'nin 'geçışı' olarak adlandırılacaktır... Bu nedenle olayların geçtiğini ama değişmediğini söyleriz. Bir olayın geçişi, onun kendisi olmayan başka bir olaya dâhil olmasıdır” (Whitehead, 1919: 62).

Bir x olayı, bir y olayının üzerine yayılabilir, yani başka bir deyişle y, x'in bir bileşeni olabilir (Whitehead, 1919: 4, 61, 74, 101). Dolayısıyla olaylar, örtüşme ve içerme sekansları boyunca birbirlerine doğru yayılır (Lowe, 2019: 115). Bu, temel olarak bir olayın kendisi bir bütün, diğerleri de bu bütünün parçaları olacak biçimde kendi *ötesine* geçtiğini ifade etmektedir. Böyle bir bütün-parçalar bağıntısı, eğer kendi duyularımızın sınırlarını bir kenara bırakırsak, en son terimi ya da limiti olmayan sonsuz bir dizi oluşturur (Deleuze, 2006: 117). Örneğin, arabanın geçişi (passage) olan olay, sokağın tüm yaşamının bir *parçasıdır*. Aynı şekilde bir tekerleğin geçişi de arabanın geçişi olan olayın bir

¹⁰¹ Olaylar, bir şeyin edimselliğinin belirişidir (Whitehead, 2018b: 128).

parçasıdır. Benzer şekilde, evin varlığının devamı olan olay, evin bir tuğlasının varlığının devamı olan olay üzerinde yayılır ve evin bir gün *boyunca* varlığı, o günün belirli bir saniyesindeki varlığı üzerinde yayılır (Whitehead, 1919: 75). Resmi yeterince büyüttümüzde ise içeren ve içerilen arasında kurgulanan ayırım silikleşir. Her içeren, aslında bir olay tarafından bir içerilendir.

Özetle olayların geçişi, geçip giderek yok olmak değil, kendi ötesindeki bir mekânda ve zamanda varlığını idame ettirmesi anlamına gelmektedir. O halde bir olay, başka bir olaya dâhil olduğunda kendi tekilliğini muhafaza etmeye devam etmektedir¹⁰² (Whitehead, 2018b: 102). Whitehead'in bu yaklaşımı, varlık (being) ve oluşun (becoming) birliği sorunsalının ustaca bir sentezidir. Whitehead, birini diğerinin bir fenomeni olarak indirgemek, hatta bazen birini indirgenmiş gerçekliğin sadece bir gölgesi olarak görmek yerine hem varlığın hem de oluşun gerçekliğini onaylamaya çalışır. Bunu, olayların geçtiği ama değişime uğramadığı görüşünü dile getirerek başarmıştır (Masong, 2014: 37).

4. 3. 2. Kalıcılık

Doğanın durmaksızın geçişi içerisindeki *kalıcılık* (permanence) deneyimimizin kaynağına ilişkin soruyu Whitehead, felsefi çalışmalarından çok önce, 1906 yılında yayımlanan bir makalesinde¹⁰³ gündeme getirir. Whitehead orada şöyle der: "...maddenin kalıcılığını neyin temsil edebileceğini düşünmek zorundayız" (Whitehead, 1906: 491). Whitehead, bu makaleyi yazdığı anda kendisini matematikle sınırlamış, bilim felsefesinin kapsamında yer alan olaylar ve nesnelere teorisini henüz geliştirmemişti.

¹⁰² Whitehead'in bu yaklaşımı, varlık (being) ve oluşun (becoming) birliği sorunsalının ustaca bir sentezidir. Whitehead, birini diğerinin bir fenomeni olarak indirgemek, hatta bazen birini indirgenmiş gerçekliğin sadece bir gölgesi olarak görmek yerine hem varlığın hem de oluşun gerçekliğini onaylamaya çalışmaktadır. Bunu, olayların geçip gittiği ama değişime uğramadığı görüşünü dile getirerek başarmıştır (Masong, 2014: 37).

¹⁰³ *On Mathematical Concepts of the Material World*

Whitehead'in yukarıda bahsettiğimiz makalesi, yoğun matematik çalışmalarının bir ürünüdür ve onu anlamak matematikte belirli bir yol almışlığı gerektirir. Fakat Whitehead'in kalıcılığı sorunsallaştırmasının ardında yatan düşünceyi tahmin etmek için matematik tedrisatından geçmiş olmaya lüzum yoktur. O da şudur: Whitehead henüz bilim felsefesi çalışmadan önce de deneyimizde ortaya çıkan kalıcılık bahsi hakkında kafa yormuştur. Fakat Whitehead, bu makalede kalıcılığın karşıtı olarak hareket (motion) üzerine eğilmekte, olayların birbirine yayılımına, yani doğanın geçişine ilişkin erken bir düşünce izine rastlanmamaktadır. Öte yandan bu makalede birtakım nesnel gerçeklerden¹⁰⁴ (objective reals) bahsetmekte fakat bunların kalıcılıkla doğrudan bağıntılı olduğu ifade edilmemektedir.

Bilim felsefesi yazılarına geldiğimizde Whitehead, “doğada yer alan ve geçip gitmeyen öğeler” (Whitehead, 2017: 160) olarak tanımladığı varlıklardan bahsettiğine tanık oluruz. Örneğin Whitehead, kırmızının belirli bir tonunu, farklı olaylara yerleşmiş olarak algıladığımız ve hangi olayda algıyorsak algılayalım, aynı kırmızılığı fark ettiğimizi öne sürer. Tatlar, sesler, ağrılar... Tüm bunlar Whitehead'e göre olaylardaki kalıcılıklardır. Yani Whitehead'e göre doğada sadece olayları ayırt etmeyiz. Ayırt ettiğimiz şey, olaylara yerleşmiş olarak algıladığımız nesnelere. Bunlar doğadaki *kalıcılıklardır*. Whitehead'e göre bir olay, *algılanan nesne* olan bir kalıcılığın odağı olarak fark edilir (Whitehead, 1919: 83). Yani olaylar, dolaysız olarak bize kendilerini sunmamaktadır. Bize dolaysız olarak kendilerini sunan, nesnelere. “Mekânda karışımıza çıkan şeyler gülün kırmızısı, yaseminin kokusu ve bombardımanın gürültüsüdür. Hepimiz diş doktorumuza ağrının nerede olduğunu söylemişizdir” (Whitehead, 2017: 31).

Whitehead'e göre nesnelere, *tanıma* (recognition) yoluyla deneyime girer ve tanıma olmadan deneyim hiçbir nesneyi açığa çıkarmaz. Tanımanın koşulu, hep aynı kalan bir nesnenin olmasıdır. Yani nesnelere olaylarda *tanınan* kalıcılıkları

¹⁰⁴ Söz konusu makalede *hacim* ve *nokta* gibi matematik kavramlar, nesnel gerçeklikler olarak anılmaktadır.

bünyesinde taşır ve o olay, farklı koşullar altında özdeş olarak ayırt edilir. Çünkü doğası itibariyle kendisiyle özdeş olan nesne, olayların akışı içinde kendisini korur.¹⁰⁵ Dolayısıyla *orada ve o zaman*, burada ve şimdi gibi “o”, üzerine verilen çeşitli yargılarda nesneye ihtiyaç duyulur (Whitehead, 1919: 62-63). Nesnelere olmaksızın olayların tanınırlığı yoktur (Whitehead, 1919: 83).

Tanımaya, Whitehead'e göre doğanın geçişine katılmayan bir faktör olarak bir nesnenin farkındalığıdır. Bu farkındalık, aynılığa (sameness) ilişkin bir duyu farkındalığıdır (Whitehead, 2017: 160). *Aynı* hayvan bedeniyle *aynı* sandalyede *aynı* evde saatlerce oturduğumuzu (Whitehead, 2018a: 11); çağlar boyunca *aynı Keops Piramidi'ne baktığımızı bize düşündüren şey* (Whitehead, 2017: 92) söz konusu kalıcılıktır. Dolayısıyla Whitehead'e göre olaylar da onlara katılan nesnelere hareketle ve bu nesnelere onlara nasıl dâhil olduklarına göre adlandırılmaktadır (Whitehead, 1919: 81). Bu minvalde nesnelere olaylara dahiliyeti olmaksızın ortada ne olay ne de nesne olabilir (Whitehead, 2017: 162). Çünkü Whitehead'e göre nesnelere, olayların karakterlerini ifşa eder (Whitehead, 1919: 195). Burada Whitehead'in kullandığı *dahiliyet*¹⁰⁶ (ingression) terimi, olayın kendi kendisini, nesnenin varlığı aracılığıyla şekillendirme biçimi olarak tanımlanır. Yani olayın *her neyse o* olmasını belirleyen şey, nesnenin *her neyse o* olmasıdır (Whitehead, 2017: 162).

Whitehead'e göre olaylar, nesnelere kendilerine kattığı için kıyaslanabilirler. Çünkü bir nesneyi tanımak, doğadaki belirli olaylarla olan belirli ilişkileri içinde onun farkında olmaktır (Whitehead, 1919: 67). Whitehead'in ifadesiyle, “ne zaman *işte orada* desek olaylarda içerilen nesnelere kıyaslamış oluruz. Nesnelere, doğada tekrarlanabilen unsurlardır” (Whitehead, 2017: 162). Örneğin bir kediyi tanıdığımızı fark ederiz. Ancak sadece miyavlamasını duyar, sırtını

¹⁰⁵ Whitehead, nesnelere bu kesintisiz ve kendisine özdeş yapısını atomun değişmeyen yapısına benzeterek nesnelere atomik olarak tanıdığımızı ifade eder. Olaylara ilişkin farkındalığımız ise kesintili değil, kesintisiz bir sürekliliğin farkındalığıdır. Whitehead olaylara ilişkin bu farkındalığı, *idrak* (apprehension) sözcüğüyle karşılamıştır. Dolayısıyla biz olayları idrak eder, nesnelere ise tanırız (Whitehead, 1919: 67).

¹⁰⁶ Mekân-zamansal parçalardan yoksun olan nesnelere mekân-zamandaki varoluşunu Whitehead, *dahiliyet* (ingression) olarak kavramsallaştırır (Whitehead, 1926: 71-72).

kamburlaştırdığını görür ve bize süründüğünü hissederiz. Dolayısıyla, kediyi algıladığımızı söylediğimizde, bir ses duyu-nesnesini işittiğimizi, bir görme duyu-nesnesini gördüğümüzü, bir dokunma duyu-nesnesini hissettiğimizi kast ederiz (Whitehead, 1967: 125). Dolayısıyla biz, doğadaki tanıma faaliyetini doğrudan olaylar üzerinden değil, olaylara katılmış olan nesnelere üzerinden yürütürüz. Yani nesnelere, olayların mukayesesinin zeminini oluşturmaktadır.¹⁰⁷ Söz konusu mukayese, nesnenin yoğunluğuna (intensity) göre çeşitli olayları derecelendirir. Yoğunluğun yokluğu ise gerçekliğin çöküşüdür (Whitehead, 2019a: 105).

Whitehead, doğayı, birbirinden kopuk varlıkların birbiriyle harici olarak ilişkili bir varlık kompleksi olarak ortaya koyan kozmolojilere karşı doğayı, sürmekte olan bir olay olarak tanımlamıştır. Olayın temel niteliği, mekândaki konumlanışı değil, sürüp gitmesidir. Burada ilk dikkati çeken şey, madde ve mekân arasındaki konumlanma ilişkisinin yerine olay ve zaman arasındaki süreç düşüncesinin temel alınmasıdır. Zira olay kavramına ilişkin zihinsel arka plan mekânsal noktaların sabitliğinden ziyade, zamanın akışkanlığına gönderme yapmaktadır: Bir olay süredurur. Bu okuma biçimi, bir başlangıç olarak işlevseldir fakat nihai olarak süreye veya geçişe odaklanmak, evrendeki kalıcılıklarla yüzleşmeye engel olabilir. Bu yüzden Whitehead'in süreç felsefesini biteviye akmakta olan bir evrenin sonsuz bir girdabı olarak ele almakla sonuçlanır ki bu büyük bir hata olur. Zira Whitehead'in felsefesi kalıcılıklara kapısını kapatmamıştır. Onun felsefesi kalıcılık ve geçicilikle eşit ölçüde yüzleşmeye çalışır. Bu minvalde kalıcılık, nesnelere adı verilen mekân-zamansal olmayan varlıklarla sağlanır. Bu nesnelere sayesinde olaylar, belirli bir bütünlük ve kalıcılığa ulaşır. Arka planda her an geçmekte olan olay, nesne sayesinde bir tür kalıcılığa ulaşır.

4. 4. EDİMSELLİK VE POTANSİYELLİK

Whitehead'in metafizik sistemi içerisinde yer vereceği edimsellik ve potansiyellik düşüncesinin ufuk çizgilerini, onun doğa felsefesi kapsamında geliştirdiği olay

¹⁰⁷ Whitehead, olayların mukayesesini olarak tanımladığı rasyonel düşüncenin de nesnelere olmaksızın imkânsız olacağını belirtir (Whitehead, 1919: 64).

kuramı içerisinde görmek mümkündür. Bu hususta en başta ifade edilmesi gereken şey, olayların, Whitehead'in doğa felsefesindeki *edimselliklerin* (actualities) temel unsurları olduğudur. Bu konuya ilişkin iki alıntı yapmak istiyorum.

“...olaylar vardır ve olaylar haricinde hiçbir şey yoktur” (Whitehead, 2017: 79).

“Olaylar, bir şeyin edimselliğinin belirişidir (Whitehead, 2018a: 128).

Yukarıdaki alıntılardan hareketle olaylar, her türden olanak veya potansiyellikten yoksun olana işaret etmektedir. Dolayısıyla bir olay, bütünüyle belirlenmişliktir. Yani olaylar, değişimden yoksundur. Whitehead'in cümleleriyle ifade etmek gerekirse bir olay, “ne ise odur, ilişkiselliği kadardır ve bundan başka bir şey değildir. Ne kadar benzer olursa olsun, farklı ilişkilere sahip herhangi bir olay, başka bir olaydır” (Whitehead, 1919: 61). Peki, evrenin nihai unsurları olan olayların değişmezliği ile evrendeki değişim nasıl yan yana gelebilmektedir?

Whitehead'e göre bir olay, özel ve kamusal olmak üzere dipolar bir yapıya sahiptir. Olayların dipolar yapısı, onların hem potansiyel hem de edimsel olduğunu ortaya koyar. Peki, bir edimsellik aynı zamanda nasıl potansiyellik düzleminde düşünülebilir? Whitehead'e göre bir olay, kendi özneliği içerisinde bir tamamlanmışlığı barındırır. Bu bağlamda bir olay bütünüyle edimseldir ve ilkesel olarak potansiyellikten yoksundur. Fakat yayılımı sayesinde başka olayların oluşumuna dâhil olması bakımından da bir potansiyelliğe sahiptir (Deleuze, 2006: 118). Potansiyellik kavramının tarihsel anlam yükü her ne kadar bu düşünceyi anlamımızı zorlaştırırsa da, mesele aslında karmaşık değildir. Bir örnekle açıklamaya çalışalım. İki olayımız olsun: Gün ışığı ve bitki. Bir süre boyunca eş zamanlı olan bu iki olay kendi edimsellikleri içerisinde kesin bir belirlenmişliğe sahiptir ve *ne ise odur*. Bu onların kamusal olmayan, öznel nitelikleridir. Fakat öte yandan bu ikisinin kamusal olan yönleri vardır. Yani gün ışığı ve bitki karşılıklı olarak birbirlerine doğru yayılabilirler. Bitki, kendisi bir

bütün, gün ışığı ise bir parça olması bakımından gün ışığına doğru yayılır.¹⁰⁸ Bu yayılım, basitçe bir içine alma veya kapsama ilişkisinden ibaret değildir. Bitki, gün ışığını kendi bünyesine katmak suretiyle kendi gelişimine katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda fotosentezi tetikleyerek kendi ötesinde de bir yaratımda bulunmuştur. Böylece kendi içinde potansiyellikten yoksun olan gün ışığı, kendi ötesi için bir potansiyelliğe dönüşmüştür. Bu basit örnek evrendeki canlı ve cansız bütün oluşumlar için aynı hakikat değerini taşır.

Peki, nesnelere açısından bir potansiyellikten söz edilebilir mi? Aslında Whitehead'in metafizik dizgesi içerisinde verdiği isimle ebedi nesnelere ait *saf potansiyellik* düşüncesinin temellerini, onun şu anda ele aldığımız doğa felsefesinde görmek mümkündür. Whitehead'in doğa felsefesi içinde tamamen olgusal olan her şey bir olaydır. Bu yüzden saf potansiyelliği doğal bir unsurda arayacaksa bu unsur nesnedir. Whitehead'e göre nesnelere, deneyimde tekrarlanma potansiyelleri vardır (Whitehead, 1919: 64, 88). Çünkü mekân-zamandan yoksun olan nesnelere öz kimliği, tamamen ilişkilerine bağlı değildir. Aslında diğer doğal unsurlarla belirli ilişkileri vardır; ancak (aynı nesne olarak) başka ilişkilere de sahip olabilir (Whitehead, 1919: 64).

Whitehead'in doğa felsefesini oluşturan iki kitabı, *PNK* ve *Doğa Üzerine*'de potansiyellik meselesini daha ileriye taşımamızı sağlayacak verilerin olduğu söylenemez. Biz de meseleyi Whitehead'in bıraktığı yerde bırakıyoruz. Bundan sonraki bölümler, her ne kadar metafizik soruşturma alanına kayıtlı olsa da söz konusu doğa felsefesinin bir devamı niteliğinde değerlendirilebilir. Zira bu konu hakkındaki mutabakat, Whitehead'in doğa felsefesindeki *olay* kavramının yerini *edimsel hal* veya *edimsel varlık*; *nesne* kavramının yerini ise *ebedi nesne* kavramının aldığı yönündedir. Bundan sonraki başlıkta, Whitehead'in *saf potansiyellikler* adını verdiği, ebedi nesnelere konu edineceğiz.

¹⁰⁸ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, yayılım, bir içerme ilişkisidir.

4. 5. EBEDİ NESNELER

Whitehead, dünyaya ilişkin deneyimimizin dolaysızlığı içerisinde karşımıza çıkan iki faktöre işaret eder. Bunlardan biri ölümlü veya sonlu şeylerin çokluğunu vurgulayan faaliyet dünyası veya edimsel dünyadır (actual world). Edimsel dünya *şimdi* kipinde iş görmektedir. Temel vurgu, şimdiki zamandaki yaratıcı faaliyettir. Fakat Whitehead'e göre söz konusu faaliyet, *şimdideki* yaratma süreciyle sınırlandırıldığına tüm anlamını kaybetmektedir. Çünkü şimdiki zamana yapılan aşırı vurgu, onu yegâne gerçeklik zemini olarak görmeye sonuçlanarak geçmiş ve geleceği birer hortlağa dönüştürmektedir. Oysa şimdiki zaman veya şimdiki zamandaki yaratıcılık, evrenin görünüşlerinden yalnızca birisidir.

Whitehead'e göre deneyimimizde açığa çıkan ikinci faktör, *kalıcılık* (persistence) veya *ölümsüzlüktür* (immortality). Whitehead, kalıcılık veya ölümsüzlüğü, değerler dünyasına özgü faktörler olarak görür. Değerler, *zamansız* (timeless) olduğu ve hiçbir *geçici* (temporal) durum yardımıyla temellendirilemeyeceği için ölümsüzdür. Kimi ölümlü varlıkların kalıcılığı ise kendilerine değer yüklenebilmesinden ileri gelmektedir çünkü bu kalıcılık, birtakım ölümsüz değerlerden pay almaktadır. Buna paralel olarak, değerler dünyası da olgu dünyasına yani geçici dünyaya olan zorunlu başvurusundan ayrı düştüğünde kendi anlamını kaybetmektedir. Değer olguya, olgu ise değere tabidir (Whitehead, 1948: 61-62). Yani ne salt değer ne de salt olgu diye bir şey vardır. Bu düşünce çizgisi içerisinde Whitehead, *gerçekleşme* (realisation) adını verdiği süreçte, olgusal dünya (edimsel dünya) ile değerler dünyasının ölümsüz varlıklarının dayanışma içerisinde olduğunu vurgulamaktadır.

Whitehead'e göre bir şeyin kendini gerçekleştirmesi, bir değer ile yaptığı dayanışmanın meyvesidir. Bu dayanışma, her şeyin plansız bir şekilde salt birleşimi anlamına gelmez. Dayanışma, aynı zamanda bir seçimi de varsayar (Whitehead, 2018b: 129). Bu da evrendeki bir erekselliğe işaret eder. Whitehead'in evrenindeki her bir edimsel varlığın ulaşmak istediği nihai bir

hedef vardır. Yani, “B olma sürecindeki A gelişigüzel değişmez, değişmelerini bir hedef olarak B'ye yöneltir” (Collingwood, 187-188). Whitehead, edimsel varlıklarda içkin olan bu erekselliğin kaynağını, başka bir edimsel varlığa fakat zamansız bir edimsel varlığa bağlar. O, ilk¹⁰⁹ edimsel varlık olan Tanrı'dır. Whitehead Tanrısı, edimsel varlıkların temel ilişkisini ifade eden *his* (pozitif kavrayış) için bir cazibe kaynağı olarak görür. Tanrı, “arzunun öncesiz-sonrasız kıskırtıcısıdır. Dünyadaki kendi belirlenmiş bakış açısından doğan her yaratıcı edimle olan özel bağı, onu her öznel amacın ilk aşamasını oluşturan bir arzu nesnesi yapar” (Whitehead, 1978: 344). Dolayısıyla değerler veya ebedi nesnelerin edimsel varlıklar tarafından seçimi, Tanrı'nın bu süreçteki aracı rolü vasıtasıyla gerçekleştirilir. Bu seçim sayesinde olgu ve değer, karşılıklı olarak birbirini sınırlayarak bir belirliliği¹¹⁰ vücuda getirir. Değerler dünyasının temel niteliği olan potansiyellik, edimsel dünyanın mekân-zamansallığı içerisindeki tamamlanmamış bir olguda somutlaşarak edimselliğe dönüşür.

Toparlamak gerekirse değer ve olgu, ölümsüzlük ve geçicilik üzerinden bir ayrıma tabi olsa bile aralarında bipolar bir ayrım yoktur. Dolayısıyla Whitehead'in ölümsüzlük öğretisi, tinsel dünyanın bağımsızlığına dayalı Plâtoncu bir ölümsüzlük öğretisi (Inge, 1919: 290) değildir. Çünkü Whitehead, olgu bağlamından bütünüyle kopuk, kendi kendisini idame ettiren bir değerler dünyası tasarlamamaktadır. Whitehead'e göre kendi öğretisi bu yüzden Platon'a ve ondan türetilen Tanrıbilim geleneğiyle doğrudan çelişiktir (Whitehead, 1948a: 62). Peki, Whitehead'in değerler adını verdiği varlık alanı tam olarak neye işaret etmektedir? Burada, Whitehead'in doğa felsefesinde karşımıza çıkan nesnelere kuramının metafizik bir dönüşümüne şahit oluruz: *Ebedi nesnelere*.

Whitehead'in doğa felsefesinde karşımıza çıkan iki temel varlık türü olaylar ve nesnelereydi. Bunlar, sadece doğanın temel unsurlarıydı ve algısal deneyimimizin de temelini teşkil ediyordu. Dolayısıyla olaylar ve nesnelere, doğaya ilişkin

¹⁰⁹ Buradaki ilk ifadesini zamansal değil, mantıksaldır.

¹¹⁰ Söz konusu belirlilik, bir değer, olgusal dünyadaki belirsiz bir varlığının edimselleşmesine olan bir katkısıdır. Bu katkı, tamamlanmamış ve dolayısıyla potansiyel halde olan bir varlığı, edimselliğe ulaştırarak kesinlik düzlemine çıkarır. Bu konuya ileride değineceğiz.

bilgimizin de temelini oluşturmalıydı. Whitehead'in metafiziğine gelindiğinde olayların yerini edimsel varlıklar, nesnelere yerini ise ebedi nesnelere almaktadır.¹¹¹ Whitehead'in kendi ifadesiyle: "Temel varlık türleri edimsel varlıklar ve ebedi nesnelere; diğer varlık türleri¹¹² ise yalnızca bu iki temel varlığın edimsel dünyada birbirleriyle nasıl bir birliktelik içinde olduklarını ifade eder" (Whitehead, 1978: 25).

Whitehead'in, en çok atıfta bulunulan *ebedi nesne* (eternal object) tanımı şu şekildedir: "Kavramsal olarak tanınması için geçici dünyanın¹¹³ herhangi bir belirli edimsel varlığına zorunlu bir referansı gerektirmeyen herhangi bir varlığa ebedi nesne denir" (Whitehead, 1978: 44). Bu tanım, ebedi bir nesnenin *kendinde bilinebilirliğine* vurgu yapmaktadır. Bir şeyin kendinde bilinebilir olması, o şeyin, evrenin geri kalanından soyutlanarak doğru bir şekilde tanınabileceğine işaret eder. Yani Whitehead, ebedi bir nesnenin kendi içinde ne olduğunun, yani özünün, tikel deneyim hallerine atıfta bulunmaksızın kavranabilir olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla ebedi nesnelere, edimsel dünyanın tikel somut hallerini aşan varlıklardır (Whitehead, 2018b: 205).

Whitehead, ebedi nesnelere atfettiği bu aşkınlığı, ebedi nesnelere zamansız oluşuyla açıklamaktadır. Ebedi nesnelere, kendilerini mekân-zamansal sınırlamalardan üstün olarak ortaya koymaktadır. Onlar, başlangıcı ve sonu olan fiziksel süreçler gibi değildirler. Aksine, varlık tarzları gelip geçen olayların akışına kayıtsız kalacak şekildedir (Hooper, 1942: 51). Edimsel varlıklar veya olaylar, sürecin ürünleriyken, ebedi nesnelere bu sürecin asli varlığı için gerekli olan aşkın varlıklardır (Whitehead, 2018b: 147). Onlar herhangi bir zamanda

¹¹¹ Whitehead, metafizik dizgesini ortaya koyduğu *Süreç ve Gerçeklik*'ten dokuz sene önce yayımlanan *Doğa Kavramı* adlı çalışmasında, değerler adını verdiği nesnelere, varoluşun metafizik boyuttaki açıklanmasının en temel kavramlarından biri olduğuna yönelik düşüncesi, kafasında çoktan yer etmiş gibidir. Bu tespiti, söz konusu eserdeki şu cümlesinden elde ettim: "Belki de doğanın değerleri, varoluşun metafizik sentezinin anahtarıdır" (Whitehead, 2017: 15). Aynı eserde Whitehead, doğa felsefesi çalışırken böyle bir sentezden kaçındığının da altını çizer. Whitehead, doğa felsefesi çalışmaları boyunca kendisini doğa farkındalığında açığa çıkan varlıklarla sınırlar (Whitehead, 2017: 18).

¹¹² Whitehead sekiz varoluş kategorisinden bahseder. Bunlardan öne çıkanları: Edimsel varlıklar, ebedi nesnelere, toplum, kavrayışlar (Whitehead, 1978: 22).

¹¹³ *Temporal world*.

herhangi bir yerde ortaya çıkabilirler. Her bir edimsel hal sınırlıdır -kendi kendisinden ibarettir ve başkası değildir. Ancak ebedi bir nesne, herhangi bir edimsel hale katılarak bir anlamda hepsine katılır. Yani, o bir tikel değildir (Hall, 1930: 30). Bu yüzden, Whitehead, birbirine zıt *tümeller* ve *tikeller* terimlerinin, kendi organik felsefesinde *ebedi nesnelere* ve *edimsel varlıklar* olarak adlandırılan varlıklara *tam olmasa da* neredeyse karşılık gelen varlıkları ifade etmek için kullanılan olağan sözcükler olduğunu kabul etse de bunların, kendi felsefesi için tam olarak doğru terimler olmadığını da ekler (Hooper, 1942: 49). Zira Whitehead'in ebedi nesneye atfettiği aşkınlık, onun, edimsel varlıkla bağlantılarını kopardığı anlamına gelmemektedir.¹¹⁴ Aksine Whitehead, her ebedi nesnenin, belirli edimsel varlıklarla özgül bir bağlantısı olduğunu savunmaktadır ve bunu, ebedi nesnenin edimselliğe *dahiliyeti* (ingression) olarak adlandırmaktadır¹¹⁵ (Whitehead, 2018b: 205).

Whitehead'in seçtiği *ebedi* sözcüğü ne anlama gelmektedir? *Ebedi* sözcüğü, tüm zamanı dolduran *sonsuz* (everlasting) ya da zamandan tamamen yoksun olan *zamansız* (timeless) olmak üzere birbirinden kökten farklı iki anlama sahiptir. Whitehead'in ebedi nesnelere, kesin olarak belirlenmiş bir zamansal sınırı veya sonu yoktur. Eğer ebedi nesnelere kalıcı olsalardı, o zaman sonsuz anlamına gelecek şekilde ebedi olurlardı. Ancak ifadenin birincil anlamında *zaman içinde* olmadıkları için zaman içinde kalıcı değildirler (Lewis, 1947: 27). Dolayısıyla onlara atfedilen ebedilik, edimsel dünyaya ilişkin değildir. Zaten edimsel dünyayı meydana getiren edimsel varlıkların temel özelliği *geçici* (temporal) olmalarıdır. Bu geçici varlıklardan kimilerini Whitehead, *süreğen/dayanıklılık* (endurant) varlıklar olarak adlandırır. Örneğin bir dağ, bir insan, bir piramit süreğendir. Bu tür süreğen varlıkların, geçiciliğe karşı belirli bir dayanıklılığı vardır. Fakat söz konusu süreğenlik, değişimi de içerir (Stengers,

¹¹⁴ Whitehead'e göre ebedi nesnelere ve edimsel varlıklar birbiri için vazgeçilmezdir. Somutlaşma sürecindeki edimsel varlıklar, ebedi nesnelere yeterli hale getirilirken, karşılıklı olarak bu ebedi nesnelere de edimsel varlıklar tarafından yeterli hale getirilir (Whitehead, 2019a: 100).

¹¹⁵ Ebedi bir nesnenin edimsel bir hale dâhil olduğunu söylemek, kendi adına eylem izlenimi verebilir. Fakat hayır. Ebedi nesnelere devinmez. Devinim, edimsel varlıklara özgüdür (Cobb, 2008: 40).

2011: 153). Bu değişim, oldukça yavaş ve fark edilemez de olsa oradadır.¹¹⁶ Peki, bir dağ, bir insan, bir piramide ilişkin deneyimimdeki ebedilik unsuru bizzat onların kendilerinde değilse tam olarak nerededir? Bu soruyu deneyim etkinliğimizden çıkmadan cevaplamalıyız. Çünkü ebedilik, her ne kadar edimselliğin kendisi olmasa da onunla özgül bir ilişki içerisinde tanınmaktadır. Bu yüzden ebediliği arayacağımız yer, bizzat edimselliğe ilişkin deneyimimizdir. Whitehead'e göre edimselliğe ilişkin deneyimimizde, özünde edimsel olmayan kimi unsurlara da tanıklık ederiz. Örneğin bir kumaş parçası edimseldir. Fakat onun rengi ve şekli edimsel değildir. Kumaş aşınma ve yıpranmaya maruz kalabilir fakat bir renk hep o renk olarak kalacaktır. Whitehead'in buradaki akıl yürütme sürecini anlamak için bir kuma öylesine çizilmiş bir daireyi düşünebiliriz. Rüzgâr veya bir dalga, onun dış hatlarını silebilir ancak benim dış hat deneyimimi niteleyen *daire*, rüzgârla birlikte yok olmayacaktır (Stengers, 2011: 154-155).

Edimsel bir varlığa dâhil olmuş, başka bir deyişle, mekân-zamansal düzlemde ifadesini bulmuş olan bir ebedi nesne ise sonludur. Yukarıda Stengers'ın verdiği kuma çizilmiş daire örneğinde bunu görüyoruz. Dalga veya rüzgâr, ebedi nesneyi süpürüp götürüyor ve edimsel dünyadan siliyor.¹¹⁷ Fakat Whitehead, ebedi nesnelerin, edimsel dünyaya dahiliyetinden ayrı olarak bireysel bir kimliğe sahip olduklarını öne sürer. Ebedi nesnelerin bu tikel bireyselliği, onların özüdür ve bu yüzden bir ebedi nesne, kendisi olmasından başka türlü betimlenemez. Bu minvalde her ebedi nesne, her edimsel varlığa veya olaya dahiliyetinde, kendi kendine olan özdeşliğini muhafaza eder (Whitehead, 2018b: 205-206). Örneğin belirli tondaki bir kırmızı, farklı zamanlarda ve farklı zamanlardaki olaylarla ilişki içinde algıladığımız aynı kırmızılıktır (Whitehead, 1919: 83). O halde bir ebedi nesnenin *ebedliği*, o ebedi nesnenin her ortaya çıkışında aynı surette belirmesiyle tanımlanmalıdır.

¹¹⁶ "İstikrarlı gibi görünen şey, nispeten yavaş bir körelip çürüme sürecidir. İstikrarlı evren ayaklarımızın altından kayıp gitmektedir" (Whitehead, 2020: 57).

¹¹⁷ Whitehead, *PNK*'da, nesnelere için kullandığı sözcük ebedilik değil *kalıcılıktır* (permanence). Whitehead o eserinde de nesnelerin bir tür değişime tabi olduğunu belirtir. Fakat bu değişimi, nesnelerin kendilerinden kaynaklanan özsel bir değişimi değil, çeşitli olaylarla olan ilişkileri sonucunda meydana gelen değişiklikler olarak öne sürer (Whitehead, 1919: 63). Bu açıdan bakıldığında Whitehead'in doğa felsefesi ile metafiziği arasındaki tutarlılık ortadadır.

4. 5. 1. Kavrayış

Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı anıt eserinin daha en başında, metafizik öğretisinin bütününün, *boş edimsellik* (vacuous actuality) kavramının üstü kapalı bir reddi olarak düşünülmesini salık verir (Whitehead, 1978: XIII). Boş edimsellik, öznel deneyimden yoksun olanı ifade eder. Örneğin, *bu taş olduğu yerdedir*¹¹⁸ ve *sadece öyledir*, dediğimizde Whitehead'e göre bu, boş edimsellik yanılığsıdır. Böylece bir varlık, diğer varlıklarla olan karmaşık ilişkisinden soyutlanır (Lewis, 1947: 23). Esas olarak Whitehead'in eleştirdiği, Aristoteles'in töz kavramının kökensel anlamıdır (birincil töz). Yani ne bir taşıyıcı için söylenen ne de bir taşıyıcı içinde olan varlıktır. Aristoteles, birincil tözü temsilen fert olarak alınan bir insan ya da belli bir at örneklerini verir (Aristoteles, 1989: 5). İnsan veya at, kendisine yüklenen kimi nitelikler bakımından bir değişime uğrayacaktır. Fakat onlar insan veya at olmak bakımından hiçbir değişime uğramayacaktır. Aristoteles, birincil tözdeki bu sabitliği, var olan hiçbir şeyin ona karşıt olmayışıyla temellendirir. Çünkü değişim karşıtlar arasındadır (Aristoteles, 2020: 225). Oysa Whitehead'e göre bir edimsel varlık, basitçe kendi kendisinden ve kendi bulunduğu mekân-zamansal konumdan ibaret bir şey değildir. Whitehead'in edimsel varlıkları, kavrayışları yoluyla kendi ötesine ötsel olarak referans verirler (Whitehead, 2018b: 99). Dolayısıyla Whitehead, içinde değişmez öznelerin bulunmadığı dinamik ve yaratıcı evren vizyonunda boş edimsellik gibi bir düşünceyi kategorik olarak reddetmektedir (Zycinski, 1989: 766-767).

Whitehead'e göre bağımsız varoluşlara sahip bireysel töz düşüncesi ne kadar hatalıysa, tözde konumlanan nitelik fikri de o kadar hatalıdır. Bu hatalı düşünceye göre töz, niteliklerin kendisine bağlandığı bir zemin ve niteliksel-yayımsal değişimler boyunca aynı kalan bir şeydir (Leclerc, 1953: 225).

¹¹⁸ Boş edimsellik, Whitehead'in bilimsel materyalizm eleştirisindeki *basit konum* yanılığsının (fallacy of simple location) metafizikteki izdüşümü olarak düşünülebilir. Her ikisi de kendisi dışındaki hiçbir varlığa referans vermeyen bir varlık düşüncesini eleştirir. Basit konum yanılığsı, Newton'ın düşüncesinde belirgin bir yer tutan ilişkisiz ve kendi içinde tam olarak düşünülen madde anlayışını; boş edimsellik ise, kendisinden başka hiçbir şeye atıfta bulunmayan töz fikrini tenkit eder.

Örneğin kırmızı bir gülden bahsederken kırmızının şartlara bağlı olarak değiştiği, gülün ise gül olmak bakımından hep aynı kaldığı kabul edilir. Whitehead'in kavrayışlar öğretisi tam da bu noktada devreye girer. Whitehead, asıl gerçekliğin kırmızılık veya gülden ziyade kavrayışlar olduğunu deklare eder (Whitehead, 2018b: 102). Yani ne salt kırmızılık ne de salt gül diye bir şey vardır. Gül, kırmızı, göze giren ışık da dâhil olmak üzere bu deneyimdeki her şey birbirini hesaba katar. Dolayısıyla her kavrayış, bir *hesaba katma* sürecidir. Örneğin Ay, Dünya'nın yörüngesini hesaba kattığı gibi Dünya'nın yörüngesi de Güneş'i hesaba katar (Stengers, 2011: 147). Gözlerim, güneşten gelen ışığı hesaba katarak gülü ve kırmızıyı görür. Kulaklarım, havadaki gazların yoğunluk ve sertlik seviyesini hesaba katarak bülbülün sesini işitir. Fakat burada, doğadaki oluşumların veya deneyimlerin, bütünüyle buldukları ortama indirgenmediği sonucu çıkmasın. Whitehead, her ne kadar herhangi bir şeyin doğasını bozmadan, onu ortamından kopararak münferiden ele almanın imkânsızlığına vurgu yapsa da çevrenin kendisinin de temelde şeylerin ilişkilerinden yapılan soyutlamalar olduğunu ileri sürmektedir.

Whitehead'in organik felsefesi, başka bir varlıkta mevcut olma düşüncesini açıklığa kavuşturma görevine adanmıştır (Whitehead, 1978: 50). Bu yüzden Whitehead'i okurken onu sıklıkla bir varlığın diğerinin kurucusu veya bileşeni olduğundan bahsederken buluruz. Whitehead, sürekli olarak çeşitli varlıklar arasındaki *birlikteliklerden* (togetherness) bahsetmektedir. Bu birliktelikler kapsamında çeşitli varlıklar diğer varlıklara katılırlar yani onların bileşenleri olurlar (Fitch, 1957: 331-332). Bir varlığın başka bir varlığın bileşeni olması, o varlığın başka bir varlıkta mevcudiyet kazanmasıdır. Whitehead'in bu öğretisi, *tümeller ve tikeller, özne ve yüklem, diğer bireysel tözlerde bulunmayan bireysel tözler, ilişkilerin dışsallığı* gibi çatallanan dünya görüşleriyle bir arada düşünülemez (Whitehead, 1978: 56). Whitehead, tözü öne alan bu klasik görüşlere karşı, doğanın asli varlığını oluşturduğunu ileri sürdüğü *kavrayışsal birleşme* (prehensive unifications) süreçlerini devreye sokar (Whitehead, 2018b: 119). Whitehead'e göre bunlar, edimselliklerin analiz edilebileceği yegâne somut olgulardır (Whitehead, 1978: 290). Whitehead, geçmişin (edimselleşmiş

dünyanın) her bir edimsel varlıkta *seçici* olarak içerilmesini *fiziksel kavrayış* kavramıyla açıklar. Böyle bir kavrayışın hem *seçici* hem de *bütünleştirici* olduğunu varsayar. Somutlaşmanın bütünleştirici karakterinin açıklanması, ebedi nesnelere kavranılması anlamına gelen *kavramsal kavrayış* teorisinde temellendirilir. Öznel bir amaç ya da bir ideal, bu süreçte bütünleştirici faktör olarak düşünülür (Gentry, 2014: 517-518). İndirgeyerek bir inşaat sürecini ele alalım. Öncelikle bir inşaat için elzem olan araç ve gereç seçilir (fiziksel kavrayış). Daha sonra bu araç-gereç zihnimizdeki ev idealiyle (kavramsal kavrayış) bütünleştirilerek bir somutlaşma süreci tamamlanmış olur. Örnekler, zorunlu olarak belirli bir zamansal sırayı takip eder gibi görünse de herhangi bir öncelik sonralık ilişkisi tesis etmek mümkün değildir. Daha sonra da ifade edeceğimiz gibi her kavrayış melez bir yapıya sahiptir. Yani her kavrayış fiziksel ve kavramsal kavrayışları eş zamanlı olarak kendi içinde barındırır.

Whitehead'in kozmolojisi, evrenin nihai karakterini, bitmek tükenmek bilmeyen bir yaratım ve yenilik süreci olarak ortaya koyar. Whitehead, ilgili süreci ifade etmek için *somutlaşma* (concrecence) terimini kullanır. Somutlaşma, edimsel bir varlığın veya toplumun (nexus), kendini gerçekleştirdiği süreci ifade eder. Bu süreçte potansiyellik edimselliğe dönüşür. Her somutlaşmada yaratıcı dürtünün iki yönü vardır. Bir yönde basit nedensel kavrayışların oluşumu vardır; diğer yönde ise kavramsal kavrayışların oluşumu vardır. Bu iki kavrayış biçimi edimsel varlıklara atfedilen iki kutupla açıklanır. Tüm edimsel varlıkların fiziksel ve zihinsel (mental) bir kutbu vardır. Birincisinin kökensel, ikincisinin ise türevsel bir kavrayış türü vardır. Hiçbir edimsel varlık her iki kutuptan da yoksun değildir (Emmet, 1992: 101). Fiziksel ve zihinsel yanların bir deneyim birliği içinde bütünleşmesi, bir somutlaşma süreci olan bir öz oluşumdur. Dolayısıyla, edimsel bir varlık fiziksel ve zihinsel kutuplarıyla esasen çift kutupludur ve zihinsel faaliyetler kompleksi olan edimsel dünya, diğer tarafına atıfta bulunulmaksızın doğru bir şekilde anlaşılabilir (Whitehead, 1978: 238).

Whitehead'e göre edimsel varlık, bir deneyim kıpırtısıdır, dolayısıyla onun bedensel kutbu kalıcı, hissiz bir cisim anlamında maddeden oluşmaz ve bilinç

de zihinsel kutbu tanımlamak için çok hafif ve arızı bir terimdir. Bir edimsel varlığın fiziksel yanı, geçmişin edimsel hallerini özümsemesi; içinden çıktığı çevreyle doğrudan ilişki kurmasıdır. Zihinsel yanı ise kendi yaratıcılığı, mirasına yeni ve birleşik bir tepki verdiği ideal formları (ebedi nesnelere) gerçekleştirme arzusudur. Whitehead, ebedi nesnelere hissedilmesini, *kavramsal hisler* (conceptual feelings) olarak adlandırır. Her edimsel hal, bu kavramsal hisleri, fiziksel hisleriyle bütünleştirir. Böylece hâlihazırda edimsel olan ile ideal olanın birleşmesi sağlanmış olur (Lowe, 2019: 233). Fakat somutlaşmayı başlatan, verileri edimsel varlıklar olan fiziksel kavrayışlardır (Stengers, 2011: 345). Bu açıdan bakıldığında her kavrayış edimi, dipolardır. Yani ne sadece fiziksel ne de sadece kavramsal kavrayışlardan söz edilebilir. Her fiziksel kavrayışa eşlik eden bir kavramsal kavrayış vardır (Çalıcı, 2021: 183).

Kavramsal kavrayışlar, ebedi nesnelere yani saf potansiyelliklerin (ebedi nesnelere) kavranılmasıdır. Bu potansiyelliklerin birçoğu fiziksel olarak kavranan şeylerin bileşenleridir, ancak yalnızca fiziksel olarak kavranan şeylerde gerçekleşmelerinden ayırt edildiklerinde ve sonra saf potansiyeller olarak farklı statülerde hissedildiklerinde kavramsal kavrayışlar haline gelirler (Cobb, 2008: 37). Yani Whitehead, her fiziksel kavrayıştan (yeni bir halin başka bir edimsel varlığı ya da bir edimsel varlıklar toplumu kavradığında sahip olduğu histen) tamamen kavramsal bir kavrayışın türediğini varsayar. Bu kavramsal kavrayış, verisi ya da nesnesi olarak, yeni halin kavradığı edimsel varlığın ya da edimsel varlıklar toplumunun *kesinlik* (belirlilik) formu olan ebedi nesneye sahiptir. Bu, yeni halin iki tür hissi olduğu anlamına gelir: (1) Edimsel varlıkların kavranmasından kaynaklanan fiziksel his, (2) edimsel varlıkların formunun kavranmasından kaynaklanan kavramsal his. Bu iki tür his, yeni halin nihai tatminine doğru gelişimi sırasında bütünleşmeye uğrar (Hooper, 1942: 62). *Tatmin* (satisfaction), bireysellik için yaratıcı dürtünün tükenişine işaret eder. Tatmin olan edimsel varlık, pozitif kavramsal kavrayışlardan yani hislerden oluşan yeni bir içerik oluşturur (Whitehead, 1969: 248). Bu içerik, kendi ötesinde somutlaşmakta olan her edimsel varlık için yeni bir potansiyellik zeminidir. Bu konuya ileride değineceğiz.

Genel olarak kavramsal bir hissin entelektüel bir deneyimle hiçbir ilgisi yoktur. Hissi olduğu ebedi nesne gibi, hiçbir hikâye anlatmaz. Kavramsal his, ebedi nesnenin hissi olması anlamında bir değer biçme olup, fiziksel bir hissin nasıllığını belirleme anlamında gerçekleşme potansiyelliğine sahiptir (Stengers, 2011: 345). Bu minvalde Whitehead, teknik bir terim olan *kavramsal kavrayışın* tamamen yüksüz ve her türlü çağrışımdan yoksun olduğunu belirtir. Kavramsal his, hiçbir tikel örneklendirmeye izin vermediği için anlayışa büyük zorluklar çıkarır. Bu yüzden Whitehead, bilindik bir olguyu çağrıştıran eşdeğer bir terim kullanır. Böcekler ve sebzeler gibi daha düşük yaşam biçimlerinde de örnekler sunan *iştah* terimini seçer. İştah, bir fiziksel hissin, aynı anda kavramsal olarak değerlendirilmesi ve kavramsal olarak kavranan verinin gerçekleştirilmesine yönelik bir dürtüdür. Örneğin, *susuzluk*, susuzluğun giderilmesine ilişkin kavramsal kavrayış ile bütünleşmiş anlık bir fiziksel histir (Whitehead, 1978: 32-33). Bu minvalde Whitehead'in, kavramsal bir kavrayışta şuurluluğun zorunlu bir unsur olmadığına işaret eder. Bununla birlikte Whitehead, edimsel varlıkta şuurlu kavrayışın nadiren de olsa görülebileceğini ekler. Bilinçliliğin, (consciousness) kavrayışsal deneyimin tepe noktası olduğunu dile getirerek (Whitehead, 1978: 267), onun aynı zamanda entelektüel bir hisle yakın bir ilişkisi olduğunu ekler (Whitehead, 1978: 277). Dolayısıyla kavramsal hislerin, entelektüel faaliyetler olmadığına yönelik vurgunun abartılmaması gerekir. Genel olarak iştahla açıklanan kavramsal hisler, entelektüel olmak zorunda olmasa da kimi üst düzey kavrayışlar öyle olabilir. Bir filozofu anlamaya yönelik çabamızı düşünelim. Ona ilişkin ilk kavrayışımız fizikseldir. Onun yazmış olduğu eserlerle olan ilk münasebetimiz fiziksel hislerdir. Sayfalara ve üzerindeki yazıları kavrarız. Bu kavrayıştan ikincil bir kavrayışa geçeriz. Bunlar sayfaların üzerindeki yazılara ilişkin belirli kavramsal hislerdir. Artık deneyimimiz, parşömenler ve yazılarla sınırlı belirsiz bir fiziksel hislerden kavramsal hislere geçiş yaparak belirlilik kazanmaya başlar. Potansiyel olan, belirlilik kazanmaya başlamıştır.

Kavrayış teriminin her ne kadar epistemolojik bir ufku olsa da Whitehead'in asıl amacı, onu, edimsel dünyanın somutlaşmaları içerisinde konumlandırmaktır.

Whitehead'in metafizik şeması açısından, bir edimsel varlığın somutlaşma süreci, veri olarak diğer edimsel varlıkları kavrayışları veya hisleri¹¹⁹ ile başlar. Diğer edimsel varlıkların söz konusu edimsel varlığa dâhil edildiği (ingression) bu doğrudan kavrayışlara Whitehead *nedensel* ya da *fiziksel kavrayışlar* (fiziksel his) adını verir (Leclerc, 1957: 84).

“Basit bir fiziksel his bir nedensellik eylemidir. İlk veri olan edimsel varlık 'neden', basit fiziksel his 'etki' ve basit fiziksel hissi deneyimleyen özne de etki tarafından 'koşullandırılan' edimsel varlıktır” (Whitehead, 1978: 236).

Bir varlığın diğerini nedensel olarak etkilediğini ya da birincinin ikincide nedensel olarak nesnelleştiğini söylemek, en azından birincinin ikincide yeniden üretildiğini ya da yeniden canlandırıldığını söylemektir. Nedensel işlem esasen failin nedensel olarak koşullanan varlıkta, yani etkide yinelenmesi ya da yeniden üretilmesidir. A'nın B'de yeniden üretilmesi, Whitehead'in *aktarım* (transmission) veya *nakil* (transference) olarak adlandırdığı bir işlemi içerir. Böylece Whitehead, neden olan varlığın içeriğinin, etkilenen varlığa gerçek bir aktarımının gerçekleştiğini kasteder. A, A'nın içeriğinin B'ye aktarılması, iletilmesi ya da transfer edilmesi sayesinde B'de yeniden üretilir ve bu da doğanın yaratıcı ilerleyişinde A'nın yerini alır. Öte yandan bir varlığın bu nesnel işlevi, belirli koşulların yerine getirilmesine bağlıdır. Örneğin A'nın neden olarak işlev görebilmesi için, A'nın gerçek içyapısı olan somutlaşma sürecini tamamlamış olması gerekir. Somutlaşma veya oluşum sürecindeyken, A nedensel olarak iktidarsızdır. Sadece somutlaşma sürecinden çıkan ve bu süreci sonlandıran unsurların gerçekleşmiş birliği olarak varlık, diğer oluşlar için bir potansiyel olarak, yani nesnel veya nedensel zemin olarak işlev görebilir (Gentry, 1946: 252-253). Dolayısıyla bir edimsel varlık, ancak kavrayışları içerisinde mümkün en güçlü sentezi oluşturup belirli bir zirveyi işaretledikten sonra, yani kendi tatminine ulaştıktan sonra bir başka bir deneyimde nesneleşebilecek (Çalıcı, 2021: 182-183) ve nedensel etkide bulunabilecektir.

¹¹⁹ His (feeling) ve kavrayış (prehension) terimleri Whitehead'in de çoğunlukla yaptığı gibi eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Fiziksel kavrayış, verinin edimsel olması sebebiyle zamansaldır (Lewis, ? : 355). Çünkü edimsel varlıklar, doğanın geçişine katılan zamansal varlıklardır. Öte yandan fiziksel kavrayış basitçe başka bir eş zamanlı varlığı, olduğu gibi içine almak veya kapsamak anlamına gelmemektedir. Whitehead bu noktada *doğrudan sunuluş* (presental immediacy) adını verdiği bir kavramı devreye sokar. Bu kavram, çevredeki eşzamanlı varlıkların tecrübede bulunuş tarzlarının nesnel olduğunu belirtir. Demek ki bir edimsel varlığın deneyime girme kipi, nesnel boyutta gerçekleşmektedir. Yani bir edimsel varlığın başka bir edimsel varlığı kavraması, o varlığı nesneleştirmesine bağlıdır.

Öte yandan hiçbir edimsel varlık, formel bütünlüğü içinde nesneleştiriliyor değildir (Whitehead, 2019b: 45). İndirgemecilik çoğunlukla riskli olsa da güneş ile ağaç arasındaki kavrayışsal ilişkiyi hesaba katabiliriz. Bu ilişki planında bitkinin güneş ışınlarını kavradığını farz edelim. Bitki ne güneşi ne de güneş ışınlarını bütünüyle kavrar. Burada olup biten, güneşten gelen ışınların belirli bir boyutunun, somutlaşma sürecinin bir ögesi olarak kavranılmasıdır. Dolayısıyla nesneleşme, bir edimsel varlığın, başka bir edimsel varlığın bir boyutunu, üretken bir dönüşüm için veriye dönüştürmesidir. Bitkinin yapraklarının büyümesi veya fotosentez gibi. Dolayısıyla fiziksel bir kavrayış, kavrayan varlıkta bir dönüşüme neden olmaktadır. Whitehead'in, temel fiziksel kavrayışlara, *nedensel kavrayışlar* adını vermesi bu yüzdendir. Zira kavrayış, aynı zamanda bir şeyden etkilenmek demektir. Örneğin sinir ya da kas hücrelerimiz, zihinsel durumlarımızdan etkilenecekse, bu durumları kavramalıdır (Hartshorne, 1979: 258)

Çalışmamızın *Tanımlar* kısmında kavrayışların, nitelikleri bakımından *pozitif kavrayışlar* (hisler) ve *negatif kavrayışlar* olmak üzere iki safhada gerçekleştiğinden bahsetmiştik. Whitehead, edimsel varlıkların, kavrama biçimleri bakımından birbirlerinden farklı olduklarını vurgular. Her bir edimsel varlık, dışarıdan gelen etkileri kendine özgü bir bakış açısıyla düzenler. Dolayısıyla muhtemelen dünya üzerinde birbirine tamamen benzeyen iki bakış açısı yoktur. Bu, bir perspektif oluşturma sürecinin seçici olduğu anlamına gelir:

Bazı bireyler diğerlerinin reddettiği öğeleri kendi görüş alanlarına kabul eder ve bunun tersi de geçerlidir. Bir öğenin perspektiften çıkarılması, Whitehead'in negatif kavrayış adını verdiği belirli bir işleyiş mekanizmasını zorunlu kılar (Ushenko, 1937: 264). Peki, bir negatif kavrayışın işleyiş süreci nedir? Whitehead bunu şöyle açıklar:

“Negatif bir kavrayış, öznenin birliğini oluşturan kavrayışların aşamalı somutlaşmasında kendi verisini işlemez halde tutar”
(Whitehead, 1978: 23-24).

Dikkat edilirse burada bir karar alma veya değerlendirme söz konusudur. Dolayısıyla Whitehead, negatif bir kavrayıştan bahsederken zihinsel bir faktörün sürece dâhil olduğunu ima eder. O halde negatif kavrayış, edimsel varlığın zihinsel boyutuyla ilgili bir faaliyete işaret etmektedir. Zihinsel boyut, kendi yaratımının öznesi olan, kendi kendini belirleyen, bir varlığa işaret etmektedir. *Belirleme*, her zaman kendi kendini belirlemez ve bu nedenle her bir edimsel varlık, zihinsel boyutu sayesinde kendi perspektifinden hangi öğelerin eleneceğine (negatif kavrayış) kendisi karar verir. Bu karar, dışarıdan gelen bazı etkileri hissetmeye ve özümsemeye hazır olan, ancak diğerlerini özümsemeyi reddeden bireyin zihinsel yapısı tarafından belirlenir (Ushenko, 1937: 264). Yukarıdaki alıntının sunduğu bir diğer şey, negatif kavrayışın, somutlaşma sürecine olan etkisinin negatif olmadığı yönündedir. Çünkü Whitehead'in dediği gibi negatif kavrayış, bir tür hariç tutma veya azletmeysen bunun adı kavramayış olmalıdır. Fakat Whitehead yukarıdaki ifadesinde bunun, somutlaşma sürecinde yer alan kavranmasa da göz önünde bulundurulmuş bir “kavrayış” olduğunu dile getirmiştir. Peki, bir negatif kavrayış, bir edimsel varlığı veya toplumu (nexus) nasıl belirler?

Çok uygun olmasa da insanbiçimci örnekler üzerinden gidelim. Gündelik hayatımızda kimi şeyleri kabul eder kimilerini ise geri çeviririz. Belirli bir yemeği geri çeviririz örneğin. Patlıcana ilişkin ilk fiziksel hissimiz (kavrayış) bir hoşnutlukla veya tatminle sonuçlanmamış olabilir. Bu deneyimin ardından patlıcan yemeklerine yönelik kavramsal bir negatif kavrayış ortaya koyarız. Bu

negatif kavrayış, bizim patlıcan yemeklerine karşı duruşumuzu *belirler*. Negatif kavrayış sadece memnuniyetsizlik sonucunda ortaya çıkmayabilir. Bu bazen hayatta kalabilmek veya başarılı olabilmek için kimi şeylerden kaçınmak veya kimi şeyleri görmezden gelmek şeklinde de tezahür edebilir. Damarlarımdan birisi tıkalıysa unlu yiyeceklerden kaçınmam gerekebilir veya tezimi yazabilmek için arkadaşlarımdan dışarı çıkma tekliflerini görmezden gelebilirim. Veziri erkenden öne sürmeyi reddetmem, rakibim karşısında öne geçmemi ve sonunda kazanmamı sağlayabilir. Örnekler çoğaltılabilir. Fakat bu örneklerin canlı ve cansız ve her boyuttaki varlıklar için eşit derecede geçerli olduğunu akılda tutmak yeterlidir.

Evrendeki her süreç, bir kavrayış ilişkisi olarak ele alınabilir. Örneğin, Shelley'in dizelerindeki koruların ve rüzgârların çekişmesi veya bir nehrin kendi kayaları üzerinden taşıp coşması (Whitehead, 2018b: 119) birer kavrayış örneği olarak değerlendirilebilir. Benim, Whitehead'i anlamaya çalışmam da bir kavrayış olarak düşünülebilir. Ben kavrayışın öznesiyim ve karşımda kavranmak için bekleyen, oraya buraya dağılmış düşünceler var (kavranmayı bekleyen). Kavramaya çalıştığım filozofun doğrusal olmayan, örümcek ağı biçimli bir tarzı var. Aslında bir tarzsızlık. Deleuze'ün tabiriyle: *Tam bir ölçüsüzlük*. Benim kavrayışım, eğer bu yazarın düşüncelerini toparlayarak *teke* indirgeyebilirse bir tatmine ulaşacak. Yani çokluğu, teke indirgemeyi başaracağım.

4. 5. 2. Belirlilik ve Belirsizlik

Ebedi nesnelere, gerçeğin özgül (spesific) olarak belirlenmesini mümkün kılan *belirlilik formları*¹²⁰ olarak öne sürülmüştür (Whitehead, 1978: 22). İçselleştirilmeleri, söz konusu edimselliğin özgüllüğünü veya kesinliğini ifade eder (Whitehead, 1978: 29). Yani ebedi nesnelere, mekân ve zaman dünyasında kesin bir *bu* ya da *şu* olabilen herhangi bir şeyin var olmasını mümkün kılan varlıklardır. Onlar, bir şeyin *ne* olduğunu söylememizi ve karakterini

¹²⁰ Whitehead, *Oluşan Din* adlı eserinde, ebedi nesnelere karşılayacak şekilde ideal form ya da sadece form kavramını kullanır (Whitehead, 2019: 100, 103).

tanımlamamızı sağlarlar. Genel olarak zamansal olarak gördüğümüz tüm olaylar veya edimsel haller yalnızca mekânsal ve zamansal değildir. Yapılarında ebedi bir unsur vardır ve bu ebedi unsur sayesinde olayların veya edimsel varlıkların farklılıklarını ve niteliklerini ayırt edebiliriz (Hooper, 1942: 47). Bu anlamıyla ebedi nesnelere, Whitehead'in doğa felsefesinde ortaya atılmış olduğu nesnelere oldukça yaklaşır. Söz konusu doğa felsefesindeki hâkim görüş, doğayı oluşturan olayların, durmaksızın birbirine yayıldığı ve geçip gittiği yönündedir. Böyle bir akış içerisinde onların, belirli bir kalıcılığa ihtiyaç vardır. Whitehead, nesnelere, bu kalıcılığı (permanence) sağlayan faktörler olarak öne sürmüştür. Böylece her edimsellik, belirli bir karakterle anılabilmekte ve aralarında bir mukayeseye gidilebilmektedir (Whitehead, 2017: 161). Bir edimsel varlığın, başka bir edimsel varlık tarafından hesaba katılabilmesi veya ayırt edilebilmesi, ebedi nesnelere sağlayacağı kalıcılığı gerektirir (Stengers, 2011: 187). Çünkü edimsel varlıklar, anlık olarak ortaya çıkan ve yok olan varlıklardır.¹²¹ Renkler, kokular, geometrik şekiller gibi ebedi nesnelere, edimsel varlıklara yerleşik olarak ayırt edilen kalıcılıkları sağlaması dolayısıyla varlıklar arasındaki etkileşimi mümkün hale getirirler. Bu düşünce çizgisi içerisinde, olayların mukayesesi anlamına gelen rasyonel düşünce, nesnelere olmasaydı özünde imkânsız olurdu (Whitehead, 1919: 64).

Birden fazla edimsel hâlde örneklenen ve dolayısıyla edimsel haller arasındaki farklılıklar tarafından parçalanmayan bazı özdeşlikler olmadıkça ve bunların değişen deneyimleri boyunca devam eden bazı kalıcılıklar olmadıkça bilginin olamayacağı açıktır. Şimdi, eğer edimsel bir varlık ortadan kalktığında bütünüyle ve geri dönülmez bir şekilde yok olacaksa, eğer her edimsel varlık sadece bir anlığına meydana geldiği haliyle kendisiyle özdeşse, o zaman bilginin gerektirdiği özdeşlik ve kalıcılık için başka bir yere bakmamız gerektiği açıktır. Bu başka yer ebedi nesnelere âlemidir. Bilgi tanımayı içerir ve tanınan şey her zaman ebedi bir nesnedir (Hall, 1930: 29). Whitehead'e göre ebedi

¹²¹ Dikkat edilirse Whitehead'in doğa felsefesinde ele aldığımız olayların için kullanılan terim yok olmak değildir. Whitehead olayların başka olaylarla olan yayılım ilişkisi yoluyla geçtiğini (pass) fakat başka olayların içinde varlığını koruduğunu öne sürüyordu. Buradaysa edimsel varlıkların, yok oluşundan bahsetmektedir.

nesneler, bir edimsel hale dâhil olduğunda, potansiyellik, belirlenimsizlikten belirlenimliliğe geçer. Belirli bir edimsel varlığın içine kesin olarak dâhil olma, bu ebedi nesnenin yokluktan varlığa gelişi olarak düşünülmemelidir; bu, belirlenimsizliğin içinden belirlenimin ortaya çıkışıdır (Whitehead, 1978: 149). Bu yüzden Whitehead, ebedi nesnelere, biçimlendirici unsurlar (formative elements) olarak görür.¹²² Whitehead'e göre *somutlaşma* (concrecence), yani edimsel varlığın oluşumu, ebedi nesnelere tarafından yeterli hale getirilir. Böylece edimsel varlık, sınırlamalar sonucunda ortaya çıkan belirli, sınırlanmış bir varlık olur (Whitehead, 2019a: 100). Her edimsel hal, potansiyelliğin sınırlanmasıdır ve bu sınırlama sayesinde şeylerin biçimlenmiş bir aradalığının tikel değeri gün yüzüne çıkar (Whitehead, 2018b: 225). O halde ebedi nesnelere bir belirleme kapasitesi olarak aşkınken, gerçekleşmiş bir belirleyici olarak ise içkindir (Whitehead, 1978: 239).

Whitehead'e göre edimsel haller tamamen gerçektir; ne iseler odurlar; tüm potansiyellerden yoksundurlar. Onlar, her türlü kararsızlıktan yoksun, eksiksiz ve belirlenmiş olgulardır.¹²³ Ancak ebedi nesnelere kendi doğalarında kararsızlık içerirler. Bu yüzden Whitehead'e göre bir ebedi nesne, edimsel varlıklar için daima bir potansiyelliktir (Whitehead, 1978: 44). Yani ebedi nesnelere öz, onların, edimsel dünyadaki *gerçekleşme* (realisation) potansiyelliğidir (Whitehead, 1948a: 62). O, henüz gerçekleşmemiş fakat gerçekleşmesi muhtemel bir saf potansiyelliktir. Yani herhangi bir ebedi nesnenin özünde bir belirsizlik vardır. Bir edimsel varlık, kendi içinde her ebedi nesneyi sentezleyerek söz konusu ebedi nesnenin diğer her ebedi nesneyle veya ebedi nesnelere kümesiyle tam ve belirli bir ilişkiselliğini içerir (Whitehead, 2018b: 209). Böylece ebedi nesnenin özündeki belirlenmemiş potansiyellik, bir edimselliğin belirlenimine katkıda bulunur. Bu bir sınırlamadır. Gerçekleşme, edimsel varlığın, ebedi nesnelere sonsuz potansiyelliğini belirli derecelerde kendine katarak sınırlamasıdır.

¹²² Whitehead, üç biçimlendirici unsurdan bahseder. Bunlar yaratıcılık, ebedi nesnelere ve Tanrı'dır (Whitehead, 2019: 98-99).

¹²³ Tıpkı doğa felsefesinde ele aldığımız olaylar gibi.

Whitehead'in bir ebedi nesneye¹²⁴ yüklediği potansiyellik teriminin anlamı, edimsel hallerle ilişkileri için o ebedi nesnenin özünde bir direncin veya sabrın bulunmasından ibarettir (Whitehead, 2018b: 207). Bu direnç, bir ebedi nesnenin, hangi edimsel varlıkta somutlaşacağına dair bir belirlenimsizliğe işaret eder. Dolayısıyla ebedi bir nesne yalnızca edimsel varlıkların oluşumu içine dâhil olma potansiyeli açısından tanımlanabilir. Buradaki *dâhil olma* (ingression) terimi, ebedi bir nesnenin potansiyelliğinin belirli bir edimsel varlıkta gerçekleştiği ve bu edimsel varlığın belirliliğine katkıda bulunduğu belirli bir tarzı ifade eder (Whitehead, 1978: 23). Bu yüzden bir ebedi nesnenin metafiziksel statüsü, bir edimselliğin potansiyelliğine aittir. Her edimsel hal, bu potansiyelliklerin bir edimsel hâlde nasıl edimselleştiği üzerinden kendi karakteri uyarınca tanımlanır. Dolayısıyla edimselleşme, potansiyellikler arasındaki bir seçimdir (Whitehead, 2018b: 206).

Ebedi nesnelerin en önemli fonksiyonu, edimsel hallerin birbirine kenetlenmesini sağlamalarıdır. Whitehead'e göre edimsel hallerin birbirine kenetlenmesi,¹²⁵ sesler, kokular, geometrik şekiller gibi ebedi nesnelerin boyutlarıyla gerçekleştirilir. Böyle ebedi bir nesne, bir edimsel hali nitelendirme biçimi veya boyutu altında bir edimsel halin bileşenidir (Whitehead, 2018b: 141). Dolayısıyla ebedi nesneler, herhangi bir edimsel varlığın, diğer edimsel varlıkların senteziyle nasıl oluştuğunu ve bu edimsel varlığın nasıl geliştiğini ifade eden unsurlardır (Whitehead, 1978: 50).

4. 5. 3. Ebedi Nesnelerin Çift Yönlü Doğası

Whitehead, her ebedi nesnenin kendine özgü bir tarzda *ne ise o* olan bir birey olduğunu öne sürer. Bu tikel bireysellik, ebedi nesnenin *bireysel öz*üdür ve kendisi olmaktan başka türlü tanımlanamaz. Dolayısıyla, bireysel öz yalnızca

¹²⁴ Ve genelde bütün ebedi nesnelere.

¹²⁵ Whitehead edimsel varlıklar arasındaki ilişkiyi çoğunlukla *yayılm* (extension) sözcüğüyle karşılarsa da kimi zaman kenetlenmek, karışmak, katışmak anlamlarına gelen *interfusion* sözcüğünü seçer. Bu dipnota konu olan olaylar arası ilişki de *interfusion* sözcüğüyle karşılanmıştır.

her bir edimsel varlığa kendi benzersiz katkısını eklediği düşünülen ebedi nesnedir. Bu eşsiz katkı, ebedi nesnenin tüm dahiliyet biçimlerinde kendi kendine olan özdeşliğini muhafaza etmesi anlamına gelir (Whitehead, 2018b: 205-206). Örneğin yeşilin belirli bir tonu olan ebedi nesne benzersizdir. Olduğundan başka türlü olamaz ve doğaya her dâhil olduğunda daima bu belirli ton olarak görünür. Aynı açıklamalar küre gibi belirli bir şekil olan ebedi bir nesne ya da öfke gibi belirli bir duygu türü olan ebedi nesne için de geçerlidir. Her ikisi de benzersizdir ve her birinin benzersizliği onun bireysel özüdür (Hooper, 1942: 54). Ebedi nesnelerin bireysel özünü Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik*'teki şu ifadesiyle en net şekilde ortaya koyar: "Ebedi nesneler tüm edimsel varlıklar için aynıdır (Whitehead, 1978: 23).

Ebedi bir nesne, her ne kadar bütün edimsel hallerde kendi özdeş benliğini korusa da kendi dahiliyet biçimlerinin farklılıkları açısından bir edimsel halden diğerine farklılık gösterir. Ancak bir edimsel varlıktan diğerine dâhil olma biçimlerinin farklılığına göre değişir. Dolayısıyla ebedi bir nesnenin metafiziksel statüsü, bir edimselliğe yönelik bir potansiyelliktir. Her edimsel varlık, karakteri itibarıyla bu olasılıkların o varlık için nasıl edimselleştiğine göre tanımlanır. Yani bir gerçekleşme, potansiyellikler içindeki bir seçimdir. Daha doğrusu, o edimsel varlıktaki gerçekleştirmeleri bakımından potansiyelliklerin derecelenmesini oluşturan bir seçimdir. Bu sonuç Whitehead'ı ikinci metafizik ilkeye götürür. Yani ebedi bir nesne, soyut bir varlık olarak düşünüldüğünde her ne kadar belirli edimsel hallere dâhil olma biçimlerinden koparılmış olsa da diğer ebedi nesnelere olan referansından ve genel olarak edimselliğe olan referansından koparılamaz (Whitehead, 2018b: 206). Koparılamaz çünkü ebedi nesnenin bireysel özüne ek olarak ilişkisel bir doğası vardır ve onun bu ilişkisel doğası, diğer tüm ebedi nesnelere olan ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Bu ilişkiler, Whitehead'in *içsel* (internal) olarak adlandırdığı ilişkilerdir. Bu içsel ilişki sayesinde her ebedi nesne, tüm ebedilik alanıyla bağlantılıdır ve ondan soyutlanamaz. Başka bir deyişle, potansiyellik âlemi, tüm unsurların içkin ve karşılıklı ilişkilerle birbirine bağlı olduğu düzenli bir sistemdir (Hooper, 1942: 54). Whitehead, söz konusu ilişkisel özü şöyle açıklar:

“...eğer A ebedi bir nesneyse, A'nın kendi içinde olduğu şey A'nın evrendeki statüsünü içerir ve A bu statüden ayrıştırılmaz. A'nın özünde, A'nın diğer ebedi nesnelere ilişkisine dair bir belirlenim ve A'nın edimsel hallerle ilişkisine dair bir belirsizlik bulunur. A'nın diğer ebedi nesnelere ilişkisi A'nın özünde kesin olarak bulunduğu için, bunların içsel ilişkiler olduğu sonucu çıkar. Bununla demek istediğim, bu ilişkilerin A'nın kurucusu olduğudur; çünkü içsel ilişkilere iştirak eden bir varlığın, bu ilişkiler içerisindeki bir varlık olarak herhangi bir varlığı yoktur. Bir başka deyişle, bir kez içsel ilişkilere giren daima içsel ilişkiler içerisinde. A'nın içsel ilişkileri müşterek olarak onun anlamını oluşturur” (Whitehead, 2018b: 206).

Yukarıdaki alıntı, her ebedi nesnenin bir diğeriyle ilişki içinde olduğu bir âlemden bahseder gibidir.¹²⁶ Alıntidan hareketle bu ilişkilerin içsel bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin ebedi nesnenin doğasını belirlediği yönündedir. Bu açıdan bakıldığında aslında ebedi nesnenin çift yönlü doğasının, bu ilişkisellik doğasından kaynaklandığı sezilmektedir. Öte yandan bütün ebedi nesnelere içsel olarak birbiriyle ilişki içinde oluşu, Whitehead'in, bütün varlıkların dayanışma içinde olduğu kozmolojisini güçlendirmektedir. Eğer her ebedi nesne ilişkiel özü bakımından tüm ebedi nesnelere âlemine bağlıysa, o zaman herhangi bir ebedi nesne belirli bir edimsel varlığa dâhil olduğunda, bir anlamda o edimsel varlık, bütün ebedi nesnelere, farklı derecelerde de olsa kendi bünyesine katmış olmaktadır. Bunun anlamı, tüm ebediyet âlemi, bir bütün olarak ebedi nesnelere âleminin doğasında var olan genel sistematik ilişkisellik nedeniyle, herhangi bir edimsel halde bir dereceye kadar mevcuttur. Bu, her ebedi nesnenin her edimsel varlıkta tam ve eksiksiz olarak gerçekleştiği anlamına gelmez, yalnızca belirli bir halle ilgili olan ilişkilerin gerçekleştiği anlamına gelir. Belirli bir halde bazı ebedi nesnelere tüm özlere bakımından gerçekleşirken, diğerleri sadece özlere oluşturulan ilişkilerin bazıları bakımından gerçekleşir; diğerleri ise tamamen dışarıda bırakılabilir (Hooper, 1942: 55). Yani belirli uygunluk derecelerinde birbirlerine zıt olan öğeler vardır. Öyle ki bu öğeler, ilgili uygunluk yoğunluklarıyla, tek bir edimsel varlığın oluşumunda bir arada bulunamazlar (Whitehead, 1978: 148). Uyumsuz ebedi nesnelere hariç

¹²⁶ Aslında Whitehead'in kendisi birkaç yerde *ebedi nesnelere âlemi* (realm of eternal object) ifadesini istemeden de olsa kullanır (Whitehead, 2018b: 209).

tutulur da içerir. Fakat hariç tutma süreci aynı zamanda içeri alma sürecidir. O, beğeniyi ve tiksintiyi bir arada içerir. Whitehead buna *değer biçme* (valuation) adını verir. Değer biçme, söz konusu iki dünyanın birbiriyle etkileşimidir. Bu, gerçekleşme yolundaki potansiyelliklerin aktif olarak düzenlenmesi yoluyla meydana gelir. Böylelikle edimsel dünya, ebedi nesnelere özünde yatan bu potansiyelliklerin düzenlenmesi yoluyla dönüştürülür (Whitehead, 1948: 62). Bu durumda, dışlanan ebedi nesnelere ilişkisel özlerini oluşturan belirleyici ilişkiler, olumsuz bir şekilde de olsa, yine de edimsel varlığın bir bileşeni olarak düşünülebilir. Bunlar, yerine getirilmemiş alternatifler olarak edimsel varlığın bileşenleridir. Bir ülkenin imtiyazlı kesiminden dışlananlar gibi, yine de, dışlanmışlıklarıyla, hükümet üzerinde kısıtlı da olsa bir etkide bulunurlar (Hooper, 1942: 55).

Ebedi nesnelere birbiriyle olan ilişkiseliliği, Whitehead'ın organizma felsefesinin önüne koyduğu hedefe, yani her varlığın başka bir varlıkta mevcut olma meselesine açıklık getirme hedefine de önemli bir zemin hazırlar. Whitehead'e göre uygunluk derecelerine ve ihmal edilebilir uygunluğa izin verirse her edimsel varlığın diğer her edimsel varlıkta mevcut olduğunu söylemeliyiz (Whitehead, 1978: 50). Eğer her ebedi nesnenin, geri kalan bütün ebedi nesnelere içsel olarak bağlantılı olduğu şeklindeki teori geçerliyse, aslında bütün edimsel varlıklar da zımnen, birbiriyle bağlantılı olmuş oluyor. Çünkü her edimsel varlık, bir ebedi nesnenin somutlaşma, gerçekleşme alanıdır. Her ebedi nesne birbiriyle bağlantılıysa, kendi karakterini yansıttığı edimsel varlıklar da aynı ölçüde birbiriyle bağlantılı olmalıdır. Ebedi nesnelere bu yakın ilişkisinin bir sonucu olarak, tüm ebedi nesnelere âlemi her edimsel halde ya olumlu ya da olumsuz olarak kavranır. Edimsel bir halin bir anlamda tüm ebediyet âlemini nasıl içerdiği belki de en iyi şekilde bir benzetme kullanılarak kavranabilir. Bu, belirli bir edimsel hal olmasına rağmen, varlığı için tüm güneşin ihtişamına ihtiyaç duyan şafağın ilk çizgisi gibidir. Ya da benzetmeyi değiştirirsek: Bir şiirdeki çarpıcı bir pasaj gibidir; ancak tam bağlamı içinde bir anlam taşır ve kurgusundan ayrı olarak yalnızca bir dizi sestem ibarettir (Hooper, 1942: 55).

Ebedi nesnelere ilişkin doğası, belirli bir ebedi nesnelere âleminin olduğuna işaret eder. Bu, Tanrı (nihai somutlaştırma veya sınırlama ilkesi) tarafından uygunluk ilkesi uyarınca öngörülen ve evrenin ilk temel planını oluşturan ebedi bir varlık düzeni olan potansiyellik âlemdir. Bu düzenle, doğayı ve onun yaratıcı ilerlemesini oluşturan edimsel varlıkların bütününe belirlilik kazandırmak için gereken tüm formların uygun bir şekilde dâhil olması sağlanır. Whitehead'in ifadesiyle bu, *edimselleşmeye uygunluk* ilkesi tarafından yönetilen aşkın bir düzendir ve ebedi bir ilişkisellik düzeni olduğu için, sentezindeki her bir edimsel varlık bir dereceye kadar tüm âlemin *dereceli bir öngörüsüne* sahiptir (Hooper, 1942: 56).

Ebedi nesnelere ilişkin öznel türü, temel karakteri itibarıyla, bir kavrayışın öznel biçiminin kesinliğinde bir unsurdur. Bu bir his ya da bir yoğunluk ya da bir hoşlanma ya da bir nefret ya da bir haz ya da bir acıdır. Dolayısıyla öznel ebedi nesne, bir edimsel varlığın öznel hissetme biçimini tanımlar (Whitehead, 1978: 291). Bu hissetme korku ya da öfke gibi bir duygu olabilir; bir annenin bebeğinin gülümsemesine verdiği ilk tepkiden duyduğu haz gibi bir yoğunluk da olabilir; zarif bir kişiliğe karşı hissedilen cazibe ya da saf bir ruhun kötülükle karşılaştığında hissettiği tiksinti gibi kendine özgü bir deneyim de olabilir. Aynı zamanda bir zevk şeklinde de olabilir, örneğin genç ve sağlıklı bir beden için egzersiz yapmasıyla ilgili özel bir his; ya da bir acı şeklinde olabilir, örneğin ayak bileğine alınan şiddetli bir darbe; ya da telafisi mümkün olmayan bir kayıp karşısında yaşanan keder de buna eklenebilir. Bu örneklerde ebedi bir nesnenin, bir hissin nasıl hissedildiğini belirleye bir şekilde işlev gördüğü açıkça görülmektedir. Belirsizliği ortadan kaldırır ve öznenin hissine kesin bir karakter kazandırır (Hooper, 1942: 60).

Ancak öznel türün ebedi bir nesnesi, her ne kadar öncelikle öznel formu belirleyen bir unsur olsa da aynı zamanda edimsel bir hali sonraki yeni bir kendi kendini yaratan halle ilişkilendiren bir fail olarak da işlev görebilir. Yani, edimsel bir varlığın nesnelleştirilmesinde rol oynayabilir (Hooper, 1942: 60). Örneğin, kırmızılık, ilk olarak A'nın deneyiminde öznel bir form olan bir hissin belirliliği

olabilir; daha sonra A'nın B için nesnelleştirildiği bir etken haline gelir, böylece A bu hisle kavrayışına göre nesnelleştirilir (Whitehead, 1978: 292). İndirgemecilik her ne kadar tehlikeli olsa da insanbiçimci örnekler üzerinden bunu açıklamaya çalışalım. Bir çocuğun öznel bir ebedi nesne olan neşeyi hissetmesi ve bu neşenin, anlık bir nesneleşmeyle gülümsemeye neden olduğunu düşünelim. Artık çocuğun bu gülümsemesi, evrenin geri kalanı için edimsel bir veri haline gelmiştir. O an için çocuğun gülümsemesini hisseden (pozitif kavrayış) diğer edimsel haller için bu gülümseyiş başka bir öznel ebedi nesnenin hissedilmesi için bir potansiyelliktir. Bu gülümseyişi gören ebeveyn için bir huzur, çocuğunu yakın zamanda kaybeden bir anne için dipsiz bir keder, çocuğu olmayan bir baba için ise belki de bir imrenme.

4. 6. YARATICILIK

Whitehead'in en önemli kaygılarından biri, varoluş içinde üretilen yeni şeyleri, fikirleri, varlıkları ve süreçleri kapsayabilecek ve açıklayabilecek bir düşünce şeması geliştirmektir (Halewood, 2013: 2). Çünkü Whitehead'e göre doğa asla tamamlanmış değildir. O, her zaman kendi ötesine geçmektedir. Bu, doğanın *yaratıcı*¹²⁷ ilerlemesidir (Whitehead, 1978: 289). Söz konusu yaratıcı ilerleme, edimsel varlıklara aşkın değil, edimsel varlıklara içkin bir ilkedir. Tüm edimsel şeylerde evrensel bir yaratıcılık ilkesi vardır (Emmet, 1992: 106). Whitehead, yaratıcı ilerlemenin (creative advance) üç kurucu unsurundan bahseder. Bunlar, önceki dünyanın takdim ettiği nesneleşmiş veriler, bu verilerin yeni bir deneyim birliği içerisinde birleşmelerini teşvik etmek üzere hazır bulunan edimselleşmemiş saf potansiyellikler (ebedi nesnelere) ve bu verilerin bu potansiyellerle yaratıcı birleşimine ait olan öz-hazzın dolaysızlığıdır. Tüm bunlar bir arada çalışarak geleceğe geçiş yaparlar. Whitehead, bu üç kurucu unsura

¹²⁷ Londra Üniversitesi'nde 2013 Ocak ayında tertip edilen seminerde sunulan bir metinde, *creativity* (yaratıcılık) sözcüğünün, Whitehead'in kendisinin icat ettiği bir terim olduğu öne sürülmüştür. Bu metnin yazarına¹²⁷ göre Whitehead'in 1926'da, *Oluşan Din* adlı eserinde *creativity* kelimesini kullanmasından önce bu kelime İngilizce dilinde mevcut değildi.¹²⁷ Bu eserden bir yıl kadar önce yayımlanan *Bilim ve Modern Dünya*'da (1925) Whitehead, *creativity* yerine *creativity* kelimesini kullanmıştı (Halewood, 2013: 1).

dördüncü ve sonuncusunu ekler ve buna *amaç* (aim) adını verir. Amaç sayesinde, alternatif potansiyelliklerin sınırsız zenginliğinin elenerek, birleşme sürecindeki verilerden istifade edilmesi için bir yol bulunur (Whitehead, 2018a: 44-45).

Whitehead, yaratıcılığı, *nihai kategorisi* (category of ultimate) olarak adlandırır. Böylece onun kendine has bir karakteri olmadığını öne sürmek istemektedir. Yani yaratıcılık, edimselliğin temelindeki en yüksek genelliğin nihai kavramıdır. Karakterize edilemezdir, çünkü tüm karakterler kendisinden daha spesifiktir¹²⁸ (Whitehead, 1978: 31). Bu yüzden Whitehead'in tanımlamaktan kaçındığı yaratıcılık kavramına ilişkin bir yaklaşım geliştirmek için elimizdeki tek argüman, çoğunlukla bu kavramla bir arada kullandığı *yenilik* (novelty) kavramıdır. Yenilik kavramına olan vurgu ise özellikle *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinde belirginlik kazanır. Whitehead'in, yaratıcılık terimini varoluş içinde yeniliğin rolünün tarzını, karakterini ve yaygınlığını en iyi ifade eden terim olarak tam anlamıyla benimsemesi ancak 1929'da *Süreç ve Gerçeklik*'te (1929) gerçekleşmiştir (Halewood, 2013: 1).

Whitehead, yaratıcılığı, *yeniliğin ilkesi* (principle of novelty) olarak adlandırır. Whitehead'e göre bir edimsel varlık, onun bir araya getirdiği "çokluk" içindeki herhangi bir varlıktan farklı yeni "bir" varlıktır. Bu minvalde yeni *bir* varlık, çokluğun birlikteliğidir (Whitehead, 1978: 21). Buradaki *bir* sözcüğü, edimsel varlığın tekiliğine atıfta bulunur. Edimsel varlık tekildir. Çünkü kendi birliği içinde tanımlıdır. Bu birlik, söz konusu varlığın çevresindeki diğer birçok varlığın birleşiminden oluşur. Veri olarak deneyimlenen diğer birçok varlığın yeni bir varlığa, yani *bire* sentezlenmesidir. Bu sentez, "çok"tan 'bir'i yaratan bir ilişkiler kompleksidir. Yeni yaratılan yeni yeni varlık, böyle bir karmaşıklıktan oluşur (Graham, 1977: 108). Bu süreç ritmiktir. Birçok şeyin toplumsallığından, bireysel tekiliğe doğru salınır ve tekil bireyden, nesnelleşmiş bireyin toplumsallığına doğru geri salınır (Whitehead, 1978: 151). Bu ritim, yaratılışın titreşimleridir. Her

¹²⁸ Whitehead, yaratıcılık ilkesini, nihai olguyu karakterize eden "tümellerin tümeli" olarak adlandırır (Whitehead, 1978: 21).

titreşim, tarihsel olgunun doğal bir birimini oluşturur (Whitehead, 1968: 88). Edimsel varlıktan edimsel varlığa geçen bu ritim, kıyamete kadar tekrarlanırken her bir edimsel varlık, tüm tarihi içerir (Whitehead, 1978: 228).

Yaratıcılığı *nihai* olarak adlandırırsa da Whitehead'e göre yaratıcılık, kendi gizli amaçları olan harici bir fail değildir. Örneğin tekçi felsefelerde, Spinoza'da ya da mutlak idealizmde, bu nihai varlık Tanrı'dır ve aynı zamanda *mutlak* (absolute) olarak da adlandırılır (Whitehead, 1978: 7). Fakat Whitehead'e göre "yaratıcılığın", "yarattıklarından" ayrı bir anlamı yoktur¹²⁹ (Whitehead, 1978: 225). Yani yaratıcılık, yarattıklarından izole edilerek alınacak bağımsız bir mefhum değildir. Dolayısıyla burada, edimselliğe bütünüyle aşkın bir yaratıcılıktan bahsedilmemektedir. Whitehead'e göre yaratıcılık, kutsanmış ya da yetenekli bireyler tarafından kullanılacak bir tür serbest dolaşan ruh ya da enerji değildir. Whitehead, yaratıcılığın hiçbir şekilde insan faaliyeti veya bilinciyle sınırlandırılmaması gerektiğini; potansiyel ile edimsellik olanın ilişkiselliğine dayanan daha geniş bir yaratıcılık anlayışının kabul edilmesi gerektiğinde ısrar eder (Halewood, 2013: 8-9).

Yaratıcılık, edimsel varlıkların doğasını açıklayan nihai ilkedir. Edimsel varlıkların somutlaşmasında içkin olan tek-çok ilişkisini açıklayan nihai ilke olarak yaratıcılık, edimsel varlıkların birbirlerinden bağımsız ve ayrı olmadıkları gerçeğine işaret eder. *Yeni* edimsel varlıklara doğru sürekli bir ilerleme vardır. Çünkü edimsel varlıklar *tamamen* bağımsız değildir. Aksine onları birbirine bağlayan tek-çok ilişkisinden kaynaklanan yaratıcı süreç içerisinde birbirleriyle irtibatlıdır. Dolayısıyla yaratıcılık doktrini, edimsel varlıkların karşılıklı bağımlılığını vurgulayan iki ilkenin, yani *ilişkisellik İlkesi* ve her edimsel varlığın özne olduğu kadar *nesne* de olduğu ilkesinin doğal bir sonucudur (Sherburne, 1981: 35).

Bu öğretilerde yaratıcılığın, doğrudan Tanrı gibi bir öznenin eline verilmemiş olması, ona ilişkin bir kaynak belirlemeyi güçleştirmekte ve onu tanımsız

¹²⁹ İlişkisellik ilkesi gereğince.

bırakmaktadır. Whitehead, yaratıcılığı tanımlamamıştır. Bu durum, yaratıcılık ilkesinin zayıflığı olarak düşünülebilir. Fakat diğer taraftan Whitehead'in düşüncesinin tutarlılığını da gözler önüne serer. Çünkü Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik*'ten önceki bütün eserlerinde *özne-nesne* eksenli bir düşünce sistemini kategorik olarak reddetmektedir. Yaratıcılığı tek bir faille sınırlamanın, Whitehead'in çatallanma adını verdiği yanılgıya sebebiyet vereceği kuşku götürmezdir. Bu yüzden Whitehead, şu uç söylemi geliştirecek kadar ileri gider: "Tanrı'nın dünyayı yarattığını söylemek ne kadar doğruysa, dünyanın da Tanrı'yı yarattığını söylemek o kadar doğrudur" (Whitehead, 1978: 348).

4. 7. TANRI'NIN KADİM DOĞASI

Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinde şöyle der: "Her şey, bir yerde olmalıdır" (Whitehead, 1978: 46). Whitehead, konuya değindiği bütün çalışmalarında, nesnelerin (veya ebedi nesnelerin), mekân-zamansal olmadığını, yalnızca türevsel olarak mekân-zamana dâhil olduğunu¹³⁰ ısrarla tekrarlar. Ebedi nesneler, edimsel varlıkların veya olayların içerikleri olarak edimsel dünyaya katılırlar. Peki, temel karakteri zamansallık¹³¹ olan edimsel varlıklara katılmadan önce neredelerdi? Whitehead'in çok nadiren kullandığı ebedi nesneler âlemi (realm of eternal objects) nerededir?

Bu soru bizi Whitehead'in öne sürmüş olduğu açıklama kategorilerinden on sekizincisi olan *ontolojik ilkeye* götürür. Bu ilkenin temel savı aşağıdaki gibidir:

"Oluş sürecinin herhangi bir özel durumda uyduğu her koşulun nedeni, ya bu somutlaşmanın edimsel dünyasındaki bazı edimsel varlıkların karakterinde ya da somutlaşma sürecindeki öznenin karakterindedir. Bu açıklama kategorisi 'ontolojik ilke' olarak adlandırılır. Buna 'etkin ve nihai nedensellik ilkesi' de

¹³⁰ *Bilim ve Modern Dünya* adlı eserinde Whitehead, ebedi nesnelerin, dünyaya bir hayalet gibi musallat olduğunu ifade eder (Whitehead, 2018b: 120).

¹³¹ Bundan sonra mekânsallığı da içine alacak şekilde sadece zamansallık sözcüğünü kullanmakla yetineceğim. Bu hem ekonomik olduğu için hem de edimselliğin temel niteliği olan geçiciliği tek başına daha iyi sembolize ettiği içindir. Zaten Whitehead'in kendisi de bazen *spatio-temporal* demek yerine sadece *temporal* demeye uygun görüyor. Dolayısıyla bunu yaparak herhangi kural ihlali yapmıyoruz.

denebilir. Bu ontolojik ilke, edimsel varlıkların tek neden olduğu anlamına gelir; dolayısıyla bir neden aramak bir ya da daha fazla edimsel varlık aramaktır. Buradan, bir edimsel varlığın kendi sürecinde yerine getirmesi gereken herhangi bir koşulun, ya diğer bazı edimsel varlıkların 'gerçek içyapıları' hakkında ya da bu süreci koşullandıran 'özel amaç' hakkında bir olguyu ifade ettiği sonucu çıkar." (Whitehead, 1978: 24).

Edimsel dünyadaki hiçbir şey *kendiliğinden* değildir. Her şey edimsel varlıklara göre, edimsel varlıklardan *dolayı*, edimsel varlıklar *içindedir*. Dolayısıyla ontolojik ilke, açık bir şekilde, kendisinden başka herhangi bir genel ilkenin bir *neden* olarak ileri sürülmesini yasaklamaktadır. Bu ilkeye göre edimsel varlıklar, her şeyin nedenini¹³² açıklamada yeterlidir (Stengers, 2011: 263). Bu minvalde dünyaya hiçbir yerden süzülüp gelen hiçbir şey yoktur. Gerçek dünyadaki her şey bir edimsel varlığa referans verir (Whitehead, 1978: 244).

Öte yandan ontolojik ilkenin kapsamı, her şeyin edimsel bir varlığa referans verilebilir olması gerektiği sonucuyla sınırlandırılmamıştır. Her şey *bir yerde* olmalıdır ve burada *bir yer*, bazı edimsel varlıklar anlamına gelmektedir. Bazı açıklayıcı olguların yokluktan edimsel dünyaya süzulebileceğini varsaymak bir çelişkidir. Hiçlik hiçliktir. Her açıklayıcı olgu, edimsel bir şeyin kararına ve faaliyetine işaret eder. O halde, evrenin genel potansiyelliği bir yerde olmalıdır; çünkü gerçekleşmediği edimsel varlıklarla da yakın ilişkisini korumaktadır. Bu *bir yer*, zamansal olmayan edimsel varlıktır (Whitehead, 1978: 46). Whitehead buna Tanrı adını verir. Tanrı, her bir yaratıcı safhada hesaba katılması zorunlu olan, fakat *zamansal olmayan* edimsel varlıktır (Whitehead, 2019a: 100). Ebedi nesnelere Tanrı'dadır. Ya da Whitehead'in özgün ifadesiyle: "Her ebedi nesne Tanrı'nın kavramsal hislerine dâhil olmuştur" (Whitehead, 1978: 250). Fakat buradaki Tanrı söylemi sadece Tanrı'nın tek bir boyutuyla sınırlıdır: *Tanrı'nın kadim doğası* (primordial nature of God).

¹³² Whitehead bu noktada Aristoteles'in görüşlerine oldukça yakınlaşır. Aristoteles de her nedenin veya devindiricinin edimsel olduğunun altını çizer (Aristoteles, 2016: 220).

Tanrı'nın kadim doğası, tikellerle olan ilişkisinden soyutlanmıştır. Bu yönüyle Tanrı, kendi kendisiyle baş başadır ve bu haliyle edimsellikten yoksundur¹³³ (Whitehead, 1978: 33). Tanrı'nın edimsel olmayan bu yönü, yaratıcılık ilkesiyle birlikte varoluşun yaratıcı gücü olarak görülen *doğanın geçişi* içinde sayısız somut edimselliğin ortaya çıkmasını ve gelişmesini mümkün kılar (Emmet, 1992: 106).

Whitehead, Tanrı'nın kadim doğasını, evrenin Eros'u olarak da adlandırır (Whitehead, 1969: 326). Bu ilahi Eros, tüm ideallerin (ebedi nesnelere) edimsel dünyaya aktif katılımını teşvik eden bir güç olarak öne sürülmüştür. Dolayısıyla Tanrı'nın kökensel doğasında, sonsuz potansiyelliğin gerçekleşmesini sağlayan teşvik edici bir yön vardır (Whitehead, 1969: 357). Bu yön, her bir somutlaşmaya ilk öznel amacını sağlar (Nobo, 1986: 122). Böylece ebedi nesnelere çokluğu, uygun bir gerçekleşme için öngörülmüş olur (Hooper, 1943: 227).

Tanrı'nın ilksel doğası, mümkün olan tüm koşullar altında en iyi deneyimlerin gerçekleştirilmesine uygunluklarına göre derecelendirilmiş tüm potansiyelliklerin zamansal olmayan bir kavramıdır. Doğasının bu yönü, sürekli olarak zamansal varlıkların oluşumuna geçer ve bunlarda, eğer hissetmek için kabul edilirse, en uygun potansiyellikler (ebedi nesnelere), edimselliğe ulaşmak için ikna edici iştahlar olarak hareket eder. İlahi bir idealin varlığı aynı zamanda dünyayı değer standartlarının çokluğundan ve göreceliliğinden kurtarır (Morgan, 1937: 315).

¹³³ Çünkü edimsel olmak, bir arada olmaktır.

5. BÖLÜM:

EDİMSSEL VARLIKLAR VE GERÇEK POTANSİYELLİK

5. 1. OLAY KAVRAMINDAN EDİMSSEL VARLIK KAVRAMINA GEÇİŞ

Hatırlanacak olursa, Whitehead'in doğa felsefesindeki nihai olgular, temel özellikleri *yayılım* olan, yani hem mekânsal hem de zamansal olarak kendi ötesine geçiş yapan fakat bu geçişle birlikte *yok olmayan*¹³⁴ olaylardır (events). Whitehead'in ilk felsefi çalışmalarında olay kavramı, doğaya ilişkin algımızın bilgimize sunduğu en öne çıkan varlık türü olarak önemli bir rol oynamıştır. Onlar, bilgimize temel teşkil eden en somut olgulardır; gerçekliğin nihai birimleridir, *doğanın nihai olguları*dır. Whitehead daha da ileri giderek bütün doğayı, sürmekte olan bir olay olarak öne sürmüştür. Fakat daha sonraları *Süreç ve Gerçeklik* adlı yapıtında olay kavramı ortadan kalkmış, daha doğrusu ilk kavramsal statüsünü kaybetmiştir.

Stengers, Whitehead'in felsefesindeki bu keskin manevranın Nisan 1925 civarında gerçekleştiğini öne sürer.¹³⁵ Stengers'ın, William Ernest Hocking'in derslerinde tuttuğu notlara dayanarak aktardığına göre Whitehead, 7 Nisan'da *kafa karışıklığı* içinde olduğunu açıklamıştır. Söz konusu tarihte Whitehead, öğrencilerinin önünde, bilimin *atomik* bir zaman teorisine ihtiyacı olduğunu onaylamış, bunu yaparken, daha önce *olayla* istikrarlı bir şekilde ilişkilendirdiği bir özelliğin, yani *içerme* ilişkisinin sorgulanması gerektiğini teyit etmiştir¹³⁶

¹³⁴ Whitehead'in sadece tek bir eserinde, olayların yok olduğunu ifade ettiğini fark ettik. O eser *Düşüncenin Serüvenleri*'dir (Whitehead, 1969: 304). Fakat Whitehead'in bu eseri *Süreç ve Gerçeklik*'ten sonra gelir ve büyük ihtimalle olay kavramını, edimsel varlık kavramıyla eş anlamlı olarak kullanmıştır. Olayların yok olduğuna ilişkin ifadesi, İngilizce baskısı 392 sayfa olan bu eserin sadece bir yerinde ve bir sefer zikredilmiştir. Bunun böyle olması tahminimizi güçlendirmektedir.

¹³⁵ Bu tarih, ilk kapsamlı doğa ve bilim felsefesi çalışması olan ve olay kavramını ilk ortaya attığı *PNK* adlı çalışmasının yayınlanmasından çok değil altı yıl sonradır.

¹³⁶ Hatırlarsak daha önceki çalışmalarında Whitehead'in zaman hakkındaki temel savı, zamanın atomik olmadığı yani süresi olmayan an parçacıklarından oluşmadığı yönündeydi. bunun yerine zamanın yayılımsal olduğunu öne sürmüştü. Yani zamanın her bir süresi, bir diğer süresiyle içsel bir ilişki içerisindeydi. Mutlak zaman diye bir şey yoktu.

(Stengers, 2011: 190). Bu kafa karışıklığının ardından Whitehead'in düşüncesindeki temel metafizik değişim, bir tür atomizme dönüş anlamına gelir (Masong, 2014: 31). *Süreç ve Gerçeklik*'teki şu sözü bunun en açık göstergesidir: "Nihai metafiziksel hakikat, atomizmdir" (Whitehead, 1978: 35). Yani Whitehead'in sonradan geliştirdiği metafizik sistem atomiktir. Demokritos gibi Whitehead bu sistemde dünyayı, çok sayıda mikrokozmos varlıktan oluşmuş olarak tasavvur etmeye başlamıştır. Ancak Demokritos bir materyalisttir ve atomlarını hareketsiz madde parçaları olarak görürken, Whitehead organik bir felsefe sunar. Doğa felsefesinin merkezinde yer alan *olay* kavramına alternatif olarak öne sürdüğü edimsel varlıklar olarak adlandırdığı atomlarının¹³⁷ her biri büyüyen, olgunlaşan ve *yok olan* birer organizmadır (Sherburne, 1981: 6). Fakat klasik atomizmden Whitehead'in sistemini ayıran temel fark, edimsel varlıkların, kendi kendileri için *karar veren*¹³⁸ varlıklar (Stengers, 2011: 263) olmasıdır. Bir anlamda edimsel varlık, kendi varoluşunun karar vericisidir. Bu anlamda Whitehead, edimsel varlıklarına bir tür öznellik atfetmiştir. Fakat onların öznelliği, doğalarının sadece bir boyutunu oluşturur. Diğer bir boyutu ise nesnelliktir. Bu konu, Super-ject başlığı altında değerlendirilecektir.

Edimsel varlık öğretisi ile klasik atomizm arasındaki temel farkı ortaya koyduktan sonra Whitehead'in olay kuramıyla edimsel varlık kuramı arasındaki ilk göze çarpan farka değinmek gerekir. Bu fark, edimsel varlıkların *yok olan* (perishing) şeyler olmasıdır. Hatırlanırsa Whitehead'e göre olaylar, kendisinin ötesindeki bir olaya *geçiş yapan* (passage) fakat bu geçişe rağmen kendine ait özsel doğasını idame ettiren olgulardır. Whitehead'in doğa felsefesindeki kurucu unsur olan *geçiş* kavramı, olayı sonlandırmayan, onu başka bir varlıktaki bir faktör olarak saklayan yaratıcı bir süreç olarak öne sürülmekteydi. Fakat Whitehead'in, olaylara alternatif olarak ortaya attığı edimsel varlıklar, oluşlarının tamamlanmasından sonra yok olan süreçler olarak öne sürülmektedir. Buradaki *yok oluş* ifadesini Whitehead, tamamen teknik bir anlama gelecek şekilde

¹³⁷ Whitehead, doğa felsefesi çalışması *PNK*'da, doğanın atomik özelliklerini olaylara değil nesnelere atfetmişti (Whitehead, 1919: 66). Metafizik çalışması *Süreç ve Gerçeklik*'te görüyoruz ki bu özellik, olayların metafizik karşılığı olan edimsel varlıklara atfedilmiştir.

¹³⁸ Karar kelimesi burada bilinçli muhakeme yoluyla gerçekleştirilmez, ancak bazı kararlarda bilinç bir faktör olabilir (Whitehead, 1978: 43).

kullanır ve yok oluşu, oluş düzeyinde analiz etmeye çalışır. Daha doğrusu, yok oluşu, bir oluşum potansiyelliği olarak görmeyi deneyecektir. Yok oluş, Whitehead'in potansiyellik doktrinini anlamak için önemli bir anahtardır. Bu mesele ileriki bölümlerde temel tartışma konusu olacaktır. Şimdi bu haliyle bırakıyoruz.

Whitehead'in terminolojisi üzerine yazılmış bir eserde¹³⁹ edimsel varlık ve olay arasındaki ayrımın, Whitehead'in *Doğa Kavramı* adlı eserinde ortaya attığı iki farklı düşünme biçimini belirtmek için öne sürüldüğü iddia edilmiştir. Öncelikle bu düşünme biçimlerini aktarmak için Whitehead'den alıntı yapmak gerekirse:

“Doğa hakkında düşünürken bu düşünce veya duyu farkındalığı hakkında düşünmüyorsak doğayla ilgili olarak ‘homojen’ bir şekilde düşünüyoruz demektir. Fakat doğa hakkında düşünürken bu düşüncenin kendisi veya duyu farkındalığı veyahut da her ikisi hakkında da düşünüyorsak doğa hakkında ‘heterojen’ bir biçimde düşünüyoruz demektir” (Whitehead, 2017: 15).

Yukarıda zikrettiğimiz eserin yazarları, olayı, *homojen* bir kavram olarak, edimsel varlığı ise *heterojen* bir kavram olarak öne sürmektedir (Northrop & Gross: 1953: 928). Fakat bu yazarlar, ileri sürdükleri bu görüş üzerine herhangi bir yorum yapmamışlar ve hükmü askıda bırakmışlardır. Bununla birlikte Whitehead'in eserlerinde, düşünce biçimleri ile olaylar veya edimsel varlıklar arasındaki bir bağlantının olduğuna ilişkin belirsiz de olsa bir imaya bile rastlanılmaz. Fakat büyük ihtimalle bu yazarların ortaya attığı bu düşüncenin temelinde Whitehead'in olaylara ilişkin ortaya attığı *dışsallık* düşüncesi yatmaktadır. Doğa Kavramı adlı eserinde Whitehead, *oradaki* olaylardan ve *buradaki* olaylardan bahseder (Whitehead, 2017: 126). Bir olay oradadır ve burada değildir (ya da buradadır ve orada değildir), o zamandır ve şimdi değildir (ya da şimdidir ve o zaman değildir) (Whitehead, 1919: 62). Ve Whitehead bunların hepsini de doğanın olguları kabul eder.

¹³⁹ Northrop, F.S.C. & Gross, Mason W. (1953) A Note on Whitehead's Terminology, Alfred North Whitehead: An Anthology, (Toronto: Macmillan Company).

Dolayısıyla Whitehead, birbirinden ayrı olan olayların olduğuna açık bir biçimde onay vermektedir. *PNK*'da bu düşüncesini daha açık bir dille ifade eder: "Her olay kendisinin parçası olan diğer olaylara yayılır ve her olay, parçası olduğu diğer olaylar tarafından içerilir. Doğanın dışsallığı bu *yayılm* ilişkisinin bir sonucudur. Eğer her ikisinin de parçası olan bir olay yoksa iki olay karşılıklı olarak dışsaldır ya da 'ayrıdır' " (Whitehead, 1919: 61). Whitehead'den alındıladığımız ifadeleri açıklamaya çalışalım. Varsayımsal bir X olayı ve Y olayını düşünelim. X olayı, A, B, C olaylarına yayılarak onları içine alsın. Y olayı ise D, E, F olaylarına yayılarak onları içine alsın. Bu durumda X ve Y olaylarının hiçbir ortak parçası yoktur. Dolayısıyla bu iki olayın birbirine dışsal olduğunu dile getirebiliriz. Çünkü Whitehead'in ifadesinden anladığımız kadarıyla iki olayın birbiriyle ilişkili olabilmesi için en az bir olayın aynı anda bu iki olayın bileşeni olması gerekir. İndirgemek her zaman riskli bir tutum olsa da deneyelim. X ve Y olaylarını iki kalp krizi vakası olsun. X sağlıklı besleniyor, idman yapıyor ve hayata pozitif bakıyor. Y sağlıksız besleniyor, hareketsiz yaşıyor ve oldukça stresli bir yaşamı var. Dolayısıyla X ve Y olarak sembolize ettiğimiz kalp krizi olaylarının arasında hiçbir illiyet bağı yoktur. Bu yüzden X ve Y birbirine tamamen dışsaldır.

O halde, homojen düşünce sadece duyu algısında açığa çıkan doğayla ilgili bir düşünce biçimiye ve açığa çıkan şey doğanın dışsallığıysa, olay kavramının homojen düşüncenin bir yaratımı olduğu fikrine katılabiliriz. Fakat burada sakınılması gereken bir şey var. Whitehead, olayları şeyleştirerek evrenin geri kalanıyla olan ilişkiselliğinden koparmak gibi bir gaye taşımıyor. Tersine, Whitehead'e göre olayların özü, ilişkiselliktir. Bir gözlemci, varlıkların farkına, onların ilişkileri sayesinde varır. Bu, doğanın gerçek yüzüdür. Fakat düşüncenin hedefi, herhangi bir varlığı kendi yalın bireyselliği içerisinde kavramaktır. Aksi takdirde Whitehead'e göre düşünce herhangi bir ilerleme kaydedemez. Yani varsayımsal olarak belirtilen yalın bir "O" ideali olmadan düşünce gelişim kaydedemez. Fakat bir varlığın yalın bir hedef olarak belirlenmesi, söz konusu varlığa duyu algısında ortaya çıkan ilişkisellikten kopuk bir varoluş atfetmez (Whitehead, 2017: 18). Burada Whitehead'in bizi getirdiği yer, olayların

dışsallığının radikal bir ilişkisizlik meydana getirmediğidir. Yani dışsallık, olaylar arasındaki ilişkisizliği gerektirmemektedir. Yalın ve kendi başına bir olay yoktur. Örneğin kırmızının (nesne) bir güle dâhil olmasıyla çakışan olayların neler olduğuna bakalım. Whitehead bu olayları dört maddede toplar: "... (i) algılı olaylar, (ii) yerleşkeler, (iii) aktif belirleyici olaylar ve (iv) pasif belirleyici olaylar..." (Whitehead, 2017: 170). *Algılı olay*, kırmızı güle ilişkili olan gözlemcinin bedensel durumudur. Yani gülü içinde barındıran doğa, gözleri ve zihinleri olan insan varlıklarını da içinde barındırmaktadır (Collingwood, 2020: 187). Fakat buna rağmen bunların her biri kendi tekilliğini muhafaza etmektedir. *Yerleşke*, algılı olayın kırmızıyı gördüğü yer, mesela aynanın arka tarafıdır (aslında bu da başka bir olaydır). *Aktif belirleyici olaylar*, yerleşke olan olayla ilişkili karakterlere sahip olaylardır. Örneğin ışık ve atmosfer gibi koşullar aktif belirleyici olaylardır. *Pasif belirleyici olaylar*sa geriye kalan doğa olaylarına işaret eder (Whitehead, 2017: 170). Mesela algıladığımız kırmızı gül bir odadaysa, bu odanın dışındaki ilintisiz gibi görünen her olay, pasif belirleyici olaylardır. Algıladığımız güle ne kadar ilgisiz de olsa evrenin geri kalanındaki herhangi bir olay ne kadar küçük de olsa bir fark yaratır. Whitehead'in bir cümlesini bu konuyla ilişkilendirmek istiyorum: "Uzaktan etkiler küçüktür ama oradadır" (Whitehead, 2018a: 25). Bunu anlayabilmek için Amazon Ormanları'ndaki kelebeğin kanat çırpışını örnek vermek gibi bir fanteziye lüzum yok. 6 Şubat'taki deprem hissedemeyeceğim kadar uzakta bir yerde gerçekleşti. Fakat bunun bana bir şekilde tesir etmediğini söyleyemem.

Whitehead'in, sadece kendi kendisinden ibaret hiçbir olay olmadığına ilişkin düşüncesinin çıkış noktasının, kendi yüzyılının (20.yy) bilimi olduğunu söylemek fazla ileri gitmek olmaz. Söz konusu yüzyılın bilimi, dünyayı, kendi kendisine özdeş pasif madde zerrecikleriyle değil, enerji ve faaliyet temelinde ortaya koymuştur. Küçücük bir dalgalanmada bile bütün bir evren titreşmektedir. Fakat Whitehead, kendi yüzyılındaki bilimin bu devriminin, on dokuzuncu yüzyılın *eter* öğretisini sadece bir adım öteye taşıyabildiğini öne sürmüştür. Bilindiği gibi eter, evrendeki birbirinden ayrı madde parçacıklarının birbirini nasıl etkilediğini açıklamak için ortaya atılmış bir postulattı. Whitehead'in ifadeleriyle eter

“Sürekliliği, yapışkanlığı, esnekliği ve ataletiyle bir marmeladın özelliklerine sahipti” (Whitehead, 2018a: 23). Materyalist öğretisi, dalgalanmalara ihtiyaç olduğunda, dalgalanan bir maddenin görevlerini icra edecek bir eter tedarik etmişti (Whitehead, 2018b: 153). Maddenin dalgalanmaları, eter vasıtasıyla iletilmekteydi. Whitehead, eter kavramının bu anlamını koruyarak¹⁴⁰ *olayların eteri* adını verdiği bir düşünce ortaya atar.¹⁴¹ Bu kavram, bir olayın karmaşık bir olgu olması ve başka bir olayla olan ilişkisinin neredeyse içinden geçilmez bir labirent oluşturması anlamına gelmektedir. Bunu, Whitehead’in kullandığı matematik karakterlerde küçük değişiklikler yaparak olduğu gibi aktaracağım: Eğer X ve Y iki olaysa ve X, Z’nin ve Y de R’nin bir parçası ise Z ve R parçaları arasındaki ilişkiler pek çok açıdan X ve Y arasındaki ilişkilerden daha basit olacaktır (Whitehead, 2017: 93). Whitehead’in verdiği bu örnek evrendeki tüm olayların ne kadar uzakta da olsalar bir tür birlikteliğe sahip olduğunu açıklamaktadır. Bu birliktelikler arasındaki yoğunluk farklı derecelerde de olsa oradadır ve fark yaratır. Dolayısıyla olayların homojen bir düşünce kavramı olduğuna yönelik sav, olayların birbirinden ayrıştırılamaz yapısına gönderme yapmaktadır. Yine de Whitehead olayların eteri söylemini ileri bir boyuta taşımadan sonlandırır. Sadece bir iki yerde bu ifadeyi görürüz. Çünkü yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi olayların eteri, eter kavramını tam karşılamamaktadır.

Peki, edimsel varlıklar bahsine gelindiğinde bunun heterojen düşüncenin bir ürünü olduğunu ortaya atmanın gerekçesi ne olabilir: Hiçbir şey! Edimsel varlıklar öğretisinde de yayılımsallık fikri devam ettirilir. Evrendeki her şeyin karşılıklı olarak bağlantılı olduğuna ilişkin söylem, doğa felsefesinde bırakıldığı yerden aynı yoğunlukla devam eder. Tıpkı olay ontolojisindeki gibi evrendeki her bir şey, diğer şeyler aracılığıyla oluşur ve buna bağlı olarak diğer şeylerin varoluşları için kendisinin ötesine geçiş yapar (Turan, 1995: 1-2). O halde edimsel varlıklar söz konusu olduğunda, duyularımızın bilincine varmak suretiyle refleksif bir şekilde düşündüğümüzü iddia etmek temelden yoksundur.

¹⁴⁰ Fakat bilimsel eter kavramının aksine olayların eteri maddi değildir.

¹⁴¹ Whitehead bu kavramı sadece iki yerde dile getirir ve bir daha dile getirilmez.

5. 2. SUPER-JECT

Whitehead'e göre bir kavrayış, onu kavrayan edimsel varlıktan soyutlanamaz. Bu edimsel varlık, kavrayışın *öznesi* olarak adlandırılır. Kavrayışın biricikliği, onun öznesi sayesinde. Eğer özneyi kavrayıştan soyutlarsak elimizdeki kalan, belirsiz bir çokluktur. Dolayısıyla kavrayış, her edimsel varlığın bir tikel olduğu anlamda bir tikeldir. Kendi öznesinin bir görünümüdür (Whitehead, 1978: 221-222). Dolayısıyla edimsel bir varlığı analiz ederken, onun hakkında keşfettiğimiz en önemli şey, onun bir özne olduğudur. Özne terimiyle, dolaysız deneyime sahip, kendine ait özel bir yaşamı olan bir varlık kastedilmektedir (Hooper, 1941: 290).

Gerçekten de edimsel varlıklar, *ebedi nesnel* ve *kavrayışlar* hakkındaki tartışmaların çoğu özneler hakkındadır. Ancak Whitehead bu dilin yanıltıcı olabileceğini kabul eder. Çünkü gündelik kullanımda özneleri, eylemin faileri olarak düşünmeye alışkınız. Dolayısıyla edimsel bir varlığa özne demek, edimselleşmekte olan varlığın kavrayıştan önce zaten var olduğu izlenimini verebilir. Whitehead'in görüşü bu değildir (Cobb, 2008: 35). Whitehead, edimselleşme planında bir edimsel varlığın dipolar bir yapısı olduğunu ortaya atar. Edimsel bir varlık, sadece bir özne değil, aynı zamanda kendi ötesindeki yeni oluşumlar için potansiyel olması bakımından bir süper-nesnedir (super-ject). Fakat bunun için kendi somutlaşma sürecini bir tatminle sonlandırıp nesnel bir ölümsüzlüğe ulaşması gerekir. Dolayısıyla süper-nesne kavramı, bir edimsel varlığın öznel yapısıyla ile nesnel ölümsüzlüğe sahip nesnel veya kamusal yapısını bir arada düşünmeyi gerektirir. Edimsel varlığın bu dipolar yapısı, Whitehead'in edimsel varlıklara atfettiği *gerçek öz* (real essence) ve *soyut öz* (abstract essence) terimleriyle ilişkilendirilmeye de uygundur. Organik felsefe için her bir edimsel hal benzersizdir. Söz konusu benzersizlik, o edimsel varlığın, yayılımsal süreklilikteki, diğer edimsel varlıklarla paylaşmadığı *belirlenmiş* (definite) benzersiz konumunu ifade eder (Whitehead, 1978: 278). Whitehead'in özgün ifadesiyle: "...gerçek öz varlığın 'nerede' olduğunu, yani gerçek dünyadaki statüsünü gösterir..." (Whitehead, 1978: 60). Bu statü, onun

biricikliğini tesis eder. Öte yandan edimsel bir hal, ilişkisellik ilkesi gereğince, diğer edimsel varlıklarla olan ilişkisinden soyutlanamaz. Dolayısıyla bu biricikliği sağlayan gerçek öz, onun diğer varlıklarla olan ilişkisini sağlayacak soyut bir öze gereksinim duyar. Bu soyut özü Whitehead, *karmaşık bir ebedi nesne* olarak tanımlar (Whitehead, 1978: 60). Karmaşık ebedi nesne, edimsel bir varlıkta içerilen ebedi nesnelerin oluşturduğu bir örüntüdür. Bu örüntü sayesinde edimsel varlık, dışsal bir etkinlik kazanarak diğer her edimsel varlıkla ilişkisini oluşturur. Yani bir edimsel varlık, ebedi nesnelere oluşan bir örüntüyü somutlaştırarak bir değer oluşturur ve bu değer sayesinde kendi ötesindeki dönüşüm için bir önem kazanır (Whitehead, 2018a: 160). Bu minvalde edimsel varlığın gerçek özünü onun öznel yönü, soyut özünü ise kamusal yönü yani süper-nesnel yönüyle ilişkilendirebiliriz.

Dolayısıyla Whitehead'in edimsel varlıkları, birbirleri arasında hiçbir reel etkileşimin olmadığı Leibniz'in monadları (Boutroux, 2009: 60) gibi varlıklar değildir. Edimsel varlıklar hissedilen, yani kavrayış sergileyen, deneyime açık varlık birimleridir. Onların varlığı, kendi oluş süreci tarafından üretilir.¹⁴² Edimsel bir varlık, varoluşu bakımından dipolardır. Yani o, iki katmanlı bir varoluş yapısı sergiler. Her edimsel varlık, somutlaşma süreci devam ettiği sürece bir öznedir. Aynı varlık, somutlaşma süreci bittiğinde ise o artık bir üst-nesnedir (Turan, 1995: 36). Bu doktrinin temelinde, değişimin değişmeyen öznesi olarak edimsel bir varlık kavramının tamamen terk edilmesi yatmaktadır. Edimsel varlık, aynı anda hem deneyimleyen özne hem de deneyimlerinin süper-nesnesidir (Whitehead, 1978: 29).

Bir edimsel varlığın somutlaşma süreci, öznel boyutu tarafından kontrol edilen kavrayışların bir bütünleşmesidir. Bu sentezde, daha önceki bir evrenin kavrayışları daha sonraki bir evrenin daha karmaşık hislerinin bileşenlerine

¹⁴² Dikkat edilirse Whitehead, özneyi süreçten koparmamak için bir çaba sarf etmektedir. Özneyi, deneyimin sahibi, deneyimi de öznenin mülkü olmaktan kaçınmaya çalışmaktadır. Bu yüzden özneyi, deneyimin, yani kavrayışın sahibi ve yönlendiricisi olmaktan kaçınır. Bunun yerine, özneyi, "kendi kavrayışlarından ortaya çıkan bir birlik" olarak öne sürer. Böylece deneyimleyen ve deneyimlenen çatallanmasından kendini kurtarmayı başarır. Yine de bu başarı tartışılmaz değildir.

dönüşür. Böylece somutlaşma süreci, tek bir karmaşık tatminle (satisfaction) sonlanana kadar devam eder (Whitehead, 1978: 232). Tatmin, edimsel varlığı kapatır, tamamlar ve sonuçlandırır. Edimsel bir varlığın tatmini, onun *üst-nesne* karakterini belirler. Yani nesnel plandaki *ölümsüz* karakteri; sonraki edimsel varlıklar tarafından bir veri haline getirilir (Sherburne, 1981: 13). Bir edimsel varlığın veri olarak kavranması, Whitehead'in *gerçek potansiyellik* söyleminin de temelini oluşturur.

5. 3. YAYILIMSAL SÜREKLİLİK

Whitehead'e göre edimsel olmak, bir arada ve dayanışma içerisinde olmaktır. Edimsel bir varlık, içinde bulunduğu toplumun benzersiz bir sentezidir. Edimsel bir varlığın sentezi, tüm evrenin çeşitli unsurlarını, onun ihtiyaçlarına uygunluklarına göre derecelendirme ve onları tamamen belirlenmiş ve somut bir olgunun birliğinde bir araya getirme eyleminden başka bir şey değildir. Bu minvalde edimsel bir varlık, somutlaşabilmek için edimsel dünyasındaki diğer tüm varlıkların iş birliğine ihtiyaç duyar. Çünkü edimsel bir varlık, Descartes'in var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan terimini kullandığı gibi bir *töz* olmaktan çok uzaktır. Bilakis var olması, bütün kâinatla ticaretini gerektirir (Hooper, 1941: 301). Bu ticaret, bir toplum oluşturmayı şart koşar. Edimsel varlıklar, içinde buldukları toplumları sayesinde bir aradadırlar ve edimselliklerini bu topluluğun içine yerleşmiş olmaları sayesinde elde ederler (Whitehead, 1969: 241). Dolayısıyla fiziksel dünyada edimsel bir varlık olmanın anlamı, diğer varlıklarla bir ilişki içerisinde olmasıdır (Hooper, 1943: 212). Doğanın bütün faaliyetleri birbirini etkiler, birbirini gerektirir, birbirine kavuşur (Whitehead, 2018a: 53). Bu doğrultuda Whitehead'in *Bilim ve Modern Dünya*'da olaylar hakkındaki şu sözlerini rahatlıkla edimsel varlıklar için de söyleyebiliriz:

“Bir olayın kendi çağdaşları vardır. Demek ki bir olay, dolaysız kazanımının bir teşhiri olarak kendi çağdaşlarının kiplerini kendi içerisinde yansıtır. Bir olayın geçmişi vardır. Bu demektir ki bir olay kendi içeriğine karışan anılar olarak kendi seleflerinin kiplerini kendi içerisinde yansıtır. Bir olayın geleceği vardır. Bu da demek oluyor ki bir olay, şimdiye çekilen gelecek olarak, bir

başka deyişle gelecek bakımından belirlenmiş şimdi olarak, kendi içinde bu tür boyutları yansıtır. Bu sebeple bir olayın öngörüsü vardır” (Whitehead, 2018b: 103.).

Whitehead, yukarıda kısmen ifade edilen edimsel dünyanın bir aradalığını ve dayanışmasını açıklamak için *yayımsal süreklilik* (extensive continuum) adını verdiği bir kavram yaratımına girişir. Yayımsal süreklilik, *kökensel edimsel varlık* (Tanrı) da dâhil olmak üzere tüm edimsel varlıkların oluş, varlık ve dayanışmasının altında yatan bir gerçeklik olarak öne sürülmektedir (Nobo, 1986: 206). Fakat buradaki *altında yatan* ifadesi kafa karıştırıcıdır. Çünkü Whitehead’e göre yayımsal süreklilik, dünyadan önce gelen, onu önceleyen bir olgu değildir (Whitehead, 1978: 66). Aksine, dünyanın genel karakterinden ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, dünyamızın maddi ve diğer bileşenlerinin sonradan içine yerleştirildiği sonsuz yayımsallığa sahip bir *kap* yoktur (Hooper, 1943: 20). Yayımsal süreklilik, kendi içlerinde, örneklendikleri ya da somutlaştıkları edimsel varlıklardan ayrı ontolojik bir edimsellik olarak var olamaz (Bracken, 1993: 114). O halde yayımsal süreklilik, edimsel varlıklardan önce var olan bir müşterek mekân ile karıştırılmamalıdır. Öte yandan o, ne bir sebeptir ne de a priori bir koşuldur (Stengers, 2011: 169). Whitehead’in, yayımsal süreklilikle ilgili nispeten en açık sözlerini aktarıyorum:

“Bu yayımsal süreklilik, tüm potansiyel nesneleştirmelerin kendilerine yer bulduğu ilişkisel bir komplekstir. Tüm dünyanın, geçmişin, bugünün ve geleceğin temelini oluşturur. Tam genelliği içinde ele alındığında, yalnızca elektronların, protonların, moleküllerin ve yıldız sistemlerinin kozmik çağına özgü ek koşullar dışında, bu sürekliliğin özellikleri çok azdır ve metrik geometrinin ilişkilerini içermez. Yayımsal bir süreklilik, bütünün parçayla olan çeşitli müttefik ilişkileri, ortak parçalara sahip olacak şekilde örtüşme, temas ve bu birincil ilişkilerden türetilen diğer ilişkilerle birleşen bir varlıklar kompleksidir. ‘Süreklilik’ kavramı hem belirsiz bölünebilirlik özelliğini hem de sınırsız yayılım özelliğini içerir. Her zaman varlıkların ötesinde varlıklar vardır, çünkü varlık olmayanın sınırı yoktur. Bu yayımsal süreklilik, dünyanın tüm süreci boyunca mümkün olan tüm bakış noktalarının

dayanışmasını ifade eder. Dünyadan önce gelen bir olgu değildir; dünyanın genel karakterinden doğan düzenin -yani gerçek potansiyelliğin- ilk belirlenimidir. Mevcut çağın ötesindeki tüm genelliği içinde şekilleri, boyutları ya da ölçülebilirliği içermez; bunlar kozmik çağımızdan¹⁴³ kaynaklanan *gerçek potansiyelliğin*¹⁴⁴ ek belirlenimleridir” (Whitehead, 1978: 66).

Bu alıntıdan hareketle yayılımsal süreklilik, edimsel dünyanın gerçek potansiyelliğinin düzeninin ilk belirlenimi olarak düşünülmelidir. Bu, dünyanın yerleşik edimsel varlıkları tarafından genel soyut potansiyelliğe¹⁴⁵ getirilen sınırlamanın temel yönüdür (Hooper, 1943: 208). Öte yandan ilişkisellik ilkesi gereğince sadece edimsel varlıklar değil, zaman ve mekân da hem kendi içinde hem de diğer edimsel varlıklarla irtibatlıdır. Mutlak zaman öğretisinden farklı olarak, geçmiş, şimdi ve gelecek, yayılımsal süreklilik içerisinde birbiriyle irtibatlandırılır (Whitehead, 1978: 66). Bu irtibatlılık, geçmiş, şimdi ve gelecek ayrımlarının birbiriyle bağlantılı olduğunu; aralarında mutlak bir kopukluk olmaksızın gerçek bir sürekliliğe sahip olduğunu göstermektedir (Miller, 1946: 145). Bu minvalde yayılımsal süreklilik, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecekteki edimsel varlıkların tüm potansiyel nesnelleştirmeleri için bir alan sağlayan engin bir ilişkisel kompleks olarak önerilmektedir (Hooper, 1943: 208).

¹⁴³ Whitehead'e göre farklı dünyalar veya farklı zamanlar vardır. Whitehead bu düşüncesini *kozmetik çağ* (cosmic epoch) sözcüğüyle kavramsallaştırır. Whitehead'e göre biz belirgin bir kozmik çağı yaşamaktayız. Burada kozmik çağ ifadesi sıradan anlamıyla belirli bir zaman aralığı değildir. O, kendimizle doğrudan ilgisi izlenebilen en geniş edimsel varlıklar *toplumu* (society) anlamında kullanılmaktadır (Whitehead, 1978: 91). Toplum terimi ise kendi aralarında düzenlenmiş edimsel varlıkların bir bağıntısı anlamında kullanılmaktadır (Whitehead, 1978: 89). Whitehead, kozmik çağımızı, elektronik ve protonik haller de dâhil olmak üzere bir elektromanyetik haller toplumu olarak veya kısaca bir elektronlar ve protonlar topluluğu olarak düşünülmesinin, düşüncesini anlamada kolaylık sağlayacağını düşünür (Whitehead, 1978: 92). Whitehead'e göre içinde bulunduğumuz çağın temel karakteristiği, onun bir sürekliliğe sahip olması, başka bir deyişle bu çağın içerisinde sürekliliğin yaratımının var olmasıdır. Belki de böyle bir yaratılış tüm kozmik çağları kapsayan nihai metafiziksel bir gerçektir; ancak Whitehead'e göre bu, zorunlu bir sonuç gibi görünmemektedir. Daha olası olan görüş, yayılımsal sürekliliğin, içinde bulunduğumuz çağı oluşturan edimsel varlıklar toplumundan kaynaklanan özel bir durum olduğudur (Whitehead, 1978: 35-36).

¹⁴⁴ İtaliye bana ait.

¹⁴⁵ Ebedi nesnelere tarafından sağlanan sınırsız potansiyellik veya genel potansiyellik.

Peki, yayılımsal sürekliliğin özünde yatan bu potansiyellik ne içindir? Neyin potansiyelliğidir. Whitehead, yayılımsal süreklilikteki potansiyelliğin, *bölünme* (division) potansiyelliği olduğunu öne sürer. Bu bölünmeyi gerçekleştiren şey, edimsel varlıklardır (Whitehead, 1978: 67). Peki, edimsel varlıklar, yayılımsal sürekliliği neden böler. Bu noktada edimsel varlıklara atfedilen teleolojik boyut karşımıza çıkar. Her edimsel varlık, sürekliliği aşip belirliliğe; potansiyellikten kurtulup edimselliğe ulaşmak istemektedir. Yayılımsal süreklilik kavramındaki süreklilik, söz konusu belirsizliği veya potansiyelliği vurgulamaktadır. Herhangi bir edimsel varlık, yayılımsal sürekliliği böldüğünde veya atomize ettiğinde, süreklilik (potansiyellik) ortadan kalkarak edimselliğe geçiş yapar. Edimselliğe geçiş, somutlaşarak tatmine ulaşmaktır. Tatmine ulaşan edimsel varlık, yayılımsal sürekliliği, bölerek atomize eder. Söz konusu atomizasyonda yayılımsal sürekliliğin belirleyici bir rolü yoktur. Zira o, edimsel varlıkların oluşturduğu bir düzlemdir ve edimsel varlıkları önceleyen veya onları aşan bir doğası yoktur. Öte yandan yaratıcılık ilkesinin de belirleyici bir karakteri olmadığını daha önce ifade etmiştik. Whitehead, yaratıklarından ayrı olarak, müstakil bir yaratıcılık ilkesinden bahsetmez. Bu noktada Whitehead, edimsel varlıkları, kendi atomizasyonlarının faili olarak öne sürmekten başka bir çaresi kalmaz. Fakat edimsellik, sadece zamansal edimsel varlıkları içermez. Dolayısıyla edimsel varlıkları temel alan bir açıklama, ilk edimsel varlık olan Tanrı'yı da hesaba katmayı gerektirir.

Yayılımsal sürekliliğin atomizasyonunun izahı edimsel varlıklar planında açıklanacaksa, söz konusu açıklama edimsel varlıkların özneliği üzerinden yapılmalıdır. Çünkü bölme, en nihayetinde bir karardır ve bu karar edimsel varlıklara ait olmak zorundadır.¹⁴⁶ Daha önce edimsel varlıkların öznel ve nesnel olmak üzere dipolar bir yapı sergilediğini ortaya koymuştuk. Burada karşımıza çıkan edimsel varlıkların öznel boyutudur. Bir karardan bahsedilecekse bu bir özneliği gerektirir. Her edimsel varlık, somutlaşma süreci içerisinde kendi kavrayışlarını somutlaştırarak nihai bir sona ulaşmaya kayıtlıdır. Fakat burada evrenin erosu olan ilk edimsel varlığın kökensel doğası, kışkırtıcı

¹⁴⁶ Ontolojik ilke gereğince.

veya teşvik edici bir rol üstlenir. Her işlevde olduğu gibi bu işlevde de Tanrı yeniliğin organıdır ve yoğunlaştırmayı amaçlar (Whitehead, 1978: 67). Peki, edimsel varlıklar, yayılımsal sürekliliği nasıl bölebilir? Burada, gerçek potansiyelliğin işleyiş sürecine ilişkin düşünce netlik kazanır. Gerçek potansiyellik, dünyanın yerleşik edimsel varlıklarının nesneleşmiş verileri tarafından koşullandırılan yaratıcılıktır; hâlihazırda somutlaşmış olan ve *nesnel ölümsüzlüğe* sahip olma karakterleriyle yeni edimsel varlıkların oluşumu için potansiyeller olarak işlev gören edimsel varlıkların toplamıdır. Bu düşünce çizgisi içerisinde edimsel varlık, bu verileri ele geçirir ve onları kendi öz yaratımında bileşenler olarak kullanır. Sonuç olarak, yayılımsal süreklilikte daha önce potansiyel olan şey (sürekli olan), her yeni edimsel varlığın somutlaşmasında birincil aşama haline gelir ve bu da benzersiz ve tamamen kendisine ait unsurların senteziyle yeni bir yaratıkla (somutlaşma süreci bitmiş edimsel varlıkla) sonuçlanır (Hooper, 1943: 209). Böylece yayılımsal süreklilikteki bir bölge, bölünerek atomize edilir. Bu süreklilik içerisinde hangi bölgenin bölüneceğine ilişkin bir açıklama yoktur. Gerçek potansiyelliğin ilk görünümü olan yayılımsal süreklilikle ilgili söylenebilecekleri söylediğimize inanıyoruz.

5. 4. GERÇEK POTANSİYELLİK

Whitehead'e göre edimsel dünyanın genel karakterinden doğan bir düzen vardır ve Whitehead buna *gerçek potansiyellik* adını verir. Gerçek potansiyelliğin kendisini bulduğu yer daha önce ortaya koyduğumuz yayılımsal sürekliliktir (Whitehead, 1978: 66). Whitehead'in metafiziğinde *gerçeklik* (reality) kavramının birden fazla karşılığı vardır. Fakat gerçek potansiyellik düşüncesi bağlamında öne sürülen gerçeklik, doğrudan edimselliğe işaret eder. Yani bütünüyle gerçek olan, edimsel varlıklardır (Tabanlı, 2023: 150). Edimsel varlığın özü ise süreçtir. Süreç, oluş ve yok oluşu ifade eder (Whitehead, 1969: 164). Gerçek potansiyellik tezinde, edimsel varlıkların oluşum sürecine ilişkin her iki yön de muhafaza edilir. Çünkü hem oluş hem de yok oluş, gerçekliğin iki yönünü ifade eder.

Potansiyellik kavramının metafizik çalışmalar içerisindeki rolü, Aristoteles'ten bu yana hiç değişmemiştir. En temelde potansiyellik, bir şeyin gerçekleşmesi için gerekli olan gizil-güce veya bir yeteneğe işaret eder. Aslında Whitehead de potansiyelliğin bu kökensel tanımına bağlı kalır. Whitehead'e göre oluş, *gerçekleşmemiş* potansiyellikler biçiminde var olan faktörlerin edimsel olana tercüme edilerek açığa çıkarılması sürecidir. Öz-yaratım süreci, potansiyelliğin edimselliğe dönüşmesidir (Whitehead, 2018a: 44). Fakat Whitehead'in gerçek potansiyellik düşüncesi, söz konusu potansiyelliklerin doğrudan evrenin edimsellikleri üzerinden sağlanabileceğine ilişkin vurguyla diğerlerinden ayrılır. Bu yüzden Whitehead, potansiyelliğin iki yönünü birbirinden ayırır: (a) Ebedi nesnelere çokluğu tarafından sağlanan karşılıklı tutarlı veya alternatif olasılıklar demeti olan genel potansiyellik ve (b) edimsel dünya tarafından sağlanan veriler tarafından koşullandırılan gerçek potansiyellik. Genel potansiyellik mutlak ve gerçek potansiyellik, edimsel dünyanın sınırlarını belirleyen bir dayanak noktası olarak alınan bazı edimsel varlıklara bağlıdır (Whitehead, 1978: 65).

Whitehead, genel potansiyelliğin, soyut ve sınırsız olduğunu öne sürer. Whitehead'e göre genel potansiyellik, yalnızca ebedi nesnelere müdahale olanaklarına atıfla ve Tanrı da dâhil olmak üzere herhangi bir belirli edimsel dünyaya ait edimsel varlıkların nesnel müdahalesinden soyutlanarak düşünülen yaratıcılık anlamına gelir. Öte yandan gerçek potansiyellik, potansiyelliğin edimsel varlıklarla sınırlanmış yönüne işaret eder. Edimsel varlıklar, nesneleşerek, kendi ötesindeki edimsel varlıkları etkisi altına alır. Edimsel bir varlığın etkileri, onun kendi dışındaki somut süreçlere müdahaleleridir. Kendisini aşan süreçlere bu şekilde müdahale eden herhangi bir varlığın bir *nesne* olarak işlev gördüğü söylenir.¹⁴⁷ Edimsel varlıkların bu nesnel müdahalesi, söz konusu somutlaşmayı koşullandıran yaratıcı karakteri oluşturmaktadır. Her bir edimsel varlığın tatmini, evrenin verili oluşunun bir unsurudur: sınırsız, soyut olasılığı,

¹⁴⁷ Nesne olarak işlev görmeleri, tüm varlıkların tek genel metafizik karakteridir. Evrenin dayanışmasını oluşturan da bu metafizik karakterdir (Whitehead, 1978: 219).

her bir yeni somutlaşmanın kaynaklandığı tikel gerçek potansiyelle sınırlar¹⁴⁸ (Whitehead, 1978: 219-220).

Gerçek potansiyellik tezi, özellikle on yedinci yüzyılda zirve yapan ve basit konum yanılığısı çatısı altında özetlenen, boş edimsellik düşüncesinin köküne vurur. Boş edimsellik, var olmak için kendi kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan tözsel bir madde anlayışını tanımlar. Bu anlayış, düşüncedeki çatallanmaların baş sorumlusudur. Bu düşünceye göre evren, birbiriyle ilişkisiz tözsel şeyleri kendi içinde ihtiva eden basit bir kaptır. Böyle bir mutlak evren anlayışı kapsamında her bir tekil madde, kendi konumunda, kendi *dolaysız şimdisinde* ve sadece kendi kendisiyle baş başadır. İçsel bir devinimden veya histen (kavrayış) yoksundur. Bütünüyle cansızdır. Gerçek potansiyellik tezi, edimsel varlıkların, kendileri dışındaki varlıklar tarafından algılandığı, hesaba katıldığı ve oluşturucu bir unsur olarak özümsemiğini varsayar (Tabanlı, 2023: 151). Gerçek potansiyellik böyle bir dünyanın ve içindeki varlıkların hareketsiz ya da pasif nesnelere olmadığını ve olmayacağını gösterir. Yaratıcılığın yalnızca dünyayı dolduran oluş hallerinde ve bu haller aracılığıyla bulunabileceğine dair Whitehead'in ısrarını ifade eder (Halewood, 2013: 8).

Genel ve gerçek potansiyellik arasındaki bu ayrım, önemli sonuçları olan keskin bir ayrımdır. Eğer Whitehead'in düşüncesi, sonsuz oluşlardan oluşan bir evrenin göstergesi olarak genel potansiyelliğin soyut kavramının sadece bir yüceltilmesi olsaydı ve böylece sadece varoluşun akışının ve akışının varoluşun gerçekliğini oluşturduğunu öne sürseydi, o zaman onun çalışması postmodernist teorinin en kötü aşırılıklarının bir başka yorumundan daha fazlasını sunamazdı. Gerçek potansiyelliğin önemi üzerindeki ısrar, Whitehead'in böyle bir suçlamadan kaçmasına yardımcı olur. Gerçek potansiyellik, belirli bir zamanda dünyada var

¹⁴⁸ Yok oluş kavramının bir tür ortadan kalkma değil, tersine, edimsel bir varlığın, kendi somutlaşma sürecini, kavrayışları yoluyla sonlandırarak bir nesnel ölümsüzlük kazanımı olduğunu daha önce ifade etmiştik. O halde, edimsel varlıkların özneli, amaçlarına ulaştıklarında yok olsalar da, başarıları *olgu* olarak varlığını sürdürür ve böylece hayatta kalarak ve daha sonraki oluş eylemleri için potansiyel olarak, genel yaratıcılık üzerinde kararlılık gösterirler. Böylece yaratıcılığın genel karakteri, kendi bastırılmaz dürtüsünden başka bir şey yokmuş gibi davranamaz (Hooper, 1941: 300).

olan potansiyelliğin sınırlı ifadelerini tanımlar. Marx'ın belirttiği gibi, insanlar “kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama bunu istedikleri gibi yapmazlar; kendi seçtikleri koşullar altında değil, doğrudan karşılaşılan, verilen ve geçmişten aktarılan koşullar altında yaparlar” (Halewood, 2013: 8).

Whitehead, *Süreç ve Gerçeklik* adlı eserinin tüm gelişiminin etrafında örüldüğü tek anahtar düşüncenin, yok olanın (perished) veya başka bir deyişle geçmişin (past), şimdi tarafından sahiplenilmesi yani nesneleştirilmesi olduğunu dile getirir (Whitehead, 1948: 89). Bu söylem oldukça sıra dışıdır. Çünkü hakim gelenek, yok oluş mefhumunu *bir dejenerasyon evresi, bir yozlaşma, bir kuruyup solma*¹⁴⁹ olarak ele almaktadır. Fakat Whitehead'in kavrayışlar ekseninde geliştirdiği metafiziğinde bu türden bir yok oluş düşüncesiyle karşılaşılmaz. Whitehead'e göre doğanın asli varlığını oluşturan *kavrayışsal birleşme* kapsamında hiçbir doğal unsur, nihai olarak sırta kadem basmamaktadır. Onlar yok olmakta ama yine de oluş platformundan silinmemektedir. Her edimsel varlık, bir kez kendini belirledikten sonra, başkaları tarafından nesneleştirilmektedir. Bundan sonra onun varoluş biçimi, başka varlıklar tarafından hissedilmesi yani kavranması olacaktır (Stengers, 2011: 306). Whitehead bu süreci, “bir edimsel varlığın potansiyelinin başka bir edimsel varlıkta gerçekleşmesi” (Whitehead, 1978: 23) şeklinde tanımlar. Yani bir edimsel varlığın bir diğeri için nesneleşmesi, bir edimsel varlığın başka bir edimsel varlığın kendini yaratmasında işlev görmesi anlamına gelmektedir (Whitehead, 1978: 28).

Geçmişin kavranışı, geçmişin yok olduğu ve böylece kendi ötesinde bir unsur olarak kaldığı ve böylece *nesneleştiği* anlamına gelir. Whitehead'in kavrayış kavramıyla ne demek istediğinin en genel ve doğrudan ifadesi de budur

¹⁴⁹ İtalik olarak yazılan üç sözcük, Stanislaw Lem'in *Solaris* adlı eserin 168. sayfasından alınmıştır. Bu sözcükleri kullanmamın, anlatımı güçlendirmekten ve kendimi daha iyi ifade edebilmekten başka bir maksadı yoktur. Şüphesiz, bunu kendi sözcüklerimmiş gibi kullanabilirdim. Ama bu nedense bu bana kötü bir tutummuş gibi geldi. Bunu hem Stanislaw Lem'e hem de onu orijinal dili Lehçeden Türkçeye kazandıran tercümanın çabasına haksızlık olur diye düşündüm. Öte yandan bu eseri, konuyla irtibatlı olmadığı için kaynakçada göstermek yerine sadece burada adını anmayı yeterli buldum: Stanislaw Lem (2022), *Solaris*, çev. Seda Köycü, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

(Whitehead, 1943: 89). Bu düşünce çizgisi içerisinde, *geçmiş*, kendisinin ötesindeki *gelecekte yatan şimdi-de nesnel* bir varlığa sahip olur (Whitehead, 1969: 246). Whitehead, geçmişin kavranışını, tamamen ölü olanın canlı olan tarafından sahiplenilmesine benzetir. Yani kendi canlı dolaysızlığından kurtulmuş olan bir edimsel varlık, oluşun diğer canlı dolaysızlıkları içinde gerçek bir bileşen haline gelir. Whitehead buna *nesnel ölümsüzlük* adını verir (Whitehead, 1978: XIII).

Whitehead, edimsel varlıkların nesneleşmesinin zorunlu bir şartı olarak *tatmin* terimine başvurur. Burada *tatmin* olarak adlandırılan nihai işleyiş bütünlüğü, edimsel varlığın kendi *ötesinde* ne olduğunu temsil eder. Kendi iç varoluşu olan süreci buharlaşmış, yıpranmış ve tatmin olmuştur; ancak etkilerinin tümü onun tatmini açısından tanımlanmalıdır. Edimsel bir varlığın *etkileri*, kendi dışındaki somut süreçlere yaptığı müdahalelerdir. Bu şekilde kendini aşan süreçlere müdahale eden herhangi bir varlığın bir *nesne* olarak işlev gördüğü söylenir. Nesne olarak işlev görmeleri, tüm edimsel varlıkların tek genel metafizik karakteridir¹⁵⁰ (Whitehead, 1978: 219-220).

Dolayısıyla bir edimsel varlığın *geçmiş* olması, onun kendi ötesindeki edimsel dünyaya nedensel etkide bulunabileceği bir veriye dönüşümünü temsil eder. Bu minvalde geçmiş olmak, nesnel olarak *ölümsüz* olmaktır. Geçmiş olan edimsel varlıklar, öznel olarak yok olmuş olsa da, nesnel olarak ölümsüz¹⁵¹ oldukları için (Whitehead, 1978: 29) başka bir edimsel varlığın oluş sürecine bir *potansiyel* öge olarak dâhil olur. Dolayısıyla bir edimsel varlığın tatmine ulaşarak *nesneleşmesi*, o edimsel varlığın potansiyelliğinin başka bir edimsel varlıkta gerçekleşmesidir (Whitehead, 1978: 23). Whitehead, böylece bir edimsel varlığın başka bir varlığı nesneleştirerek kendi bünyesine kattığını ileri sürmektedir (Whitehead, 2019b: 46). Nesneleşme sayesinde her yeni kavrayış,

¹⁵⁰ Kozmik dayanışmayı oluşturan da bu metafizik ilkedir (Whitehead, 1978: 220).

¹⁵¹ *Nesnel ölümsüzlük* (objective immortality), Whitehead'in, Aristotelesçi 'madde' ve modern 'etkisiz şeyler' (neutral stuff) görüşüne karşı geliştirmiş olduğu *yaratıcılık* (creativity) prensibinin kendisine bağlandığı unsurdur. Buradaki temel görüş, bir aktüel varlığın, öznel olarak yok olsa da nesnel planda bir veri (datum) olarak varlığını devam ettirdiğidir (bkz. Process and Reality, 1978: 31).

onu nesneleştiren başka kavrayışlar için bir *veri* (datum) haline gelmekte, kamusal hale gelmektedir (Deleuze, 2006: 118). Böylece kavrayışlar, kendisini *burada ve şimdi* şeklinde tanımlasa da diğer yer ve zamanlara özsel bir referans verirler (Whitehead, 2018b: 99). Peki, yok olan bir şey nasıl kavranılabilir?

Whitehead edimsel dünyayı, hususi karakterler ve nitelikleri olan pasif edimsel tözlerin basit bir toplamı şeklinde düşünme konusunda ısrar edersek, bu tözlerin, kendisi gibi olan diğer tözlerin oluşumunda bir *bileşen* olma rolünü nasıl oynayabileceği sorusunu sormanın anlamsız olacağını söyler. Zira böyle bir düşüncenin, tözlerin edimsel dünyadaki ilişkiselliğini ve etkileşimini açıklamadaki yetersizliği ortadadır. Öte yandan Whitehead'in edimsel dünya öğretisindeki hâkim anlayış, *karşılıklı* işlevsel faaliyet anlayışıdır. Bu anlayış çerçevesince edimsel olan her bir şey, faaliyeti nedeniyle bir şey olmaktadır (Whitehead, 2019b: 46). Yani, edimsel bir varlığın *ne* olduğunu belirleyen şey, aslında onun *nasıl* oluştuğudur.¹⁵² Böylece edimsel bir varlığın iki tanımı birbirinden bağımsız olarak ele alınamaz. Whitehead'in, *Süreç ve Gerçeklik*'teki özgün ifadesiyle: "Onun 'varlığı', onun 'oluşu' tarafından belirlenir" (Whitehead, 1978: 23). Dolayısıyla edimsel varlığın tabiatı, onun diğer şeylerle olan ilişkisinden, onun bireyselliği de diğer şeylerin onunla ilişkili olması nedeniyle onlarla olan sentezinden ibarettir (Whitehead, 2019b: 46). Fakat bir edimsel varlığın kendi içindeki oluşumu sonsuz değildir. Oluşum süreci devam eden edimsel varlık, somutlaşmasını sağlayan unsurların birliğine ulaşılmasıyla *yok olur* (Gentry, 1946: 253). Fakat Whitehead'in metafiziğindeki bu *yok oluş* (perishing) kavramı, nihai bir sona işaret etmez. Elbette Whitehead'e göre de bir *sonluluk* (finitude) vardır. Eğer bu doğru olmasaydı, sonsuzluğun hiçbir

¹⁵² Whitehead, klasikleri çok erken yaşlarda okumuş biri olarak *varlık* (being) kavramının tarihsel yükünün farkında olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Platon'un eserlerine bakıldığında varlık veya var olan kavramının, oluş (becoming) kavramı üzerindeki baskınlığı açık şekilde görmüş olmalıdır. Örneğin *Timaios*'ta varlık, her zaman aynı kalan ve asla değişmeyen olarak konumlandırılmıştır. Oluş kavramı ise sürekli değişene, bozulup yok olana işaret eder. İyilik ve güzellik de aynı kıstasa göre belirlenir. Değişmeyen ve hep aynı kalan iyidir ve güzeldir. Oluş içerisinde olansa böyle değildir. Varlık, akılla kesin olarak kavranabilir olana işaret ederken, oluş bilinemez olanı temsil eder. Epistemolojik olarak varlık ve oluş arasındaki ilişki gerçeğin inançla ilişkisi gibidir (Platon, 2020: 37-38). Varlığın, oluşa olan üstünlüğü, Orta Çağ Hıristiyan düşüncesinde daha da belirginlik kazanarak hükmünü devam ettirmiş ve modern Batı felsefesine dek yol almıştır.

anlamı olmazdı. Sonluluk ve sonsuzluk karşıtlığı, her varlığın belirsiz bir dizi perspektif içerdiği ve her perspektifin, o varlığın *sonlu* bir özelliğini ifade ettiği şeklindeki temel metafiziksel hakikatten kaynaklanır. Ancak herhangi bir sonlu perspektif, bir varlığın bütünlükle olan temel bağlantısından kurtulmasını sağlamaz (Whitehead, 1948: 60).

Whitehead'in ortaya koyduğu sonluluk ve sonsuzluk arasındaki irtibatlılık, yok oluş düşüncesini, varlıktan bütünüyle kopararak ayıran düşünceye muhaliftir. Girişmiş olduğu spekülasyon, *oluş* ve *yok oluş* arasındaki sınırı bir eşiğe çevirme amacını taşımaktadır. *Yok oluşun, oluş düzeyindeki analizi* ifadesi, bu girişiminin en açık göstergesidir. Whitehead, imgesel bir sıçrayış yapmamızı istemektedir. Öyle bir imgesel sıçrayış istemektedir ki yok oluş, oluş planında analiz edilebilsin. Bu, edimsel dünyanın sonluluğunun (ki edimsel dünya sonludur), potansiyelliklerin sonsuzluğunu kucaklamasıyla (Whitehead, 1948: 67) mümkündür.

Whitehead'in felsefesinin bazı yorumlarına göre, kavranılmış bir edimsel varlık, kavranan edimsel varlıkta gerçekten *tam olarak* mevcut değildir ya da *hiç* mevcut değildir; diğer yorumlara göre ise kavranılmış varlık, kavranan halde tam olarak mevcuttur. Burada savunulan bakış açısına göre, kavranan varlık, kavrayan varlığın bir bileşeni olarak tamamen mevcuttur, ancak bu onun mekân-zamansal anlamda mevcut olduğu anlamına gelmez. Örneğin, hatırlanan bir edimsel hal, hatırlayan halle aynı zaman ve yerde bulunmaz, ancak hatırlayan halde bir bileşen olarak mevcuttur. Başka bir deyişle, edimsel bir halin bileşenleri, o edimsel halin mekân-zamansal konumunu paylaşmak zorunda değildir (Fitch, 1957: 332). Aslında Whitehead, *Sembolizm, Anlamı ve Etkisi* adlı eserinde adeta bu tartışmayı öngörürcesine şöyle demektedir: "...hiçbir edimsel varlık, formel bütünlüğü içerisinde nesneleştiriliyor değildir" (Whitehead, 2019b: 45). Whitehead'in bu cümlesinden de anlaşılacağı üzere kavranan edimsel hal, başka bir varlık tarafından topyekûn kavranmamaktadır. Kavrayan, kavrananın sadece bir boyutunu (aspect) kavramaktadır. Bu da

geçmişin kavranışı söyleminin mekân-zamansal bir ilişki olmadığını açığa vurmaktadır.

Dolayısıyla gerçek potansiyelliği imleyen geçmişin kavranışı, mekân-zamansal planda artık var olmayanı, yok olmuş olanı kavramak anlamına gelmektedir. Çevremizdeki bir olayı gördüğümüzde ya da işittiğimizde o olay çoktan meydana gelmiştir. Whitehead kavrayışın bu geçmişe dönük yapısını genelleştirir, öyle ki bedenimizdeki olayları hissettiğimizde ya da duyumsadığımızda bile hislerimiz olaylarla eşzamanlı değil, onlardan sonra gelir. Olaylar, olaylar gerçekleşene kadar deneyimlenemez (Hartshorne & Peden, 2010: 15). Bu satırları yazdığım sırada ölümünün üzerinden on altı gün geçmiş olan ve dolayısıyla mekân-zamansallığını kaybetmiş olan dostumun benim oluşumumda mekân-zamansal olmayan bir faktör olarak etkinliğini sürdürmesini örnek verebilirim. O, öldü, yok oldu, geçmişe karıştı. Fakat sırta kadem basmadı: *Pereunt et imputantur*.

SONUÇ

Whitehead, potansiyellik kavramını sadece mekân-zamandan yoksun olan ebedi nesnelere üzerinden inşa etseydi hiç şüphesiz yeni bir “çatallanma” içerisine düşmüş olacaktı. Öte yandan ebedi nesnelere edimsel varlıkların oluşumunun yegâne potansiyellik kaynağı olarak ortaya atsaydı, bu sefer de on yedinci yüzyılda kabul gören “devinimsiz madde” anlayışının tekrarını sergilemiş olacaktı. Bu da olguların bireysel bağımsızlığı anlamına gelen “basit konum yanılığı” demektir. Basit konum yanılığı, maddeyi ilişkilerinden kopararak edimselliğin içi boş bir yorumuna yol açmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Whitehead’in gerçek potansiyellik öğretisini ortaya atması, edimsel olanın cansız ve iç devinimden yoksun olduğunu değil, oluşum süreçlerindeki aktif unsurlar olduğunu öne sürmektedir. Böylece edimsel varlıklar sadece kendi varoluş sürecinin bir aktörü olmaktan çıkarak kendi ötesine geçebilen deneyim birimleri olarak ortaya koyulmuştur.

Gerçek potansiyellik, Batı felsefesinde genel kabul görmüş olan potansiyellik düşüncesinin karşısında konumlanmaktadır. Whitehead genel kabul gören bu düşüncüyü “genel potansiyellik” olarak adlandırmıştır. Bulgularımız, ebedi nesnelere sağladığı genel potansiyelliğin bir tür sınırsızlığa vurgu yapmakta olduğunu göstermektedir. Bu sınırsızlık bağlamında bir edimsel varlığın hangi ebedi nesnelere kendi oluşum sürecine katacağı (pozitif kavrayış) veya hangi ebedi nesnelere oluşum sürecinin dışında bırakacağı (negatif kavrayış) belirsizdir. Bu anlamda genel potansiyellik, “olasılık” kavramına yakınsamaktadır. Ebedi nesnelere sonsuz sayıda oluşu göz önüne alındığında bu olasılık, öngörülemez veya hesabı yapılamayan bir belirsizliğe gönderme yapmaktadır. Öte yandan bir edimsel varlığın gerçek potansiyelliğinin zeminini teşkil eden edimsel dünyası belirlidir. Dolayısıyla onun gerçek potansiyelliği, yani hangi edimsellikleri kendi kendisinin oluşum sürecinin bir parçası olarak kullanacağı (pozitif kavrayış) bu belirlilik ile çevrilidir.

Gerçek potansiyellik, her fırsatta olgusal dünyadaki sonluluğu vurgulayan hâkim düşünceye karşı *geçiş* kavramını ortaya atarak bir tür ölümsüzlük düşüncesini öne çıkarmaktadır. Bir başka varlıkta var olmak anlamına gelen geçiş, edimsel varlığın geçip gitmesi veya yok olması değil, başka bir varlıkta var olmaya devam etmesi anlamına gelmektedir. Bu yüzden Whitehead, birbirinden kopuk noktalar ve anlar dizisinden oluşan mutlak bir mekân-zamansal düzlem yerine, geçişe olanak tanıyan ve gerçek potansiyelliğin ilk belirlenimi olan yayılımsal süreklilik doktrinini ortaya atmıştır. Böylece edimsel dünyadaki varlıklar, birbirinden izole bir şekilde doğup ölen varlıklar değil, birbirlerine yayılarak birbirini oluşturan “süper-ject”lerdir.

Öte yandan “gerçek potansiyellik” ifadesi tartışmaya açıktır. Whitehead’in sıklıkla edimsel dünyaya vurgu yaptığını ve edimselliği ontolojik ilke adını verdiği bir ilkeyle korumaya aldığını biliyoruz. Fakat yine de bu, Whitehead’in kullandığı gerçek potansiyellik ifadesine bir açıklık getirmiyor. Çünkü Whitehead’e göre edimsellik, yegâne gerçeklik değildir. Whitehead’in metafiziğinde kavramların, inancın, yasaların da bir gerçekliği vardır ve bunlar varoluşun bir aradılığından kopuk unsurlar değildir. Fakat Whitehead’e göre bütün bunlar edimsel dünyadan yapılan soyutlamalar yoluyla elde edilmiş gerçekliklerdir ve dolayısıyla edimselliğe göre ikincildir. O halde gerçek potansiyellik söylemi yerine asli veya birincil potansiyellik söyleminin daha uygun olduğunu düşünüyoruz. Aksi halde gerçek potansiyellik söylemi, ebedi nesnelere sağladığı genel potansiyelliğin gerçek dışı olduğuna yönelik yanlış bir yoruma da zemin hazırlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Adams, R. M. (1941). "Particulars, Actuality, and Identity Over Time". *The Journal of Philosophy*, Volume: 38(no. 5), 1–22.
- Agamben, G. (1999). *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. California: Stanford University Press.
- Aristoteles. (2018). *Hayvanların Hareketleri Üzerine*. (F. Akderin, çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Aristoteles. (1989). *Kategoriyalar*. (H. R. Atademir, çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aristoteles. (2021). *Metafizik*. (Y. G. Sev, çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Aristoteles. (2019). *Oluş ve Bozuluş*. (Y. G. Sev, çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Aristoteles. (2021). *Ruh Üzerine*. (Y. G. Sev - Ö. Aygün, çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Aydın, M. (1985). Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (sayı: 27.) 31–89.
- Bacon, F. (1999). *Novum Organum*. (S. Ö. Akkaş, çev.). Ankara: Doruk Yayınları
- Boethius. (2014). *Felsefenin Tesellisi*. (Ç. Dürüşken, çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.

- Boutroux, E. (2009). *Leibniz*, çev. Atakan Altınörs, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Christian, W. A. (1949). "The Mutual Exclusiveness Of Whitehead's". *The Review of Metaphysic*, 2(7), 45–75.
- Cobb, John B. & Griffin, D. Ray. (2006). *Süreç Teolojisi*. (T. İmamoğlu – R. Yazoğlu, çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Cobb, J. B. (2008). *Whitehead Word Book: A Glossary with Alphabetical Index to Technical Terms in Process and Reality*. California: Process & Fate Press.
- Collingwood, R. G. (2020). *Doğa Tasarımı*. (K. Dinçer, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çalıcı, Sercan. (2020). *Oluş Serüveni*. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Çalıcı, Sercan. (2021). *Gerçeğin Belleği (Bir Alfred North Whitehead Portresi)*. İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Dastur, F. (2005). Philosophy and Tragedy. In M. Beistegui & S. Sparks (Eds.), *Suparyanto dan Rosad (2015 (Vol. 5, Issue 3)*. Taylor & Francis e-Library.
- Decimius Magnus Ausonius. (1991). The Works of Ausonius. In R.P.H. Green (Ed.), *The American Journal of Philology*. Clarendon Press.
- Deleuze, G. (2006). *Kıvrım: Leibniz ve Barok*. (H. Yücefer, çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Fitch, F. B. (1957). Combinatory Logic and Whitehead's Theory of Prehensions.

The Philosophy of Science Association, 24(4), 331–335.

Gentry, G. (1946). Eternal Objects And The Philosophy Of Organism. *Philosophy of Science*, 13(3), 252–260.

Graham, A. (1977). *Metaphysical Principles and the Category of the Ultimate*, Process Studies. University of Illinois Press.

Hawking, S. (2017). *Zamanın Kısa Tarihi*. (B. Gönülşen, çev). Alfa Yayıncılık, İstanbul.

Hall, E. W. (1930). Of What Use Are Whitehead's Eternal Objects? *Journal of Philosophy, Inc.*, 27(2), 29–44.

Hartshorne, C. (1979). Whitehead's Revolutionary Concept of Prehension. *International Philosophical Quarterly*, 19(3), 253–263.

Hartshorne, C., & Peden, W. C. (2010). Whitehead's View of Reality. In *Cambridge Scholars* (Vol. 11, Issue 3).

Hooper, S. E. (1941). Whitehead's philosophy: Actual entities. *Philosophy*, 16(63), 285–305.

Hooper, S. E. (1942). Whitehead's Philosophy: Eternal Objects and God. *Philosophy*, 17(65), 47–68.

Hooper, S. E. (1943). "Whitehead's Philosophy: Space, Time and Things." *Royal Institute of Philosophy*, Volume: 18 (No: 71), 204–230.

Köktürk, Milay. (2017). *Zaman Üzerine Felsefi Soruşturma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Leclerc, I. (1958). *Whitehead's Metaphysics: An Introductory Exposition*. New York: The MacMillan Company.
- Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme* (I.-II. Kitap). M. D. Topçu, çev). Ankara: Öteki Yayınevi.
- Lowe, V. (2019). *Alfred North Whitehead: The Man and His Work, 1910-1947*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Masong, K. C. (2014). "Recuperating The Concept Of Event In The Early Whitehead". *Hapag* (No: 2), 31–46.
- Mcintyre, A. (1903). *Giordano Bruno*. London: Macmillan Company.
- Miller, D. L. (1946). "Whitehead 's Extensive Continuum". *Philosophy of Science* 13(2), 144–149.
- Morgan, G. (1937). Whitehead's Theory Of Value. *University of Chicago Press*, 47(3), 308–316.
- Neville, R. C. (1969). Whitehead On The One And The Many. *Southern Journal Of Philosophy*.
- Newton, I. (1998). *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri (Seçmeler)*. (A. Yardımlı, çev.). İstanbul: İdea Yayıncılık.
- Nobo, J. L. (1986). *Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity*. State University of New York Press.
- Platon. (2020). *Timaios*. (F Akderin, çev). İstanbul: Say Yayınları.

- Schmitt, C. (2014). *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*. (A. E. Zeybekoğlu, çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Simondon, G. (2019). *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders*. (Emre Sünter, çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Sherburne, D. W. (1981). *A Key to Whitehead's Process and Reality* (Donald W. Sherburne (ed.). The University of Chicago Press Chicago and London.
- Stebbing, L. S. (1927). Is the "Fallacy of Simple Location" a Fallacy? *Proceeding of the Aristotelian Society*, 7(1), 207–243.
- Stengers, I. (2011). Thinking With Whitehead. In *Harvard University Press*. Harvard University Press.
- Tabanlı, E. (2023). Gerçek Potansiyellik: Bir Alfred North Whitehead İncelemesi. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 35 (Nisan sayısı), 133–156.
- Turan, E. R. (1995). *The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe*, A Thesis Submitted To The Graduate School of Social Sciences of The Middle East Technical University, Ankara.
- Ushenko, A. P. (1937). Negative Prehension. *The Journal of Philosophy*, 34(10), 263–267.
- Whitehead, A. N. (1968). *Modes of Thought*. New York: The Free Press.
- Whitehead, A. N. (1971). *Eğitimin Gayeleri*. (S. Nuri, çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Whitehead, A. N. (2017). *Doğa Kavramı*. (S. Çalıcı, çev.). Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Whitehead, A. N. (2018). *Bilim ve Modern Dünya*. (S. Çalıcı, çev.). İstanbul: Öteki Yayınevi
- Whitehead, A. N. (2018). *Doğa ve Yaşam*. (S. Çalıcı, çev.). İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Whitehead, A. N. (2019). *Oluşan Din*. (M. Albayrak, çev.). Ankara: Fol Yayıncılık.
- Whitehead, A. N. (2019). *Sembolizm, Anlamı ve Etkisi*. (R. Ertürk, çev.). Ankara: Fol Yayıncılık.
- Whitehead, A. N. (2020). *Aklın İşlevi*. (S. Çalıcı, çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Whitehead, A. N. (1919). *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*. Cambridge At The University Press.
- Whitehead, Alfred North. (1906). On Mathematical Concepts of the Material World. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 465–525.
- Whitehead, Alfred North. (1915). Space , Time , and Relativity. *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series, Vol. 16*, 104–129.
- Whitehead, Alfred North. (1948). *Process and Reality. Essays in Science and Philosophy*. London: Rider and Company.
- Whitehead, Alfred North. (1968). *Modes of Thought*. London: Free Press.

Whitehead, Alfred North. (1969). *The Adventures Of Ideas*. London: The Macmillan Company.

Whitehead, Alfred North. (1978). *Process and Reality an Essay in Cosmology* (D. R. Griffin & D. W. Sherburne (eds.)). London: The Free Press.